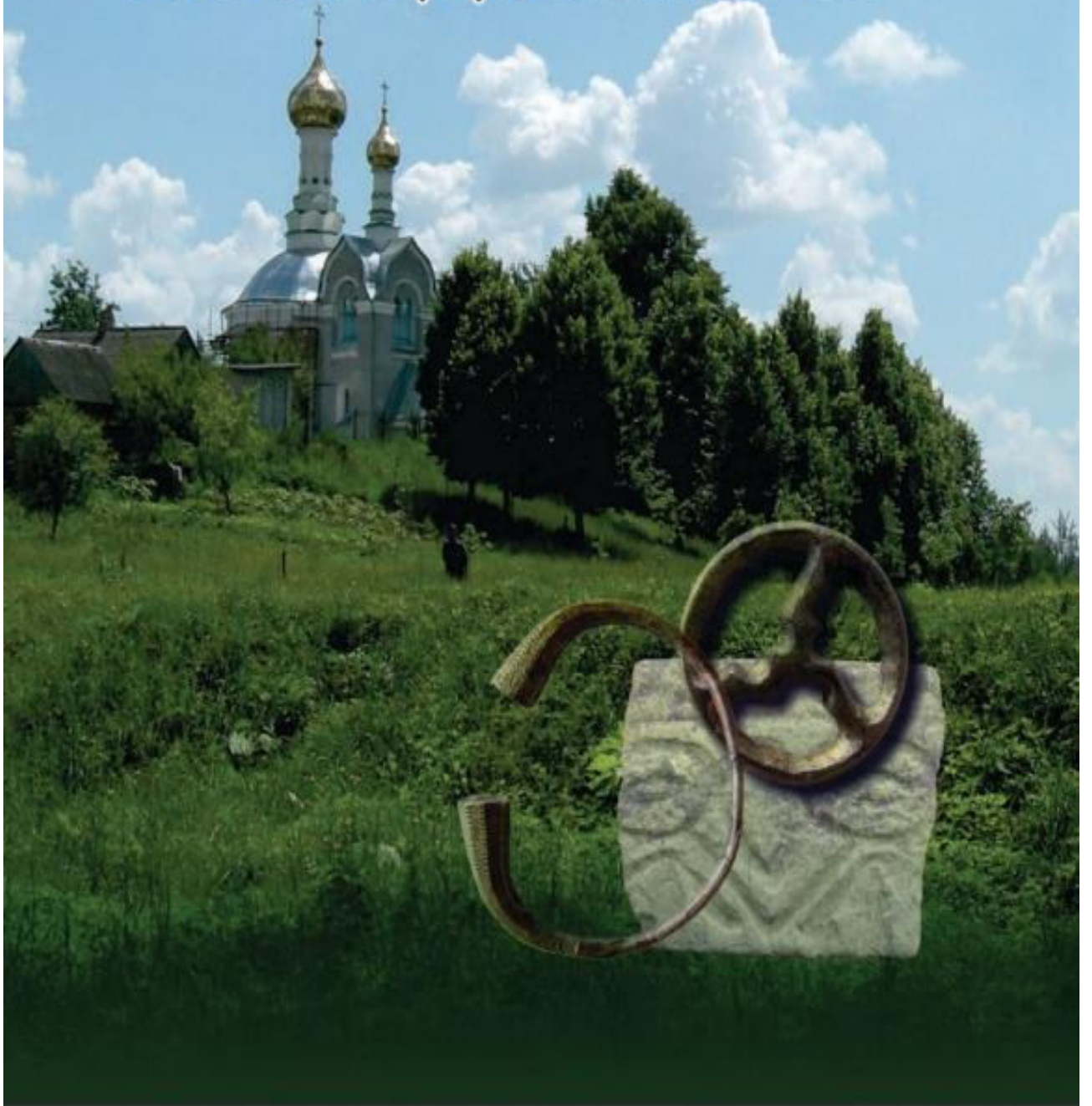

Управління культури, з питань релігій та національностей
Волинської обласної державної адміністрації
Адміністрація Державного історико-культурного заповідника
«Стародавній Володимир»

Святослав Терський

АРХЕОЛОГІЯ МІСТА ВОЛОДИМИРА

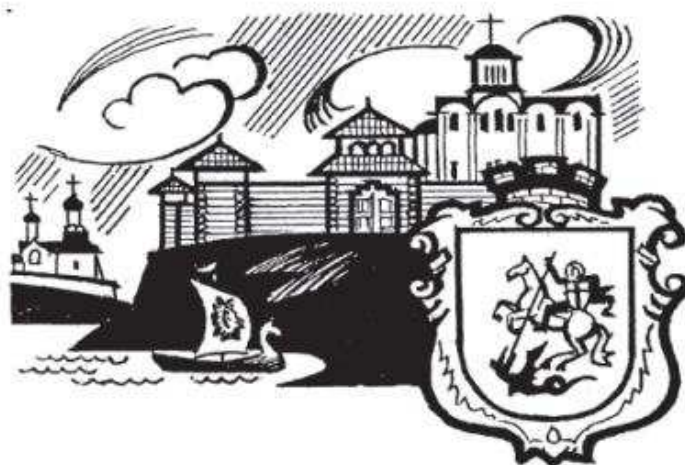

Міністерство культури та інформаційної політики
Адміністрація Державного історико-культурного заповідника
«Стародавній Володимир»
Міністерство освіти та науки України
Національний університет «Львівська політехніка»
КЗ ЛОР «Львівський історичний музей»

Святослав Терський

Археологія Володимира

Монографія

Володимир-Волинський, Новоград-Волинський
Видавництво «НОВОград»
2020

УДК 904:72(477.82)"09/17"

T35

Затверджено

*Науково-методичною радою ДКЗ «Стародавній Володимир»
та Вченою радою Національного університету «Львівська політехніка».
Протокол № 19 від 27.02.2020 р.*

Науковий редактор:

Войтович Л. В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків та візантології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Рецензенти:

Заяць А. Є., доктор історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка;

Дяба Ю. Р., доктор архітектури, професор кафедри архітектури та реставрації Національного університету «Львівська політехніка»;

Тарас Я. М., доктор історичних наук, професор кафедри архітектури та реставрації Національного університету «Львівська політехніка».

Терський С.

T35 Археологія Володимира : монографія / Святослав Терський. — Володимир-Волинський, Новоград-Волинський : Видавництво «НОВОград», 2020. — 244 с., кол. вкл.

ISBN xxx-xxx-xxxx-xx-x

У монографії на археологічних матеріалах розглянуто культурно-історичні процеси у Західному Побужжі від давньої до ранньомодерної доби. На цій території в X-XI ст. сформувалося місто Володимир – одне з найстаріших міст Східної Європи, засноване великим київським князем Св. Володимиром. Простежено зміни у топографії, матеріальній культурі міста Володимира протягом X-XVIII ст. Аналіз археологічної спадщини міста проведено через призму результатів робіт Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею під керівництвом С. Терського, яка у 1987-2001 рр. досліджувала археологічні пам'ятки Володимира – столиці древньої Волині.

Для істориків, археологів, краєзнавців та усіх, хто цікавиться давнім історичним минулим України.

УДК 904:72(477.82)"09/17"

© Терський С. В., текст, 2020.

© ФОП Гембарський О. П.,

видавець-виготівник, 2020.

ISBN xxx-xxx-xxxx-xx-x

Зміст

<i>Вступ</i>	5
<i>Розділ I. Історія досліджень та стан джерельної бази археології Володимира та околиць</i>	8
1.1. Історіографія та історія археологічних досліджень	8
1.2. Огляд археологічних джерел та колекцій	44
<i>Розділ II. Археологія Володимирщини доісторичного періоду</i>	49
2.1. Природно-географічне середовище в середній частині та вплив на нього антропогенного фактора	49
2.2. Населення басейну р. Луги від кам'яної доби до ранньозалізного часу	53
2.3. Давня Володимирщина за римської та ранньослов'янської доби. Початки формування протоміської агломерації	72
<i>Розділ III. Міська археологія X–XIV ст.</i>	86
3.1. Початки формування міської поселенської агломерації в IX–X ст. Первісні оборонні укріплення	86
3.2. Коротка історія міста X–XIV ст. за даними літописів	95

3.3. Топографія ранньосередньовічного міста та його приміської інфраструктури (X–XIV ст.). Стратиграфія напластувань. Оборонні укріплення	105
3.3.1. Дитинець	105
3.3.2. Малий Окольний город	111
3.3.3. Великий Окольний город – середмістя та його храми	117
3.3.4. Передмістя	138
3.4. Господарське та культурне життя міста за даними археології	154

Розділ IV. Археологія Володимира XV–XVIII ст. 171

4.1. Коротка історія міста та його забудови у XV–XVIII ст. ..	171
4.2. Зміни в історичній топографії міста та його приміської інфраструктури в XV–XVIII ст. Стратиграфія напластувань міста ранньомодерного часу. Оборонні укріплення	188
4.2.1. Замок	188
4.2.2. Середмістя	192
4.2.3. Передмістя	196
4.2.4. Приміська інфраструктура	201
4.3. Господарське та культурне життя міста XV–XVIII ст. за даними археології	210

Висновки 235

Основна література 239

Вступ

Останні двадцять років відмічені небувалим зростанням у суспільстві інтересу до старожитностей княжої столиці Волині. Це вилилось, зокрема, у створення 2001 р. Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир».

Посилення інтересу до давніх пам'яток міста сприяло появі протягом 2003-2013 рр. низки узагальнюючих статей та монографій різних дослідників, а серед них й книги автора «Княже місто Володимир» (Львів, 2010 р.), в яких підведено підсумки історико-археологічного дослідження Володимира. Попри це чимало аспектів давньої та новітньої археології міста та його околиць залишилося поза межами друкованих праць.

Прикметно, що землі, на яких виникло місто, перебували у центрі важливих історичних подій починаючи від кам'яної доби. Місто, яке отримало ім'я на честь великого київського князя Св. Володимира, відразу засновувалось як столиця остаточно приєднаних південно-західних земель Київської держави. Важливим культурним та економічним центром України Володимир залишався й протягом XVI-XVIII ст.

Важливою передумовою особливого значення цієї частини Середнього Побужжя були насамперед природні умови. Природні умови сприяли ранньому та стабільному освоєнню території Середнього Побужжя, починаючи з епохи палеоліту, понад 20 тис. років тому. Саме тут згодом склались своєрідні центри ранньоземлеробських культур V-IV ст.: лінійно-стріч-

кової, лендельської тощо (Зимно, Лежниця тощо). Як свідчить поширення пам'яток, густина заселення на цій території, як і в інших регіонах лісостепової Волині, істотно зростає в епоху бронзи (II тис. до н. е.) і залишається такою протягом I тис. до н. е. – I тис. н. е. Про відповідний розвиток мікрорегіону свідчить також скарб знарядь майстра бронзоливарника V-IV ст. до н. е., виявлений випадково у 1975 р. під час досліджень поруч з Успенським собором [Крушельницька, 1985].

Територія майбутнього Володимира була також частиною тої арени, на якій відбувалося творення слов'янського етносу наприкінці I тис. до н. е. й у перші століття н. е. Саме завдяки цьому формування системи заселення і первинних міських осередків Середнього Побужжя відбувалося ще за слов'янської доби на добре освоєній території. До певної міри унікальним є одне з перших слов'янських городищ України у с. Зимно. Воно закономірно виникло на місці раніше укріплених поселень доби енеоліту.

Багатство знахідок предметів із Зимнівського городища, що належали тогочасній суспільній еліті, вказують на початок процесу формування у долині р. Луга великого адміністративно-політичного центру. Більшість сучасних учених згодні з тим, що від цього моменту потрібно починати історію Володимира, як середньовічного міста. Проте, з причини слабкої вивченості волинянської племінної поселенської агломерації перипетії місцевої історії VII-X ст. на сьогодні можна реконструювати лише здогадно.

Відомо лише, що в цей час саме тут вже пролягав головний сухопутний транспортний коридор зі Сходу на Захід. Він об'єднував землі Східної та Західної Європи у єдиний економічний простір та служив основною артерією сполучення Європи та Азії. Вздовж широтної осі, що пролягла вздовж межі Лісостепу та Полісся від басейну Західного Бугу до Дніпра сформувалися осередки княжої влади на Волині, найголовніші з яких – Червен, Володимир, Лучеськ, Пересопниця та Дорогобуж контролювали одночасно й меридіональні шляхи, що вздовж річкових систем сполучали балтійське та причорноморське узбережжя.

При цьому шлях вздовж Західного Бугу до Чорного моря, який у Середньому Побужжі контролювався містом Володимиром, залишався важливою балто-чорноморською комунікацією аж до кінця XVIII ст. Отже, саме цими факторами визначився провідний статус Володимира поміж інших міст регіону не лише в середньовіччі, але й за козацької доби. Пам'ятки матеріальної культури міста, здобуті, насамперед, археологічною експедицією Львівського історичного музею наприкінці минулого століття служать переконливою ілюстрацією високого статусу Володимира протягом X-XVIII ст.

Для об'єктивного з'ясування цього питання у монографії розглядається процес формування поселенської структури в районі виникнення княжого Володимира, починаючи з кам'яної доби. Послідовно розглянуто пам'ятки ранніх історичних періодів та археологічних культур, представлених у басейні р. Луга. З'ясовано основні проблеми зародження княжого міста. На тлі територіально-просторового розвитку середньовічного Володимира розглянуто зміни в його матеріальній культурі: особливості монументального будівництва, типологію жител та господарських споруд, місцеве виробництво та імпорт предметів побуту, оздоб та озброєння.

Критично оцінено результати археологічних досліджень останніх років, а також описано недокументовані знахідки, зібрані у фондосховищах Львівського історичного, Національного музею у Львові, Волинського краєзнавчого музею та Володимир-Волинського історико-краєзнавчого музею. Всі ці матеріали дають змогу доповнити існуючі відомості про етапи становлення й розвитку Володимира як феодального міста, стан економіки та культури міста, рівень міжнародних зв'язків, військової справи, роль Володимира в середньовічній історії Волині та України.

Разом з тим слід відзначити, що дуже багато важливих моментів відносно археології Володимира ще залишаються не вивченими. Тому одне з головних завдань монографії – привернути увагу до суспільної важливості детального дослідження усіх археологічних пам'яток міста та околиці.

Історія досліджень та стан джерельної бази археології Володимира та околиць

1.1. Історіографія та історія археологічних досліджень

Перша задокументована увага до археологічних старожитностей Володимира датується ще задовго до початку епохи Просвітництва в Україні. Зростанню зацікавленості своїм минулим сприяв підйом національної свідомості, який відбувся у зв'язку з відновленням державності України у 1648–1649 рр. Саме з цього часу беруть свій початок і легенди стосовно пам'яток минулого Володимира. Вони творилися, насамперед, в місцевому освітньому середовищі. Одним з їх відомих творців був, мабуть, Марціян Кульчицький, доктор богослов'я, ректор Володимирського колегіуму та ігумен Зимнівського монастиря, автор відомої “Візитачії (інвентаризації) володимирських церков” (1695 р.), що наприкінці XIX ст. зберігалася у соборній церкві Володимира¹. Саме в цьому документі вперше вказується, що перший центр Володимирської єпископії знаходився не в центрі міста, а на західній околиці міста в урочищі “Стара катедрa” – на місці зруйнованого у XVII ст. дерев'яного храму. Отже, саму ж історію побудови Успенського собору у Володимирі на той час вже не пам'ятали².

1. Дверницький Е.Н. Памятники древнего православия в городе Владимире-Волынском.– К., 1889, с. 16.

2. Дверницький Е.Н. Памятники древнего православия..., с. 16; Левицкий Ор. Историческое описание Владимир-Волынского Успенского

Територія Середнього Побужжя потрапила в поле зору вже одного з перших аматорів сивої давнини в Україні та Польщі – відомого польського та українського фольклориста, етнографа та археолога Адама Чарнецького, більше відомого під псевдонімом Зоріан Доленга-Ходаковський (1784–1825). Цей випускник Крем'янецького ліцею першим досліджував та описував пам'ятки княжого міста Волиня, рештки валів та курганів в околицях Городка-над-Бугом. Археолог вслід за істориком XV ст. Я. Длугошем, не мав сумнівів стосовно тотожності цих старожитностей з пам'ятками літописного граду (перша згадка під 1018 р.). Серед розкопаних дослідником археологічних об'єктів був і один ранньосередньовічний курган³.

Курганні старожитності околиць Володимира цікавили й низку наступників З. Доленга-Ходаковського. Так, зокрема, продовжив вивчення курганних старожитностей Володимира у 1845 р. якийсь Піотровський, прибулий з Києва чиновник Тимчасової комісії для розбору давніх актів при київському, подільському та волинському генерал-губернаторі, що в літературі традиційно іменується Київською археографічною комісією (1843–1921). Тоді ним було розкопано два кургани у с. Зимно поблизу Володимира. Через два роки, 1847 р. інший чиновник цієї комісії – Володимир Савицький розкопав ще два кургани у с. Зимно. На жаль, архіви комісії значною мірою були знищені у часи Другої світової війни⁴.

Також, доктор В. Олехнович у перше десятиліття ХХ ст. вивчав підкурганні поховання Х–ХІІ ст. у с. Новосілки. в околицях Володимира. У 1902 р. на могильнику ним досліджено храма, побудованого в половині ХІІ вв. князем Мстиславом Изяславовичем / Издание Свято-Владимирского православного братства в г. Владимире-Волынском. – К., 1892, с. 27. Згодом, через певне історичне забуття навіть виникла легенда про побудову існуючого Успенського собору якимсь католицьким єпископом, див.: *Galicki B. Włodzimierz. – Łuck, 1939.*

3. *Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska skieletowe Malopolski. — Cz. 1. — Wr.-Warsz.-Kr., 1966, s. 51; Терський С. В. Історія археології та історичного краєзнавства Волині. — Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2010, с. 18.*

4. *Терський С. В. Історія археології та історичного краєзнавства Волині, с. 22-23.*

58 курганів з тілопокладеннями. Біля кістяків знайдено залізні ножі, бронзові та срібні сережки волинського типу, перстені, пряжки та посуд. Відкриті поховання у зрубах⁵ свідчили про постійне перебування там дружинників, очевидно, із київської залози Володимира.

Цікаві дані про курганні кладовища Володимира та археологічні пам'ятки містить "Рассказ о городе Владимир-Волынском в историческом и других отношениях", складений 1830 р. і доповнений у 1858 р. Севастіаном Косовичем – соборним священиком, "протоіереєм кафедри руської володимирської" (1813–1877). Це був перший опис старожитностей княжого міста, на жаль, досі не виданий у вигляді повного тексту⁶. У ньому, зокрема, вперше спеціально відзначено, а сьогодні втрачена давня сланцева плита з написом фасаді Василівської церкви Володимира.

Ця важлива речова пам'ятка княжої доби нам відома завдяки літографіям та світлинам кінця XIX – початку XX ст.⁷ Вперше даний напис зарисував вже згаданий Володимир Савицький 1846 р. Тоді він разом з іншим працівником Київської археографічної комісії Петром Прушинським (1803–?) досліджував пам'ятки у Зимнівському монастирі біля Володимира.

Важливим стимулом стосовно пропаганди історичного минулого Волині часів Київської держави як фактора, що обґрунтовував владу Росії над західноукраїнськими землями були антиімперські польські повстання в Україні в 1831 та 1863 рр.

Цікаву інформацію про найімпозантніші старожитні пам'ятки, зокрема храми Володимира, вміщало багато столичних часописів⁸. Короткий екскурс в історію та топографію міста зроблено у "Tygodniku ilustrowanym" (1860). Наведену

5. *Olechnowicz W.* Cmentarzysko w Nowosiolkach, pow. Włodzimierskij, gub. Wołyńska // *Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne.* — Кр., 1903. — Т. 6. — С. 3–12.

6. Один з примірників зберігається у ЦДІАЛ.

7. Літографія у виданні: *Дверницький Е.Н.* Памятники древнего православия... (його малюнок згодом сфотографував мистецтвознавець з Петербурга І.А. Шляпкін, фото в архіві ПМК, № III 7014).

8. *О каменной плите с надписью из Васильевской церкви города Владимира-Волынского (1194 г.)* // *Известия Императорского русского археологического общества.* — Т. 7. — СПб, 1872. — С. 203–208.

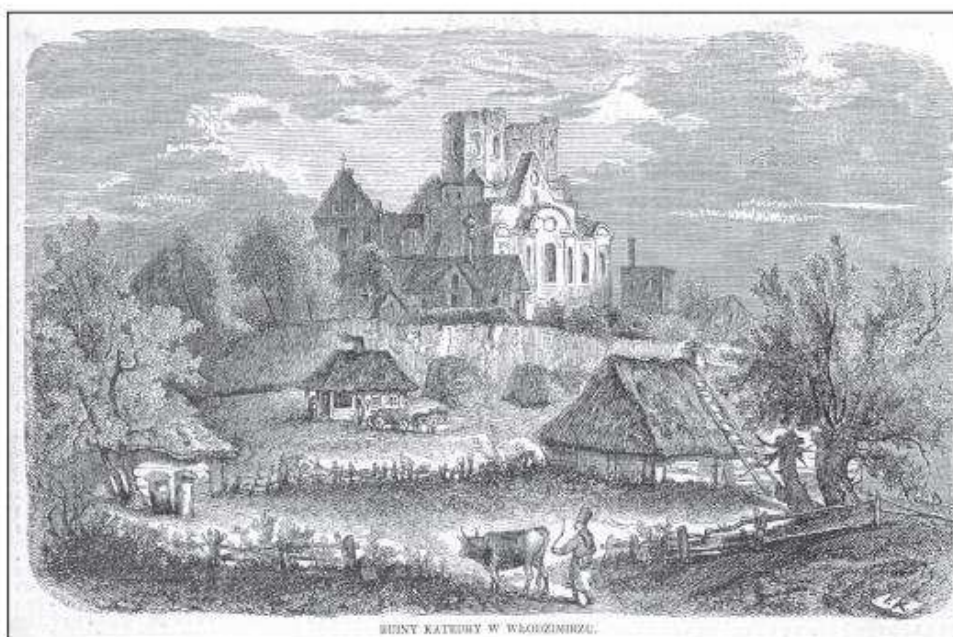

Рис. 1.1. Успенський собор із заходу. Гравюра 1860 р. з малюнка Ф. Костшевського

інформацію про двадцять храмів та монастирів, черепи, пробиті цвяхами тощо згодом повторили наступники. Тут було вміщено також один з найдавніших малюнків Успенського собору (рис. 1.1).

Правдивим ініціатором масштабних археологічних досліджень пам'яток Володимира у післяреформенний час, 1860-1870-х рр. був настоятель у певному періоді єдиної у місті діючої православної Володимиро-Василівської церкви о. Данило Якович Левицький (1815–1888). Збираючи старожитності та обстежуючи пам'ятки церковної старовини у місті та околиці, він, одночасно, намагався привернути увагу до Володимирської давнини вчених на той час єдиного наукового та культурно освітнього центру краю – Київського університету Св. Володимира. Його стараннями до вивчення культурної спадщини Володимира було залучено київських істориків, насамперед, професора університету В. Антоновича. Завдяки В. Антоновичу до справи вивчення та збереження, насамперед, Успенського храму XII ст. у Володимирі було залучено багатьох учених, а серед них і визначного спеціаліста з ар-

хітектури Андріана Вікторовича Прахова (1846–1897) та архівіста О. Левицького. Під керівництвом цих вчених у соборі було проведено археологічні розкопки, детально вивчено мурування собору як “єдину безпомилкову основу для визначення часу побудови споруди”, особливості і характер конструкцій – фундаментів, арок, склепінь, стовпів, стін; описав тиньк, підлоги, голосники, вікна, входи тощо. Хоча належного звіту про проведені розкопки А.В. Праховим написано не було, збереглися деякі описи виявленого та підсумкові акварелі (рис. 1 на кольор вкл.).

Тоді ж, на підставі результатів дослідження пам’ятки, А. Праховим було зроблено проект її відбудови. Тоді храм пропонувалося відбудувати з п’ятьма верхами. Головний верх його мав бути “у вигляді митри, а малі верхи – у вигляді скуфії” (рис. 2 на кольор вкл.). А. Прахов також хотів зберегти прибудований у XVIII ст. із заходу монументальний ганок (екзонартекс), “уникаючи зайвої ломки”⁹. Проте пропозиції А. Прахова не знайшли достатньої підтримки серед громадськості та священнослужителів, не останньою чергою через очевидну незгодженість запропонованої архітектурної стилістики XII ст. з бароковими фрагментами середини XVIII ст. Вирішено було продовжити дослідження решток храму і скласти на їх основі прийнятніший варіант реконструкції.

Також планували продовжити розкопки, однак цього не сталося.

Одночасно А. Праховим, В. Антоновичем та О. Левицьким проведено розкопки в урочищі “Стара катедра” поблизу Володимира, де було досліджено рештки великої церкви княжої доби (рис. 1.2).

Сьогодні розрізнена інформація про результати проведених тоді на пам’ятках Володимира розкопок та виявлені знахідки (креслення, альбом світлин) зберігаються в архіві Інституту історії матеріальної культури РАН у Санкт-Петербурзі та у Національній бібліотеці ім. Вернадського. Їх частково використовували у своїх дослідженнях російські археологи М. Во-

9. *Раппопорт П. А.* Мстиславов храм во Владимире-Волынском // Зограф.— Београд, 1977.— № 7.— С. 18.

| Рис. 1.2. На розкопках храму в ур. «Стара кафедра», 1886 р.

ронін [1954] та П. Раппопорт під час розгляду особливостей генези волинської архітектури.

Археологічні розкопки княжих храмів Володимира залишили помітний слід у публікаціях на сторінках багатьох газет та наукових журналів¹⁰. Важливим фактом було відкриття під час розкопок, ймовірно, князівської крипти в аркосолії північної стіни нартексу в Успенському соборі. В ній знайдено перемішані та розграбовані людські рештки п'яťох осіб. Одні з них за характерними ознаками віднесено до останків володимиро-волинського князя Володимира Васильовича¹¹ (він хво-

10. *Дверницький Е.* Археологическія ізследования въ Владимире-Волынскомъ и его окрестностяхъ // *КС.*— Т. 27.— 1887, январь.— С. 36—50; *Дверницький Е.Н.* Памятники древнего православия...; *Дабижка А. В.* Археологическая экскурсія в г. Владимир-Волынский // *Киевская старина.*— 1886; *Лобода О.* Из археологической экскурсії в г. Владимир-Волынский // *Киевская старина.*— 1886.— Т. 15 (№ 8).— С. 766—769; *Лонгинов А. В.* Древний храм Богородицы в г. Владимир-Волынский // *Записки Русского археологического общества.*— Новая серия.— Т. 4.— Вып. 1.— СПб, 1889.— С. 26—27.

11. *Левицкий Ор.* Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма, построенного в половине XII вв. князем Мстиславом Изяславовичем, с. 115. Як зазначала згодом московський мистецтвоз-

рів, ймовірно, раком)*.

Наслідком проведених робіт було заснування Володимиро-Волинського православного братства, а у 1887 р. при братстві також було засноване давньосховище, яке стало найпершим волинським музеєм.

Один із засновників цього давньосховища був Омелян (Емельян) Миколайович Дверницький (1838–1906), котрий довгий час обіймав у місті посаду голови мирових суддів. Він був також ініціатором створення комітету з дослідження Успенського собору, який невдовзі був перетворений у Володимир-Волинське церковне братство, він же голова ради братства. Першим монографічним дослідженням старожитностей Володимира була його окрема робота (1889), видана коштом автора, що містила зібрані ним писемні та топографічні дані про усі документально зафіксовані церкви старого Володимира. Слідом за цим більш осучаснену монографію, присвячену історії Володимира, написав церковний історик Микола Теодорович (1891, двічі перевидавалася у 1893 та 1903 рр.), автор фундаментального довідкового видання з історії краю на тлі окремих парафій. Одночасно, окрему монографію, присвячену спеціально Успенському собору опублікував активний учасник Комітету з відновлення Мстиславового храму, член Археографічної комісії, відомий київський історик та мистецтвознавець Орест Іванович Левицький (1848–1922).

Як член Московського археологічного товариства О. Дверницький проводив регулярні археологічні дослідження у місті та в його околиці. Стараннями членів братства було зафіксоване випадкове відкриття у дворі діючої в'язниці в 1891 р. під час земляних робіт решток цегляного замку, недобудованого польським королем Казимиром III у 1360-і рр., а відповідно до рішень засідання братства від 15 червня 1898 р. для збереження руїн храму в урочищі “Стара катедра”, навколо них

навець графиня П.Уварова [Архитектурные памятники Юго-Западного края // Древности: Тр. император. Москов. археолог. о-ва.— М., 1901. — Т. 19. вып. 2: Прил. к протоколу №538, с. 63], рештки князівських поховань по розкопках були перемішані та пограбовані.

* Дехто вважає, що цією хворобою могла бути лепра.

було облаштовано дерев'яну огорожу, а на місці престолу побудовано колонку із образами святих Володимира, Стефана і Амфілохія¹².

Важливими для розуміння архітектури Успенського собору були частково опубліковані додаткові дослідження пам'ятки проведені у 1893 р. членами Імператорської археологічної комісії академіками архітектури Г. Котовим та В. Сусловим. Після них було вирішено відновити храм. На проектних планах, розроблених для цього і затверджених 1893 р., були зафіксовані усі збережені справжні стародавні фрагменти стін (рис. 1.3), зміни, внесені в конструкцію протягом греко-католицької доби, нові конструктивні й декоративні елементи, запропоновані замість втрачених для повернення собору його гіпотетичного первісного вигляду.

Рис. 1.3. Фіксація А.В. Праховим первісних та добудованих стін Успенського собору. 1886-1870 рр.

12. Василевська С. Діяльність волинських братств, спрямована на збереження історичних пам'яток краю // Історія релігій в Україні. Тези доповідей і повідомлень III круглого столу.—Київ; Львів, 1993.— С. 25.

Відтак, за основу реконструкції Успенського собору було прийнято проект академіків архітектури Г.І. Котова та М.Т. Преображенського, який передбачав цілковите нищення усіх архітектурних нашарувань, пов'язаних з греко-католицькою добою. Згідно з цим проектом храм мав один верх. У 1896–1900 рр. його авторами було здійснено реконструкцію Успенського храму Володимира в натурі. Здогадно було відтворено архівольти закомар, гзимси пілястр і апсид, заново спроектовано новий верх¹³.

На думку відомого знавця давньоукраїнської архітектури Володимира Січинського¹⁴, внаслідок проведених робіт архітектуру храму було позбавлено романських рис, які свідчили про культурні зв'язки з Заходом. Ще більш критичну оцінку цьому проекту реставрації свого часу дали польські архітектурознавці: “Те, що маємо перед очима тепер, є лише тінню давньої шляхетної будівлі. Нестримна, а відтак завжди небезпечна для пам'ятки історіософська реставрація 1896 р. архітектора Котова дощенту zdeформувала цікавий, імпозантний об'єм катедри, що представ сьогодні як не досить продумана, значною мірою фантастична новітня концепція, яка своїм історіософським пуризмом даремно намагається справити враження реконструкції первісного організму споруди. Окрім барокових нашарувань (1753 р.) наявних перед останньою реставрацією, ми мали тут незвичайний твір середньовічної руської архітектури, високорозвиненої та конструктивно досконалої. Історія цієї реконструкції за масштабом свого нищення може стати в один ряд із сумної пам'яті реставраціями церков в Острозі та Овручі”¹⁵. Щоправда, надмірно критичне ставлення польських дослідників до візантинізації, що відбулась під час відбудови Успенського собору, межувало з категоричним ствердженням його романських першовитоків.

13. *Раппопорт П. А.* Мстиславов храм во Владимире-Волынском, с. 20.

14. *Січинський В.* Брама в Мілеті і фасад катедри у Володимирі Волинському // Україна. – 1928. – Кн. 3. – С. 24-26; *Січинський В.* Катедра у Володимирі // Шлях (Філадельфія). — 1951. — 3 черв.

15. *Walicki Michał.* Sredniowieczne cerkwie Włodzimierza // Rocznik Wołyński. — Т. 2. — Rowne, 1931, с. 375–376.

Рис. 1.4. Срібна медаль, викарбувана до 900-ліття Володимирської єпархії із зображенням тодішнього вигляду Василівської церкви, а також Чудотворної Зимнівської ікони Св. Богородиці, постатей Святих – єпископа Стефана та Рівноапостольного Володимира Великого. 1892 р.

Під впливом відбудови Мстиславового храму у 1899 р. молодий архітектор М. Козлов, який свого часу був приставлений до відновлювальних робіт на Успенському соборі, розробив проект перебудови Василівської церкви з метою ще більше наблизити його зовнішні форми до традицій російської церковної архітектури (рис. 1.4). Тоді ж проект затвердив Технічно-будівельний комітет господарського управління при Синоді. Реконструкція була здійснена протягом 1900–1901 рр. Проте ці формотворчі маніпуляції не залишилися поза увагою тогочасної російської громадськості, причетної до охорони та збереження пам'яток старовини.

Як зауважувала графиня Уварова¹⁶, під впливом відбудови Мстиславового храму та “людей, до неї приставлених” (М. Козлова. – *С.Т.*), здійснюються абсурдні речі, які “ріжуть око всякому, хто хоча б трохи знайомий з мистецькими пам'ятками та їх стилем”.

Напроти, вдалими можна вважати реконструктивні роботи розташовані поруч єпископської резиденції, проведені майже одночасно з реставрацією Успенського собору наприкінці XIX ст. Саме тоді надбудовано й перетворено на дзвіницю колишню оборонну башту, розташовану біля західного крила резиденції. При цьому вдало використані елементи візантійського стилю, які добре проглядаються в оформленні потрійних стінових прорізів вінцевої частини дзвіниці.

16. Уварова П. Архитектурные памятники Юго-Западного края, с. 61.

Володимир перебував у полі зору Московського археологічного товариства, багатою картотекою пам'яток якого користувався В. Антонович під час складання своєї карти, а також Імператорського російського археологічного товариства у Санкт-Петербурзі¹⁷.

Випадкові відкриття пам'яток старовини (наприклад давніх льохів – «підземних галерей»¹⁸) знаходили відгук в українській пресі Львова. Зацікавлення володимирською старовиною проявлялась у діях властей навіть у роки Першої світової війни. Так, руїни “Старої катедрі”, розкопані та засипані у 1886 р., у 1916 р. стараннями окупаційних австрійських властей (серед членів підрозділу УСС у Володимирі були доктор Йосип Пеленський та історик Іван Крип'якевич) були знову розкопані.

Лихоліття Першої та Другої світових воєн не підірвали остаточно зусилля місцевої інтелігенції з вивчення княжого міста. У міжвоєнний період Володимир залишався повітовим містом з населенням 24 тис. 609 мешканців, де українці становили очевидну меншість. Близько 1930 р. тут було створено міський музей, що продовжив традицію, започатковану Володимирським церковним братством.

Активну роботу по вивченню та збереженню пам'яток оборонної архітектури в цей період проводило Волинське краєзнавче товариство. На загальних засіданнях Волинського краєзнавчого товариства протягом 1931–1932 рр., зокрема, розглядалися справа видання монографії про городища на території Володимирського повіту, опрацюванням якої займався п. Костьолек, інспектор староства, а також звітувалося про «реєстрацію всіх пам'яток та визначних місць, що знаходилися на території Волинського воеводства». Аналогічно, у звіті про роботу Волинського музею за 1931 р. зазначалося, що пра-

17. *Обозрение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении* // Записки Русского Археологического Общества.— Т. 7—11.— СПб, 1886—1899; *О каменной...*, 1872; *Случайные находки и приобретения Волынской губернии* // Отчет Археологической Комиссии.— М., 1913—1915.

18. див.: *Відкриття у Володимирі-Волинському* // Діло.— 1909.— Ч. 200.— Новини.

цівниками товариства створено картотеку городищ, замчиськ та валів на території Волині.

У цей час першими потрапляють у поле зору дослідників пам'ятки архітектури. Експедиція мистецтвознавців обстежує храми Володимира та Зимного¹⁹. Зокрема, ними вперше зроблено спробу порівняння храму Св. Василя із подібними спорудами у Європі, пов'язуючи його появу із впливом західноєвропейської романської традиції, на підставі чого його було датовано рубежем XII–XIII ст.

Фінансовані державою археологи практично не цікавилися старожитностями давньоукраїнського міста. Невеликі розвідки різночасових пам'яток були проведені ними лише в околиці міста (Марківстав). Обстеження городищ біля Володимира (Зимне, П'ятидні, Устилуг, Когильно) у 1937 р. здійснив також Г. Ленчик²⁰.

Фіксувались окремі знахідки археологічних пам'яток. Так, у 1925 році у Володимирі під час будівництва будинку на вул. Луцькій було викопано двовуху амфору висотою близько метра з вузьким горлом і гострим дном, у с. Зимне Володимир-Волинського р-ну (ур. «Перевіз») під час дорожніх земляних робіт відкрито селище з матеріалами доби неоліту, латенського та римського періодів²¹. У Володимирі на березі р. Луги (ур. «Білі береги») у 1939 році робітники натрапили на кремаційний могильник. Знайдені урни ліпного та кружалного виготовлення мали висоту 40–45 см. Перепалені остеологічні залишки були перемішані з піском, попелом і вугіллям²².

Ці та інші цілі спостереження за руйнуванням археологічних пам'яток давнього періоду зафіксував уродженець Володимира Олександр Цинкаловський (9.01.1898–19.04.1983;

19. *Walicki Michal*. Sredniowieczne cerkwie Włodzimierza // *Rocznik Wołyński*.— Т. 2.— Rowne, 1931. — S. 371—383.

20. *Терський С. В.* Княже місто Володимир.— Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2010, с. 22.

21. *Цинкаловський О.* Матеріяли до археології Володимирського повіту // *Записки НТШ*.— Т.154. Праці історично-філософської секції.— Львів, 1937, с. 226.

22. *Cynkałowski A.* Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.— Warszawa, 1961, s. 112.

рис. 1.5) – найбільш системний дослідник краю, практично за всю історію Володимира.

Старовинною історією він захопився ще в юнацькі роки, слухаючи оповіді свого діда, корінного володимирця Павла Нітецького. Саме цим був зумовлений його інтерес, насамперед до території Володимирщини. Проте на відміну від інших краєзнавців місцевого походження, які діяли лише за покликом душі, прагнучи вивчати старожитності власного народу, О. Цинкаловський, маючи фундаментальну освіту, не обмежувався дослідженнями лише околиць рідного міста. Можливо, до цього його спонукував також спогад про колишнє столичне положення Володимира?

Описуючи археологічні пам'ятки Володимира, він фіксував багато втрачених сьогодні наземних пам'яток: ровів, валів, курганів тощо. Наскільки міг, детально описував стратиграфію випадково відкритих земляними роботами культурних напластувань. Зокрема, ним вперше було зафіксовано в центральній частині середньовічного Володимира характерні напластування товщиною до 30 см, які залишились від спаленого в середині XIV ст. міста²³. На вул. Буткевича ним також було підмічено наявність на той час добре збережених хідників, викладених з дерев'яних брусів²⁴.

Варто відмітити, що будучи за фахом дослідником насамперед церковної старовини, і зокрема церковного будівництва,

Рис. 1.5. Уродженець Володимира краєзнавець Олександр Цинкаловський (9.01.1898—19.04.1983)

23. Подібні напластування цього часу досліджувались автором на Ринковому пагорбі Лучеська, див. *Терський С. Лучеськ...*, с. 68-74.

24. *Цинкаловський О. Матеріяли до археології Володимирського повіту*, с. 204.

О. Цинкаловський під час своїх досліджень не оминав пам'ятки різних епох. Його захоплення археологією підтримав видатний варшавський учений Володимир Антоневич, який дав йому рекомендацію для самостійних археологічних досліджень на терені краю. Свої дослідження О. Цинкаловський проводив як делегат Державного археологічного музею у Варшаві (далі – ДАМ). Під час спостережень за земляними роботами, які велись у Володимирі у міжвоєнний період О. Цинкаловським, вдалося дослідити окремі, переважно заглиблені житла, очевидно, княжої доби.

Важливим джерелом до вивчення історії міста є його топоніміка, дбайливо збережена О. Цинкаловським. Проте, він зазначав, що більшість вулиць Володимира отримала у ХХ ст. назви, непов'язані з його минулим²⁵. У післявоєнні часи перейменовувалось навіть урочище Білі береги – відповідно до “моди” воно стало “червоним”. Більш давніми є назви урочищ міста, які збереглися у документах XV–XVIII ст. та зафіксовані краєзнавцями XIX – початку ХХ ст.

Свої історико-археологічні розвідки учений друкував у тодішній україномовній пресі, нерідко під псевдонімами: Ол. Волинець, або ж Ол. Бужанський. У його зведених роботах, присвячених основним результатам багаторічних робіт, яку вдалося опублікувати вже задовго після завершення Другої світової війни у Варшаві, знаходимо інформацію про важливі археологічні пам'ятки, відкриті ним у Володимирі²⁶.

Напередодні другої світової війни з'являються науково-популярні в яких продовжують розроблятися питання середньовічної історії міста та окремих його монументальних споруд²⁷.

Багато літописних міст в околицях Володимира (Всеволож, Березовичі) та інших літописних об'єктів (церкви Володимира), вперше зафіксованих О. Цинкаловським, стали предметом дослідження археологів вже у післявоєнний час.

Археологічні та історичні пам'ятки середньовічної доби давньої Володимирщини вивчалися та популяризувалися та-

25. Так само, с. 199.

26. Терський С. В. Історія археології та історичного краєзнавства Волині, с. 80-84.

27. Цинкаловський О. Княжий город Володимир.— Львів, 1935.— 111 с.; Galicki B. Włodzimierz.— Łuck, 1939.

кож іншими передовими представниками української інтелігенції Волині. Автором низки фахово написаних статей був мешканець Володимира лікар-гінеколог за освітою та одночасно редактор часопису “На варті” (1924–1929) Арсен Річинський, відомий прибічник українізації волинських парафій Польської православної церкви.

Входження Волині до складу СРСР формально покращило відношення місцевої державної влади до вивчення давньоукраїнських старожитностей²⁸. У руслі співпраці західноукраїнських археологів із своїми колегами з наукових центрів СРСР, О. Цинкаловський протягом 1940–1941 рр. ознайомлював археологів Москви та Ленінграда з результатами своїх досліджень Волині, насамперед його виступи на наукових конференціях, тексти яких зберігались в архівах згаданих інституцій, дали матеріал для “сенсаційних відкриттів” у 1950–1970-х рр. Саме тому у післявоєнний період першими проявили інтерес до княжих старожитностей Волині науковці Ленінграда.

Однак сумною була практика охорони пам’яток історії давнього міста. У переліку пам’яток архітектури області у Володимирі-Волинському, зокрема, у 1949 р. зазначались лише “вал замку і будівлі цегляні XVIII ст.” на Центральній площі, Домініканський монастир XV ст.. Згідно з переліком пам’яток 1956 р. на обліку були також Успенський собор та “будинок митрополита”. Однак Василівська церква – один з найдавніших храмів міста отримала повний комплекс охоронних зон лише у 1978 р.²⁹

Однією з причин інтересу ленінградської школи археологів до Волині був чисто географічний момент. Волинь і Володимир, зокрема, завжди посідали ключове становище серед земель Західної Русі, частина з яких у певні періоди безпосередньо залежала від Галицько-Волинської (далі – ГВД). Тому вивчення археології краю було пріоритетною справою саме для цього наукового центру СРСР. Було створено відповідну

28. Терський С. В. Розвиток археології та історичного краєзнавства на Волині у міжвоєнний період (1918–1945 рр.) // Наукові записки Львівського історичного музею.— Вип. 7.— Львів, 1998, с. 171–172.

29. Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 25.

археологічну експедицію, що з перервами досліджувала місто аж до самого розпаду Союзу.

Археологічно-архітектурні роботи дослідників ленінградської школи розпочались з відвідання М.К. Каргером, тодішнім “грандом” ленінградської та й союзної археології Володимира у 1954 р. За сприяння О. Цинкаловського йому одразу ж вдалося віднайти відповідний об’єкт для розкопок. Ним стали рештки монументальних споруд в ур. Михайлівщина³⁰. Протягом двох наступних польових сезонів Галицько-волинській експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР (начальник М.К. Каргер) в м. Володимирі-Волинському в урочищі Михайлівщина поруч та під горбом з дерев’яним хрестом вдалося дослідити добре збережені фундаменти двох монументальних храмових споруд та ще однієї житлової. Цікаво, що місцева радянська влада, як завжди, з підозрінням поставилася до робіт ленінградців. Дослідникам, які намагались повністю вивчити фундаменти унікальної споруди XIII ст., не дозволили пошкодити дерева парку, незважаючи на те, що в наступні роки цю територію, очевидно, за старання цієї ж влади, було віддано під садибну забудову і сам парк, як і рештки архітектурного комплексу, було піддано остаточній руйнації.

Аналогічно, первісна археологія регіону стала предметом професійного вивчення дослідниками із Львова. Новоприбулий у Львівську філію Інституту археології вихованець київської археологічної школи, спеціаліст з мідно-кам’яної доби Юлій Захарук (1914—1997) всерйоз зайнявся фаховими розкопками пам’яток первісної археології на території Волинської області. Користуючись консультаціями О. Цинкаловського, який на той час проживав у Польщі, але часто навідувався до своєї сестри у Володимир, у 1950 р. Ю. М. Захарук³¹ продовжив розкопки на могильнику лужицької культури в с. Млинищах, відкритому свого часу цим вченим, а в

30. *Каргер М. К.* Вновь открытые памятники Волынского зодчества XII—XIII вв. // Ученые записки ЛГУ.— Вып. 252.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1958.— С. 3—33.

31. *Захарук Ю. М.* Дослідження пам’яток пізньої бронзи та раннього заліза на Волині 1950 р. // АП.— Вып. 6.— 1956.— С. 21—23.

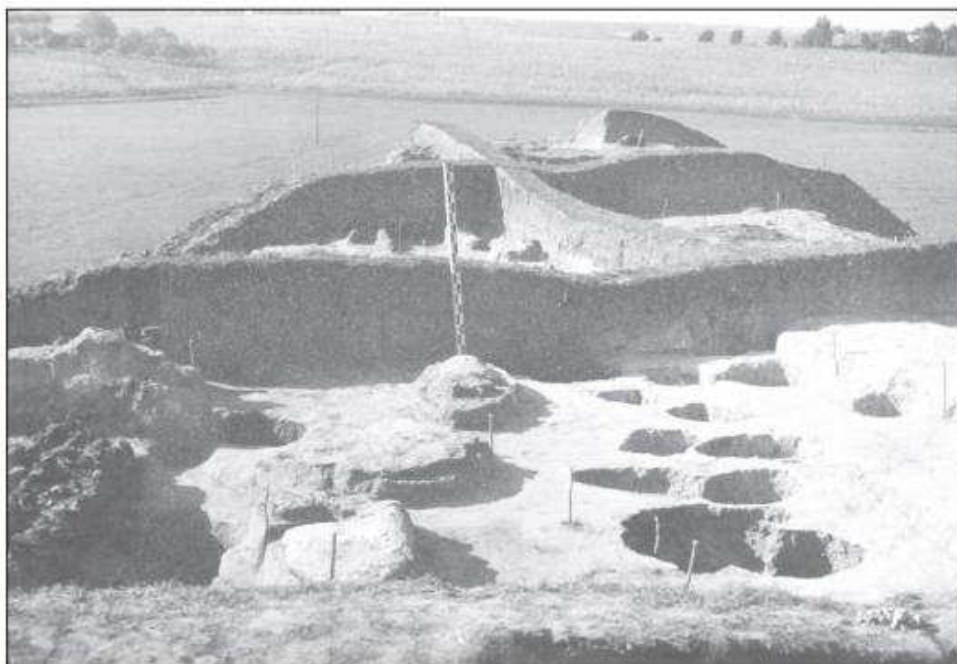
Рис. 1.6. Ю.Захарук та О.Цинкаловський на городищі у Зимному під час розкопок. 1952 р.

1951—1952 рр. — на вперше обстеженому О. Цинкаловським городищі у с. Зимно³² (рис. 1.6).

З того часу багат шарове городище у Зимному стало провідною пам'яткою у дослідженні групи львівських археологів з Інституту суспільних наук АН УРСР. Відтак, на тривалий час воно стало найбільш широко розкопаною пам'яткою первісної археології Волині (рис. 1.7). Протягом десяти сезонів вдалося дослідити 3 тис. кв. м площі з 22 житловими та 63 господарськими спорудами від неоліту до княжої доби. Протягом 1951—1952, та 1956—1961 рр. його досліджувала експедиція під керівництвом Ю. М. Захарука, а коли Ю. Захарук був переведений з Києва до Львова на постійну роботу, розкопками керував В. В. Ауліх (1927—1995), заступником якого у 1960—1964 рр. був М. А. Пелецишин (1932—1999)³³. Паралельно,

32. Захарук Ю. М. Поселение энеолитического времени в с. Зимно Волинской области // КСИА.— Вып. 4.— 1955.— С. 114—115.

33. Пелецишин М. А. Розкопки поселення культури лійчастого посуду біля с. Зимне Волинської обл. у 1960-1961 рр. // МДАПВ.— Вип. 5.— Львів, 1963.— С. 18—27; Пелецишин М. А. Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині.— Тернопіль: Підручники та посібники, 2004.— 160 с.

| Рис. 1.7. Городище у с. Зимне. Розкопки на городищі. 1952 р.

у 1962 р. М. Пелецишин проводить розкопки на подібній пам'ятці біля Лежниці, відомій з 30-х років³⁴. На жаль виявлений матеріал, багатий та різноманітний досі належним чином опрацьованим не був. Лише одна добре зафіксована споруда княжої доби була опублікована учасником розкопок Романом Багрієм (1927-1993, рис. 1.8)³⁵.

Найбільш детально публікувались матеріали із слов'янського горизонту³⁶. Проте, окремі положення щодо датування

34. Пелецишин М. А. Поселення культури лійчастого посуду біля с. Лежниці Волинської області // Археологія.— Т. 20.— 1966.— С. 146—156.

35. Багрій Р. С. Нові слов'янські та давньоруські пам'ятки на території Волині // МДАПВ.— Вип. 4.— К.: Вид-во АН УРСР, 1962.— С. 120—130.

36. Ауліх В. В. Металеві пряжки і прикраси з верхнього горизонту городища в с. Зимне, Волинської області // МДАПВ.— Вип. 4.— К.: Вид-во АН УРСР, 1962.— С. 92—105; Ауліх В. В. Соціальний зміст городища Зимно // Слов'яно-руські старожитності.— К.: Наук. думка, 1969.— С. 56—58; Ауліх В. В. Зимновское городище и его место среди раннеславянских археологических памятников // Исторические исследования по истории славянских и балканских народов.— М.: Наука, 1972.— С. 46—67; Ауліх В. В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI-VII ст. у Західній Волині.— К.: Наук. думка, 1972.— 123 с.

та історичної інтерпретації найдавніших напластувань цієї важливої пам'ятки дискутувались у науковій літературі³⁷. Згадані дослідники первісних старожитностей майже повністю проігнорували культурні напластування XII і пізніших століть з цього, які знаходилися відразу під шаром дерну³⁸. У скупих польових звітах, зокрема, було проігноровано фіксацію слідів середньовічного кладовища (на городищі до 18 ст. за переказами існувала церква Св. Пафнутія).

Відкриття у Західному Побужжі в післявоєнний період значної кількості пам'яток слов'янської доби (I тисячоліття н. е.) підштовхнуло інтерес і в дослідників цієї доби з Москви. З метою складання археологічної карти та з'ясування вигляду археологічних пам'яток у 1958 році Дніпровська Лівобережна експедиція Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом І. І. Ляпушкина провела польові роботи в басейнах верхньої течії Західного Бугу та південно-західних приток річки Прип'ять (р. Турія та ін.). Увагу дослідників привернули чисельні та виразні пам'ятки княжої доби. Проте, матеріали розвідки Дніпровської Лівобережної експедиції 1958 року не були опубліковані³⁹.

Отримані матеріали на першому (післявоєнному) етапі проведення археологічних досліджень околиць Володимира

Рис. 1.8. Фіксація споруд Романом Багрієм під час розкопок на городищі у с. Зимне. Світлина 1959 р. на тлі руїн монастиря.

37. Айбабин А. И. Рец. на кн.: Ауліх В. В. Зимнівське городище.— К., 1972 // Советская археология.— 1975.— № 1.— С. 309—313.

38. Пелецишин М.А. Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині, с. 15-16.

39. Терський С. В. Історія археології та історичного краєзнавства Волині, с. 99.

дозволили зробити певні висновки щодо хронології місцевих пам'яток та підвести певні підсумки у вивченні археології Волині. Щоправда, матеріали багатьох з цих досліджень залишились належним чином не опубліковані ще й по сьогодні.

Теренові роботи зайжджих археологів сприяли зростанню зацікавлення давнім минулим краю та зростанню наукового рівня у місцевих краєзнавців, які нерідко розпочинали власні дослідження. Сприяла розгортанню краєзнавства і «хрущовська відлига».

Натомість тривалі археологічні розкопки у Зимному та розкопки М. Каргера на Михайлівщині спонукали до вивчення пам'яток Володимира низку місцевих краєзнавців. Періодичні земляні роботи у місті давали можливість збирання окремих експонатів. Найповажнішим серед місцевих краєзнавців, без перебільшення, був дяк Успенської церкви В'ячеслав Лукич Ковальський (?-1971). Як відомо, консультаціями В.Л. Ковальського не гребували імениті учені. Його карту археологічних пам'яток та топонімів давнього Володимира (рис. 1.9), складену у 1959 р. на основі широко відомої схеми О. Цинкаловського, часто використовували у різних наукових дослідженнях кінця ХХ ст., нерідко, не знаючи імені автора.

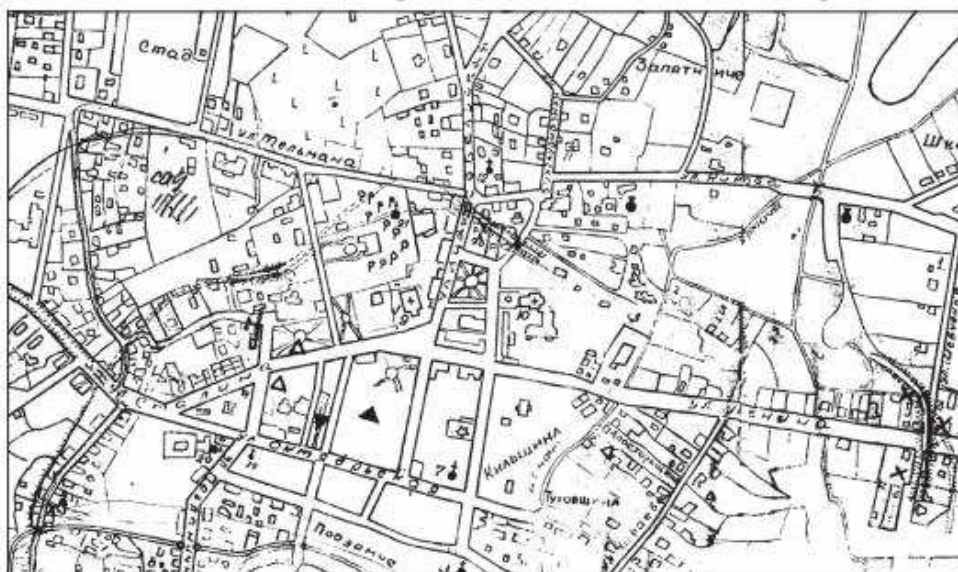

Рис. 1.9. Фрагмент карти топонімів та пам'яток старого міста середньовічного Володимира, складеної В.Л. Ковальським (1959 р.).

Важливі роботи по збору археологічного матеріалу у місцях земляних робіт на початку 1960-х рр. проводили спільно двоє тоді ще володимирських старшокласників: Б.Сайчук та В. Хілько. Більшість предметів з їх колекції були зафотографовані (рис. 1.10) та укладені у своєрідний науковий звіт, який зберігся у фондах місцевого історичного музею. Вони також фіксували цінні археологічні (рис. 1.11) та наземні об'єкти, які підлягали знищенню (рис. 1.12).

Врешті їхня збірка місцевих старожитностей складає основу колекції місцевого краєзнавчого музею, офіційно оформленого під характерною для цього часу псевдореволюційною назвою – «Народжені бурею» лише у 1967 р. Серед творців цього музею був і місцевий історик – П.М. Заклекта. Згодом, після виїзду на навчання Б. Сайчука та В. Хілька, смерті В. Ковальського, П.М. Заклекта стає неодмінним консультантом та екскурсоводом по історичних та археологічних пам'ятках Володимира

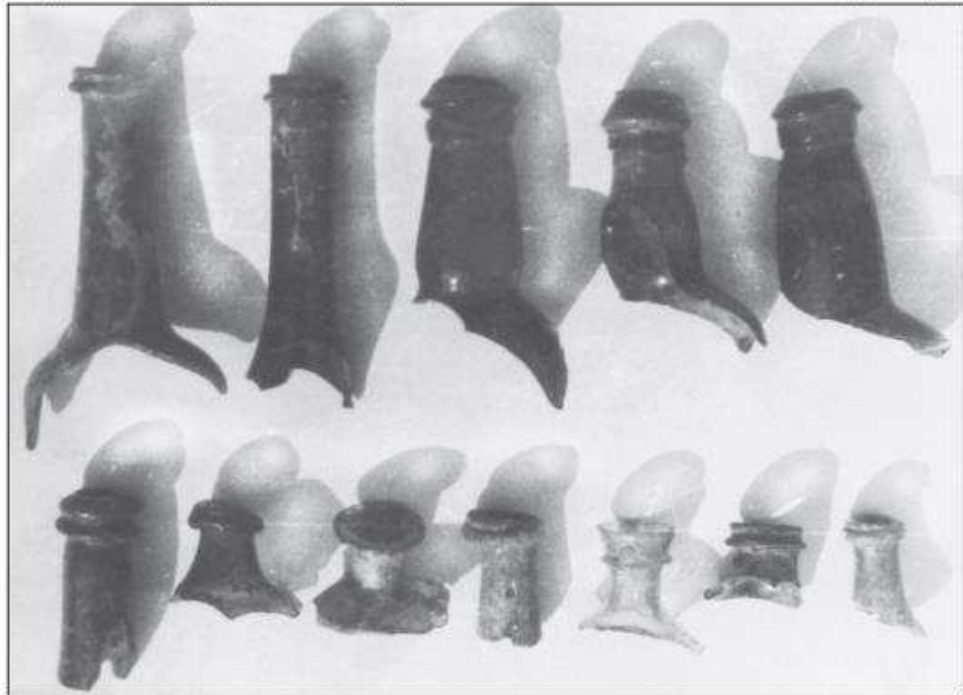

Рис. 1.10. Горловини скляного посуду XVIII-XIX ст., зібраного у котлованах по вул. Ковельській на території СШ № 2 та ГСТ-65 та переданого у музей «Народжені бурею». Світлина М. Хілька. 1966 (?) р.

**Короткі біографії
володимирчан – дослідників міста
у другій половині ХХ ст.**

**Петро Заклекта –
завідувач музею
у Володимирі (1967-1998)**

ЗАКЛЕКТА Петро Михайлович [28 грудня 1944, селі Новосілки Грубешівського повіту на Холмищині – 16.02.2015 р.] — музейний діяч, краєзнавець, історик, археолог.

Походив із селянської сім'ї. Навесні 1945 року його родина була «репатрійована» на Волинь, на хутір Кургани Шепельської сільради Луцького району. У 1957 р. закінчив семирічну школу у с. Боратин (Веселе). У шостому класі почав передавати експонати для майбутнього Торчинського краєзнавчого музею. Наставником у краєзнавчій науці для школяра став Григорій Олександрович Гуртовий, засновник Торчинського музею. Відслуживши в армії у заочно закінчив у 1972 році історичний факультет Луцького державного педінституту. У військах зв'язку Одеського військового округу служив за фахом електро механіка. Навчаючись в інституті, Петро Михайлович став вчителювати у Лудинській школі на Володимирщині. Разом з учнями оформив у школі кабінет історії, зібрав матеріали про історію села, його видатних людей. Використовував методику викладання живої історії, яку перейняв від Гуртового. Отримав нагороди від районного відділу освіти. Кілька років був секретарем Володимир-Волинської районної організації Українського товариства охорони пам'яток

історії і культури. Викладав спочатку у Суходільській школі, а потім у середній школі №3 м. Володимира-Волинського. Коли у 1967 році у Володимир-Волинському при районній бібліотеці організовано музей «Народжені бурєю», Заклекта став його громадським директором. Завдяки діяльності П. Заклекти у Володимир-Волинському історичному музеї, станом на 1988 р. (коли до 1000-ліття міста освоїли нове приміщення у єпископському замочку при Успенському соборі) було зібрано близько 5 тисяч експонатів. Автор низки краєзнавчих заміток і наукових статей. Нагороджений Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Звільнений з музею у 2004 р. Надалі працював електриком. Загинув вночі на дорозі додому у с. Заріччя за нез'ясованих обставин.

З 1975 року П. Заклекта брав участь у всіх археологічних експедиціях, що досліджували Володимир та консультував дослідників (П. Раппопорт (розкопки Старої катедри на Федорівці), М. Кучінко (урочище Онуфрійівщина поблизу Володимира), Г. Пескова, В. і С. Терські).

САЙЧУК Борис Трифонович [20.06. 1948, Володимир-Волинський—12.05.1996, Луцьк] – археолог, історик.

Син Трифона Семеновича Сайчука (14 лютого 1898 — 1 листопада 1979). Батько – відомий діяч комуністичного руху (псевд. Роман, Скуратович), з с. Туропин Турійського р-ну Волинської обл., член КППС з 1920 р., який під час Першої світової війни був евакуйований, працював робітником трубного заводу, а в 19 років став червоноармійцем 24-ї Залізної дивізії, командував кулеметним взводом, воював проти Колчака, Дутова, кілька разів був поранений. Навчався у школі ВЧК, брав участь у ліквідації контрреволюційних заголотників. Після закінчення Мінського комуністичного університету ім. В. І. Леніна працював у Парицькому, Краснослободському райкомах, Слуцькому, Віленському окружкомах партії, очолював Брестську підпільну партійну організацію КПЗБ. В 1928 р. засуджений до

Володимирські краєзнавці Борис Сайчук та Микола Хілько. Світлина 1970 (?) р.

восьми років ув'язнення, яке відбував у седлецькій та гродненській тюрмах. Після виходу з в'язниці виїхав до Радянського Союзу. В роки Другої світової війни був політпрацівником Червоної армії. У повоєнні роки працював міським головою Володимира-Волинського, де була вулиця, названа на його честь.

Борис з дитячих років збирав матеріали до історії рідного міста. Свою колекцію старожитностей передав у новостворений музей у 1967 р. Після служби в армії 1971 р. вступає на історичний факультет Ленінградського університету. За участь у несанкціонованому владію Слов'яно-Варязькому семінарі Г.С. Лебедева,

що пропагандував альтернативний офіційному погляд на історію Київської держави, у 1974 р. виключений з вузу. Працював на новобудовах Сибіру. Після лікування від важкої хвороби, з 1986 р. і до трагічної смерті працює молодшим науковим працівником, робітником Луцького історико-культурного заповідника (далі - ЛДІКЗ). Формував археологічні та історико-документальні фонди заповідника, проводив нагляд за земляними роботами на території Старого міста (результати разом з графічною фіксацією збирались у спеціальному журналі), обстежував підвальні приміщення та досліджував історію забудови Старого міста. Керував розкопками на Гнідаві та на території колишнього Архімандричого

подвір'я Нижнього замку Лучеська (1988 р.), у середмісті та дитинці (1989 р.), розкопував та вивчав фундаменти та підвальні приміщення Хрестовоздвиженської церкви (1990 р.), брав участь у розкопках на дитинці Лучеська у 1991 р. Створив історико-топографічну картотеку Старого міста. На сьогодні опубліковано лише частину творчого доробку вченого.

ХІЛЬКО Микола Володимирович [13.07.1946, м. Орша Вітебської обл., Білорусь — 19.02. 2005, Луцьк] — краєзнавець, історик, фотограф.

Народився у сім'ї журналістів. Батько у 1960-і рр. був кореспондентом ТАРС та РАТАУ у м. Луцьку, а згодом редактором райгазети у Володимирі-Волинському, де син закінчує вечірню школу, працюючи на цукрозаводі, швейній фабриці. Спільно з шкільним колегою Б.Сайчуком М. Хілько збирає місцеві старожитності, фотографує пам'ятки міста. 1966—1969 — служба в армії. У 1969-1971 рр. навчався на філософському факультеті Ленінградського університету, який не закінчив. Повернувшись до Луцька спершу влаштувався на автозаводі, бере активну участь в громадському житті заводу і міста, у 1974—1985 рр. працює наладчиком; майстром на заводі синтетичних шкір. Звільнений в зв'язку з інвалідністю. Організовував свої фотовиставки, за що неодноразово був нагороджений подарунками і грамотами. З 1987 р. працював фотографом спершу у краєзнавчому музеї, а у 1988-2001 рр. у ЛДКЗ. Фотографував та промальовував всі доступні графіті церкви Св. І.Богослова, луцького замку (повністю не опубліковані), фіксував перебіг реставраційних та археологічних робіт на території Старого міста, досліджував пам'ятки архітектури, вивчав матеріальну культуру новожитного міста, реставрував та консервував археологічні предмети з колекції ЛДКЗ. Зорганізував та впорядкував фототеку заповідника, що включала тисячі світлин та негативів. Автор низки наукових публікацій.

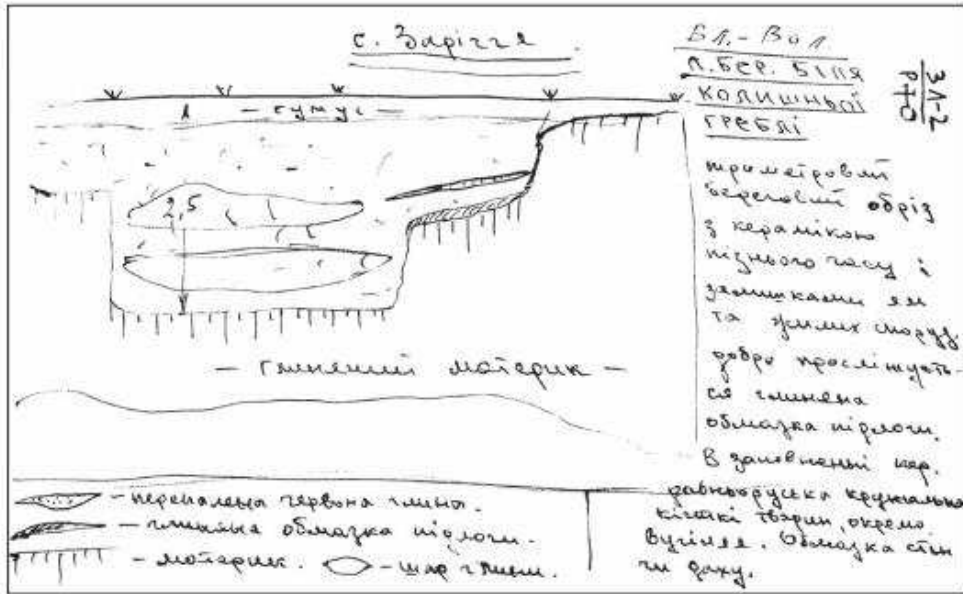

Рис. 1.11. Заріччя. Обрив поряд старої греблі. Фіксація перетину заглибленої споруди княжої доби з нішеподібною (?) піччю. Рис. Б. Сайчука. 1966 (?) р.

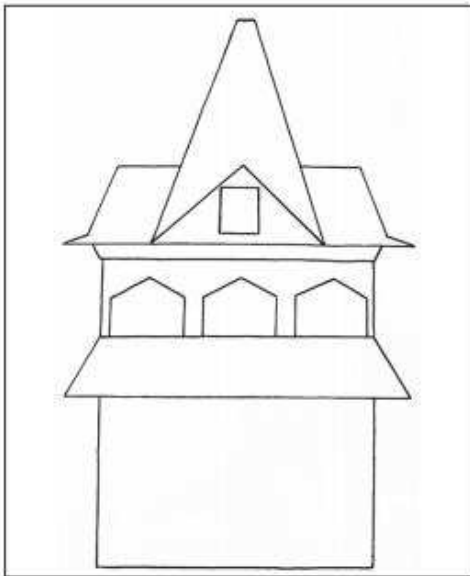

Рис. 1.12. Дзвіниця Миколаївської церкви XVIII ст., зруйнована у 1966 р. (тоді було зафіксовано розміри її основи - 6,3x4,0 м). Рис. Б. Сайчука.

для прибулих археологів та істориків. Так, за його рекомендацією у 1975 р. у Володимирі проводить свої дослідження Михайло Кучінко. Увагу археолога привабив ур. Онуфріївщина, на якому виорювали значну кількість плиток до підлоги княжого храму.

Одночасно в середині 1970-х рр. розпочалось систематичне вивчення пам'яток Володимира, передусім архітектурних, групою лєнінградських археологів під загальним керівництвом П. О. Раппопорта. Спочатку, у 1975 р. повторно розкопали руїни т. зв. "Старої катедрі" в

околиці Володимира-Волинського, а окремий загін цієї експедиції під керівництвом М.В. Малевської у 1975–1976 рр. проводив пошуки храму Св. Іоакима і Анни на території дитинця міста, а також розвідково досліджував церквища храмів Св. Василя та Св. Параскеви П'ятниці.

Також дослідницю зацікавив мурований королівський замок. У 1982 р. М. В. Малевська частково розчистила південно-східну замкову башту розміром 11,0x11,0 м, а 1989 р. повторно – північно-західну башту.

У 1982–84 рр. до вивчення пам'яток Володимира у складі експедиції П.О. Раппопорта підключилась Г.О. Пескова. Вона досліджувала невідомий храм середини XII ст. по вул. Садовій, а також вела пошуки князівського палацу поряд з Успенським собором та фіксувала рештки храму на Онуфріївщині⁴⁰. 1989 р. М.В. Малевська повернулася до досліджень на дитинці Володимира. Метою її розкопок було якнайповніше вивчення решток мурованого замку середини XIV ст. та подальші пошуки храму-усипальниці Св. Іоакима і Анни, які, однак, так і не увінчались успіхом. Розвал Радянського Союзу поставив крапку у вивченні пам'яток Володимира та інших міст Волині експедиціями з Ленінграда.

Таблиця 1.1

Археологічні дослідження Володимира у 1955–2018 рр.

Рік	Автори розкопок	Досліджена площа, кв.м		
		Дитинець-замок	Окольний город-Середмістя	Передмістя
1955	М. К. Каргер	—	160	80 (Білі Береги)
1956	М. К. Каргер	—	160	16

40. Пескова А. А. Раскопки памятников архитектуры XII в. во Владимире-Волынском // АО 1982 года.— М.: Наука, 1984.— С. 315—316; Пескова А. А. Раскопки древнерусских памятников на Волини // АО 1983 года.— М.: Наука, 1985.— С. 341—342; Пескова А. А., Раппопорт П. А. Неизвестный памятник волинского зодчества XII в. // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник. 1986.— Л.: Наука, 1987.— С. 542—546.

1975	М. М. Кучінко	100	—	48 (Онуфрїївщина)
1975	П. О. Раппопорт	—	4	100 (Федорівка)
1975	М. В. Малевська	180	4	—
1976	М. М. Кучінко	100	100	—
1976	М. В. Малевська	65	—	—
1982	М. В. Малевська	65	—	—
1982	Г. О. Пескова	—	26	76 (Онуфрїївщина)
1983	Г. О. Пескова	—	33	—
1984	Г. О. Пескова	—	20	—
1987	В. С. Терський, С. В. Терський	—	50	16
1989	М. В. Малевська	120	—	—
1990	М.М. Нікітенко	—	—	50 (Зимне)
1990	І.О. Гавритухін	—	—	100 (Зимне-4)
1991	І.О. Гавритухін	—	—	100 (Зимне-4)
1998	Ю. В. Мазурик	—	20	100
1999	С. В. Терський	—	300	—
2000	С. В. Терський	—	300	16 (Зимне)
2001	С. В. Терський	—	—	4 (Фалемичі)
2004	О.Є. Златогорський	—	6	—
2009	О.Є. Златогорський	168	16	200 (Драгома- нова, 19-А)
2010	О.Є. Златогорський	100		20 (вул. Зимнівська), 16 (Зимне)
2011	О.Є. Златогорський	100		20 (Зимне)
2012	О.Є. Златогорський	100	106	
2013	О.Є. Златогорський	100	16	
2014	О.Є. Златогорський	100	16	—
2015	О.Є. Златогорський	100	—	
2015	І. Назар, Ю. Кісілевич	—	—	230 (Устилуг)
2018	А.В. Панікарський	6	24	—

У другій половині 1980-х рр. до дослідження княжого Володимира нарешті звернулись львівські археологи. Приводом стало руйнування земляними роботами культурних напластунів у заплаві р. Смочі поряд з Василівською церквою під час зведення т.зв. Слов'янського парку у 1986 р. Саме тоді В.С. Терським було зафіксовано існування на той час добре збереженої середньовічної дерев'яної забудови у заплаві р. Смочі. Однак стислі терміни зведення цього Слов'янського парку (його відкриття мала відбутися з нагоди 1000-ліття міста) завадили провести масштабні дослідження.

Невеликі рятівні розкопки по берегах р. Смочі вченому вдалося провести лише 1987 р. До них було залучено експедицію Львівського історичного музею, яка також на засадах ентузіазму досліджувала забудову на інших ділянках території Окольного города та розвідки міської округи. Проте через відсутність підтримки з боку місцевих властей вони продовження не мали⁴¹.

Окрім цих розкопок у Володимирі, у співпраці з місцевими краєзнавцями: зав. музеєм П.М. Заклектою та директорами шкіль проведено обстеження околиць літописної столиці Волині. Важливим наслідком робіт на т.зв. Осіянській горі поблизу с. Пятидні була фіксація перетину валу із слідами згорілих дерев'яних конструкцій⁴².

У 1980-і роки були розпочаті реставраційні роботи у Зимнівському монастирі, у зв'язку з чим сюди неодноразово навідувались члени архітектурно-археологічної групи НДІ "Укрпроектреставрація" та КиївНДІТАМ на чолі з Михайлом Нікітенком. Групою обстежувались печери Святої гори та робилося шурфування на території замкового подвір'я. Очевидно, з їхньої «легкої руки» бульдозером було знято та згодом вивезено верхню частину культурних напластунів в межах

41. Терський В. С., Терський С. В. Охоронні дослідження у Володимирі-Волинському // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26—28 травня 1988 р.— Луцьк, 1988.— Ч. II.— С. 71—72.

42. Терський В. С. Звіт про роботу... (1987 р.).— Львів, 1988 // НА ІУ НАНУ. — Од. зб. 203. — с. 16-17.

цього подвір'я⁴³. В 1986 р. будівельними роботами на західному схилі гори також було поруйновано рештки печі XVI ст. для випалення цегли. Місцевий краєзнавець, а тоді голова місцевого колгоспу Ю.П. Лішук, повідомив про цей факт М.В. Малевську, яка на той момент керувала експедицією в Луцькому замку. Дослідниця ретельно зафіксувала рештки унікальної на той час пам'ятки. Зібраний матеріал було передано на зберігання в Ермітаж.

1989–1994 рр. московським археологом-славістом І.О. Гаврітухіним, учнем І.П. Русанової та Б.О. Тимощука, досліджувалися багат шарові поселення в околиці городища в с. Зимно (Зимно-6). Роботи фінансувалися ІА АН СРСР та з місцевого бюджету. Знахідки ранніх періодів на цей раз потрапили у фондосховища Москви, а кераміка X-XI ст. нібито завезена до Волинського краєзнавчого музею.

У 1997 р. дослідження на Зимнівському городищі були відновлені завдяки спільним зусиллям українських і польських вчених. Завдяки новій методиці вдалось виокремити кілька фаз заселення пам'ятки та встановити їхні хронологічні межі⁴⁴. Пам'ятка Зимне стала першою на території України, яка мала датування на С¹⁴.

Отже, проведені до кінця 1980-х років археологічні дослідження не давали цілісної картини історичної топографії, етапів розвитку та соціально-економічної і культурної характеристики Володимиря княжої доби. До речі, подібні завдання тоді дослідниками ще не ставилися.

Вперше комплексне вивчення пам'яток княжого Володимира було розпочате Волинською археологічною експедицією Львівського історичного музею у 1987 р. Щоправда духовна криза суспільства завадила розгортанню цих робіт. До планованих розкопок Волинській археологічній експедиції ЛІМ вдалося повернутись у 1999-2000 рр., завдяки коштам,

43. за Л. Крощенком: Історично-архівні дослідження Зимненського монастир на Волині (реконструкція підвалин) // Записки НТШ.— Т. 242.— Львів, 2001, с. 496, це мало відбутись у 1977 р.

44. *Bronicki A., Zakoscielna A., Ochrimienko G.* Badania weryfikacyjno-sondazowe nyzynnej osady neolitycznej na stanowisku „Grodzisko» w Zimnem. Włodzimierz-Wołyński (Ukraina) // *Archeologia Polski Srodkowo-Wschodniej.* – Т. VI. - Lublin, Chełm, Zamosć, 1998. - s. 12-29.

виділеним під грант Державного Фонду фундаментальних досліджень України.

Оскільки питання походження та ранніх етапів розвитку слов'янських міст може бути розв'язане лише за умови широкомасштабних розкопок поселенської структури, яка передувала або ж супроводжувала розвиток цих міст, було вибрано єдине можливе на той час місце розкопок – сад школи на вул. Острівецькій (на той час – 20 липня), колишне урочище «Апостольщина».

Тут поміж деревами вперше за увесь період археологічного дослідження Володимира вдалося провести розкопки широкою площею. На 500 кв. м було досліджено частину дворища X–XI ст., дві господарські споруди XII–XIII ст. та велику садибу XIV ст. із потужними зерновими ямами, згодом ідентифіковану, як садиба боярина-гуменника. Досліджені об'єкти містили в заповненні велику кількість цілого речового матеріалу⁴⁵.

Матеріали цих розкопок в основному передані у фонди Володимир-Волинського історичного музею (всі комплекси IX–X та XVI–XVII ст.) та Львівського історичного музею. З цих знахідок була сформована археологічна виставка «Побут середньовічного Володимира», яка діяла в експозиції ВВІМ протягом 1999–2000 рр., до її відкриття було видано ілюстрований буклет.

Однак, розпочаті з таким успіхом систематичні дослідження міста у 2001 р. довелося припинити через банальний крах банку «Україна», в якому за дивним збігом обставин за лічені тижні до початку роботи археологічної експедиції місцева влада розмістила бюджетні кошти.

У 2002 р., у зв'язку з ростом економіки у Володимирі розпочався своєрідний будівельний бум. Його розгортання співпало із початком діяльності Державного історико-культурного заповідника «Старий Володимир». Одночасно із роботами на дитинці літописного міста, територія якого рішенням міськради була відведена під садибу історико-культурного заповідника, розпочалася розбудова інфраструктури резиденції місцевого

45. Терський С. В. Садиба вельможі в окольному городі княжого Володимира // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.— Т. 244. Праці археологічної комісії.— Львів, 2002.— С. 645—662.

єпископа навколо Успенського собору. За повної підтримки влади будівельні роботи велися без належного археологічного нагляду. Зокрема, у травні 2004 р. у Володимирі самоуправно розпочато будівельні роботи по влаштуванню підземного туалету поруч центральної апсиди Успенського собору. Внаслідок цього повністю знищено цінні культурні напластування до материка. Одночасно знесено частину майданчика єпископського замочка для продовження його стіни-огорожі⁴⁶.

Аналогічно, без попередніх археологічних досліджень у 2004-2016 рр. зведено низку будівель на території середмістя Володимира⁴⁷.

Територіями масової забудови приватними забудовниками в останні десятиліття стали історичні урочища Володимира – ур. Апостольщина, Михайлівщина та ін. Має місце пряме ігнорування охоронного статусу території місцевою адміністрацією. Так, наприклад, остаточно приватизовано ділянку для зведення житла, на якій знаходяться рештки унікальних монументальних споруд Михайлівського монастиря XIII ст., досліджених М.К. Каргером у 1956 р.

З 1999 р. обов'язки проведення археологічних експертиз та рятівних розкопок на території Волинської області взяло на себе Волинське відділення Рятівної служби ІА НАНУ, однак реальної турботи про старожитності Володимира тоді проявлено не було.

Ситуація змінилася, коли на Волині вдалося реформувати місцеву Рятівну службу ІА НАНУ у Державне підприємство «Волинські старожитності» на чолі із О. Златогорським. До розкопок у Володимирі було залучено кваліфікованого спеціаліста з архітектурної археології Ю. Лукомського. І результат довго не забарився. Щоправда, лише з другої спроби⁴⁸ влітку

46. Терський С. В. Історія археології та історичного краєзнавства Волині, с. 150-151.

47. Терський С. В. Історія археології та історичного краєзнавства Волині, с. 150; Терський С. В. Нове в археології княжих столиць Волині: критичний огляд досліджень за 15 років // Студії і матеріали з історії Волині. 2018 / Ред. випуску В. Собчук.— Крем'янець, 2018, с. 28.

48. Терський С. В. Нове в археології княжих столиць Волині: критичний огляд досліджень за 15 років, с. 26.

2009 р. північніше від валів Окольного города Володимира, на території саду, що прилягає до приміщення міжшкільного навчально-виробничого комбінату по вул. І. Франка вдалося дослідити велику піч для випалу цегли другої половини XIV-початку XV ст. За всіма ознаками ця піч для випалу цегли могли використовувати вже під час будівництва Казимирового замку, розташованого за 400 м південніше.

Найбільші за об'ємом дослідження Володимира рятівна археологічна служба «Волинські старожитності» ІА НАНУ провела у 2010-2015 рр., ексгумуючи останки в'язнів радянської в'язниці у південно-східній частині дитинця⁴⁹. З 2011 році до проведення ексгумації приєдналися представники Ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва Польщі.

Зокрема, у 2010–2012 рр. трьома розкопами розкрито 380 м² площі. Оскільки, основним завданням була ексгумація жертв, нижні стратиграфічні горизонти культурних нашарувань майданчика городища не вивчались. Загалом протягом чотирьох років досліджені і ексгумовані 2723 останків людей, що трагічно загинули. У 2015 р. поряд місця ексгумації було закладено ще 15 траншей, теж не доведених до нижніх стратиграфічних горизонтів культурних нашарувань. Ними зафіксовані декілька середньовічних поховань, очевидно, від погосту храму Іоакима та Анни, житло XV ст. та добре збережений цегляний фундамент печі XVI ст.

Лише в окремих випадках на території поховальних ям було закладено зонди до материкової поверхні. Переважна більшість зроблених тоді стратиграфічних спостережень стосується використання дослідженої ділянки впродовж XIV–XX ст.⁵⁰ Під час досліджень, окрім великої кількості різночасового рухомого матеріалу з культурного шару, вивчалась нижня частина стіни з фундаментом мурованого замку Казимира Великого, опалювальний пристрій при цій стіні, чіткі

49. *Златогорський О., Панишко С.* Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010–2012 роках: Джерела і матеріали. — Луцьк: Волинські старожитності, 2013. — 164 с.

50. *Златогорський О., Панишко С.* Дослідження городища Вали у м. Володимирі-Волинському у 2010-2012 рр. // Вісник Рятівної археологічної служби. Вип. 1. — Львів, 2016. — С. 245-287.

сліди розбирання замку у 1370 р. у вигляді своєрідного пандуса з будівельного сміття при внутрішній частині стіни.

Влітку 2012 р. врешті розпочато рятівні дослідження на території Гуманітарної гімназії Володимира. Окрім фіксації декількох споруд XIV ст., в одному з об'єктів, знищеному траншеями у 1960-1970 років, під час земляних робіт виявлено розпорошений скарб срібних прикрас⁵¹. Скарб, знайдений за 50 м північніше від центральної будівлі садиби боярина-гуменника, дослідженої у 1999-2000 рр., ймовірно, належав її власнику. Знайдені предмети було передано до фондів Володимирського історичного музею. Однак незавершена реставрація, що триває вже понад сім років, досі не дозволила авторам розкопок зробити повну наукову публікацію скарбу.

Того ж року «Волинськими старожитностями» велися розвідкові дослідження на місці майбутньої нової будівлі П'ятиницької церкви. Тут теж вдалося дослідити лише верхні напластування, які містили понад 70 перемішаних останків перепохованих. У 2013 р. у сквері поруч музею на місці майбутнього храму Віри, Надії, Любові та їх матері Софії було закладено розвідковий розкоп. Культурні напластування на більшій його площі були знищені комунікаціями середини ХХ ст., а на меншій вдалось зафіксувати два безінвентарні дитячі поховання за християнським обрядом, ймовірно, належні до погосту капуцинського монастиря. Таким чином, розвідкові та рятівні дослідження, проведені у 2013-2017 рр. як і, часто, формальні спостереження у місцях новобудов таки не дали помітних наукових результатів для давньої історії міста.

Інший стандарт рятівних досліджень було продемонстровано у 2014-2015 рр. під час розкопок на митниці Устилуга, які проводила експедиція Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» (м. Львів). Під керівництвом Івана Назара та Юрія Кісілевича східніше валів дитинця літописного «граду» суцільною площею було розкрито 230 м² території окольного міста до глибини 2,0-2,2 м. На цій площі дослідже-

51. *Златогорський О.Є., Вашета М.П.* Рятівні дослідження в уроч. Апостольщина м. Володимир-Волинський // *Археологічні дослідження в Україні.* 2012. – Луцьк : Волинські старожитності, 2013.- С. 132.

но 72, переважно, безінвентарних поховань XV-XVI ст. Культурні напластування містили велику кількість керамічного матеріалу XI-XIV ст. Серед індивідуальних знахідок – уламки скляних браслетів, бронзові гудзики-бубонці, персні, залізне вістря стріли та залізне завершення ремня. В куті розкопу поховання частково зруйнували велику заглиблену господарську споруду XII-XIII ст.⁵² Зібрані людські кістяки були піддані антропологічному аналізу. Це були перші масштабні дослідження літописного міста.

Таким чином, значні прогалини пам'ятко-охоронної роботи у сфері археології Володимира були викликані, з одного боку ігноруванням Рятівною службою ІА НАНУ спостережень за земляними роботами в історичній частині Володимира, а з іншого – відсутністю у штаті місцевого історико-культурного заповідника спеціаліста-археолога з правом фіксації археологічних об'єктів у зонах будівельних робіт. Окрім того, територія згаданого заповідника досі охоплює менше половини площі літописного міста, що є безпрецедентним серед подібних заповідників в Україні⁵³.

Лише внаслідок реформи Волинської рятівної служби ІА НАНУ у 2017 р. стали відомим поодинокі факти рятівних досліджень в місцях майбутньої забудови. Так, у травні 1918 р. Державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охорона археологічна служба України» Інституту археології НАН України на прохання Публічного акціонерного товариства «Володимир-Волинський консервний завод» провело обстеження земельної ділянки по вул. Луцька, 81 площею 3,11 га, що знаходиться у трикутнику обмеженому вул. Луцькою, Карбишева та 20 липня. У п'яти закладених тоді шурфах рівень материка простежується на глибині 2,04–2,4 м. У чотирьох з

52. Назар І., Кісілевич Ю. Звіт про результати пам'ятко-охоронних робіт (археологічних розкопок і нагляду) на городищі давньоруського часу в м. Устилуг у 2014-2015 рр. — Львів, 2016. — 255 с.

53. Терський С.В., Савченко О.О. Пам'ятки доби галицько-волинського князівства: проблеми їх консервації та збереження на сучасному етапі // Археологія & фортифікація України. Збірник матеріалів Сьомої Міжнародної науково-практичної конференції.— Кам'янець-Подільський, 2017.— С. 340–342.

п'яти закладених шурфів було виявлено культурні напластування XI-XIV ст.⁵⁴

Цікаві матеріали дали розвідкові розкопки на земельній ділянці по вул. Данила Галицького, 12, розташованій поряд т.зв. Підзамча. Материковий ґрунт тут фіксується з глибини 4,13 м⁵⁵.

Щоправда, така швидка забудова, що проводиться в межах середмістя та Великого Окольного города, на території та в межах охоронної зони Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир» викликає певне занепокоєння.

Пізньої осені 2018 р., у зв'язку з планами міської влади спорудити дерев'яну в'їздову вежу на дитинці, відповідно до проекту «Реставрація, пристосування та музеєфікація пам'ятки містобудування та архітектури – “Земляні вали замку XIII – XVI ст.” у Державному історико-культурному заповіднику “Стародавній Володимир” у Володимирі-Волинському було проведено археологічні дослідження, на які виділено 120 тис. грн. бюджетних коштів.

На вказані кошти на західному торці валу дитинця було закладено т.зв. стратиграфічну траншею (керівник робіт – київський археолог А.В. Петраускас) розмірами 11x2 м. «Перетин валу» проводився уступами, які на 1-1,5 м заглиблювались у центральну частину валу (рис. 1.13). Насип валу складався з прошарків перевідкладеного лесового суглинку із шматками кераміки княжої доби. Найважливіші результати отримано у кв. 5, де прокопано поховані під валом культурні напластування – темно-сірий супісок, потужністю 1,2-1,35 м, який містив ліпну та ранньогончарну кераміку, ймовірно, IX-X ст., а також кераміку доби бронзи-раннього заліза⁵⁶. Таким чи-

54. *Панікарський А.В.* Висновок за результатами наукового археологічного дослідження №68-в/02-18, 17.05.2018 р. для Публічного акціонерного товариства «Володимир-Волинський консервний завод» // Архів державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.– 17 с.

55. *Панікарський А.В.* Висновок за результатами наукового археологічного дослідження №67-в/02-18, 16.05 2018 р. для Товариства з обмеженою відповідальністю «НЕКТАР» ЛТД // Архів державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.– 11 с.

56. *Панікарський А.В.* Звіт про археологічні дослідження у м. Володимирі-Волинському Волинської обл. в 2018 р., с. 16-17.

ном, не дивлячись на фрагментарність, дослідження 2018 р. дозволили підтвердити висловлене раніше більшістю дослідників Володимира припущення про час зведення валів дитинця не пізніше початку XI ст.

Загалом, досить значні за об'ємами фінансування дослідження 2002-2018 років на дитинці та окольному городі Володимира дали малопомітні результати стосовно археології княжої доби.

Рис. 1.13. Вигляд на траншею, закладену у серцевині валу дитинця Володимира археологами з Києва. Листопад 2018 р. Фото автора.

1.2. Огляд археологічних джерел та колекцій

Володимир – давній культурний центр. Відтак традиції колекціонування старожитностей та музейництво було присутнє в місті та його найближчій окрузі з найдавніших часів. Зокрема, добре відомо захоплення колекціонуванням старожитностей багатих шляхетських родів, які мали свої помістя на Володимирщині. Найбільш відомими з серед них були Чацькі, які для зберігання та експонування своїх колекцій навіть відвели спеціальні приміщення у своїх палацах у Порицьку та Сільці.

Однак, збирання суто місцевих історичних матеріалів, як вже згадувалося, було започатковане саме священнослужителями володимирських храмів. Воно увінчалось офіційним відкриттям у 1888 р. Давньосховища Володимир-Волинського Свято-Володимирського православного церковного братства.

З публікацій братства відомо, що у Володимирському давньосховищі зберігалося чимало археологічних знахідок. Се-

ред них хрести-енколпіони з Цегова, скарб празьких грошів тощо⁵⁷. У фондах сучасного володимирського музею частково зберігся архів братства.

З кінця XIX ст. розпочалось нагромадження археологічного матеріалу з території княжої столиці за межами Володимирщини. “Археологічна карта Волинської губернії” Володимира Антоновича містить короткі дані про пам’ятки археології та випадкові знахідки археологічних предметів на території Володимира. Значна їх частина зберігалась в Музеї Київської духовної академії: кам’яні та бронзові хрестики, бронзові іконки та скляні браслети⁵⁸. Їхньому нагромадженню сприяла діяльність новостворених організацій, зокрема, давньосховища при братстві, яке збирало предмети церковного вжитку. Сьогодні колекції знахідок з Володимира належать Національному музею історії України у Києві.

Значними збірками старожитностей, знайдених у місті та на передмістях Володимира, на початку XX ст. володів також місцевий священик М. Широцький. В його колекції зберігались декілька бронзових еноклпіонів, кільканадцять хрестиків кам’яних та мармурових, скляні браслети, венеціанська монета із зображенням корабля під вітрилами, бронзові, кам’яні та рогові іконки, більшого розміру шматки тиньку з руїн “Старої катедрі” тощо⁵⁹.

Значний поштовх формуванню музейних збірок старожитностей Володимира у 1920-1930-і рр. поклали дослідження О. Цинкаловського, що проводилися від імені головного органу міжвоєнної Польщі – Державного археологічного музею

57. *Краткая опись предметов, находящихся в дренахранилище Православного Свято-Владимирского Успенского братства в г. Владимире-Волинском* (Издание Св.-Влад. братства).— К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1892, с. 5–7. Цінна збірка музею, після вивезення її на Схід в роки Першої світової війни зазнала непоправних втрат, проте окремі її експонати ще сьогодні зберігаються у фондах Харківського художнього музею.

58. *Антонович В. Б.* Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве.— Т. I.— М., 1901, с. 48–49; *Петров Н. И.* Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Императорской Киевской Духовной Академии.— Вып. IV—V.— К., 1915, с. 39, табл. XX: 23.

59. *Cynkalski A.* Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego, s. 169.

у Варшаві, а також фінансувалися Національним музеєм у Львові – фундацією митрополита А. Шептицького та Науковим товариством імені Шевченка у Львові. У ці дві інституції було спрямовано основний потік експонатів, зібраних О. Цинкаловським у Володимирі та околиці. Знахідки з його розкопок, які також, очевидно, частково зберігались у місцевих волинських музеях, були втрачені під час Другої світової війни (дещо збереглося випадково і повернуто у фонди Володимирського історичного музею).

Після ліквідації Музею НТШ частиною знахідок із зборів та розкопок О. Цинкаловського у Володимирі, Зимному, Млинищах тощо володіє Львівський історичний музей. Тут також осіли реставровані матеріали музейних експедицій 1999-2000 рр.⁶⁰

Значно краще збереглися володимирські реліквії у Національному музеї у Львові, де зберігались великі фрагменти тиньку з фресками, що походили із “Старої катедрі” [Дм-1464/1-9; Cynkałowski, 1961, s. 169].

Документальні свідчення його пошуків збереглися в значній мірі завдяки сумлінності архівістів Митрополичої канцелярії УГКЦ у фондах Центрального історичного архіву України у Львові.

Друга світова війна нанесла непоправні втрати культурним цінностям міста. Безслідно зникли колекції місцевого музею. Приватні збірки любителів старовини, які нагромаджувались у Володимирі в міжвоєнний період, канули в лету. Єдиним відомим колекціонером старовини у післявоєнний період у Володимирі залишався колишній архідиякон Успенського собору, який позбувся духовної посади через “захоплення археологією”, В’ячеслав Лукич Ковальський (?–1971)⁶¹. Велика приватна колекція старожитностей з території княжого міста, зібрана ним, однак, не збереглась. Проте окремі з тих

60. Терський С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Здобутки Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею за 15 років діяльності (1986—2000). Каталог виставки.— Львів: Ін-тут українознавства НАН України, 2002.— С. 58-73.

61. Терський С. В. Історія археології та історичного краєзнавства Волині, с. 96-97.

предметів, які передавались у державні музеї, сьогодні являють собою чималий інтерес для науки.

Всі колекції з розкопок львівськими археологами городища у Зимному (за винятком речей, виставлених в експозиції археологічного музею ЛНУ ім. І.Франка) було передано Волинському обласному краєзнавчому музею. Натомість, знахідки з розкопок М. Каргера, П. Раппопорта, М. Малевської та Г. Пескової помандрували до Санкт-Петербурга, а І. Гавритухіна – до Москви. Як виняток, колекція долівкових плиток з розкопок Г. Пескової на острові Онуфрійівщина була залишена на місці, у Володимир-Волинському історико-краєзнавчому музею.

Його діяльність була відновлена у 1967 р. у Володимирі під назвою “Народжені бурею”. Він мав стати осередком пропаганди революційної та трудової слави. Проте, місцева інтелігенція бачила музей, насамперед, як краєзнавчий. Тому на момент його відкриття саме сюди передали свої археологічні колекції місцеві юні краєзнавці Микола Хілько та Борис Сайчук. Згодом рішенням від 4 січня 1978 р. музей було перетворено на штатний історико-краєзнавчий відділ обласного музею. Значний вклад в комплектування археологічних фондів володимирського музею вніс його незмінний працівник у 1978–2002 рр., історик Петро Заклекта⁶². 1995 р. було повернуто чимало цінних експонатів довоєнного музею, які закопали у 1941 р.⁶³ У фондах цього музею також зберігаються знахідки експедицій 1999–2014 рр.

У фондах цього та Волинського обласного краєзнавчого музею зараз зберігаються чималі колекції випадкових знахідок з території Володимира та його околиці, виявлені, насамперед, нелегальними пошуковцями. Переважно це предмети металопластики: оздоби, предмети побуту, культу та озброєння, свинцеві товарні пломби та монети. Ті предмети, які місцеві музеї закупити не змогли, нерідко зосереджуються у колекціях місцевих бізнесменів. Цінніші знахідки, перед тим, як по-

62. *Заклекта П. М.* Разведки в бассейне Буга // АО 1980 года.— М.: Наука, 1981.— С. 248.

63. *Заклекта П. М.* Повернула земля музейну експозицію // Слово правди.— Володимир-Волинський, 26 квітня 1995 р.

трапити на ринок антикваріату, насамперед до Києва у кращому випадку фіксуються на фотографіях. Тому дослідникам, насамперед, нумізматам залишається лише фіксувати знахідки “чорних археологів”⁶⁴.

Практично усі знахідки за останні десятиліття належно не паспортизовані, лише про деякі збереглися усні свідчення місця віднайдення. Найчастіше називають відомі пам’ятки, що не може насторожувати.

64. Див. *Терський С.В.* Володимир у міжнародних торгових та культурних контактах XIV–XVII ст. (за археологічними знахідками) // *Хроніки Ладомерії. Наук. зб. – Вип. 4: Мат-ли IV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 820-ій річниці утворення Галицько-Волинської держави та 695-ій річниці надання Володимирі магдебурзького права (м. Володимир, 13 листопада 2019 р.)*. – Володимир-Волинський, 2019. – С. 16-20.

Археологія Володимирщини доісторичного періоду

2.1. Природно-географічне середовище в середній частині та вплив на нього антропогенного фактора

Давня Володимирщина складає південно-східну ділянку середньої частини Західного Побужжя. Головним її широтним стрижнем є річкові долини Луги та Гучви, які поширюються від розташованої меридіонально долини Західного Бугу на схід і на захід. Обидві частини давньої Володимирщини – західна (забузька) і східна (в межах сучасної Волинської області) є одними з найкраще археологічно вивчених ділянок історичної Волині. Увага науковців до середньої ділянки Західного Побужжя зумовлена зовсім не сучасним політичним значенням цих територій (як інколи буває в наш час), а лише важливою роллю цих територій в етнокультурному розвитку, без перебільшення, всієї Центрально-Східної Європи. Досить згадати хоча б тривало існуючі в археологічній науці ХХ ст. визначення таких культур, як от Зимне-Злота, стрижівська (від надбужжанського Стрижова), лежницька культура скіфської доби, масломенцька група римської доби тощо.

Відтак, причини визначного історичного значення цього регіону, безумовно, слід шукати у його географічних характеристиках. Отже давня Володимирщина розташована переважно на межі двох географічних зон: лісо-степової (Волинської височини) та лісової (Волинського Полісся). Натомість

долина р. Західний Буг, яка розділяє цю територію на західну і східну половини, служила своєрідним природним коридором для комунікацій поміж Прибалтикою та Причорномор'ям.

Дослідження вервечки доісторичних археологічних культур, представлених пам'ятками з території міста та його околиці, розкривають історію освоєння майбутньої міської території. Їхній давності та насиченості слід завдячувати особливостям лесових та чорноземних ґрунтів, що перекривають крейдянну підоснову. Ці геологічні умови призвели до розчленованості поверхні річковими долинами та ярами, а також до певної карстової активності. Межа лісової та лісо-степової зон характеризуються комплексами широколистянолісових з сірими і темно-сірими опідзоленими ґрунтами; лісостепових з опідзоленими, чорноземними та деградованими ґрунтами; лучно-степових з чорноземними ґрунтами, а також лучних та болотистих¹.

Заселеність нижньої течії р. Луги в різні часи нічим не поступалося у насиченості та обжитості долині р. Західний Буг. Адже з долин великих рік завжди починалося заселення території, а густина заселення зростала у міру збільшення ширини заплави – основної господарської зони. При цьому миси, оточені з трьох сторін заплавою, були найзручнішими для організації великих поселень. Щоправда, потужні повені, які зрідка спустошували долини великих рік, змушували насамперед племінну еліту переселятися на певну віддаль від їх русла. Саме тому кульмінаційною точкою найдавнішої поселенської агломерації в басейні р. Луги став великий мис на північній околиці с. Зимне. Він знаходився у центрі розгалуженої річкової мережі: дещо нижче по течії були устя Рилавиці та Смочі, вище – устя т. зв. Свинорийки, які значно розширювали поселенський простір, придатний для первісного освоєння.

Особливе географічне значення мала й протилежна, західна околиця майбутнього міського простору, де неподалік від устя р. Луги – території середньовічного та сучасного містечка Устилуг з давніх-давен знаходилася низка переправ через р. Західний Буг.

1. Природа Волинської області / За ред. К.І. Геренчука. – Львів, 1975, с. 84.

Саме, в районі Володимира, де поліські болота із заплавою р. Луги глибоко проникають у підвищений хвилястий рельєф Волинської височини, поселенський простір ще більше розширюється. Ця своєрідна крейдяна височина, що простягається з півночі на південь на декілька кілометрів, самою природою захищена практично з усіх боків заболоченими долинами допливів р. Луга. Разом з тим заплава Луги, що навпіл ділить згадану височину, має найвужчу ділянку саме в районі Старого міста, поряд із його західним краєм, в урочищі Білі Береги. Ця обставина з давніх часів робить зручною облаштування в цій частині важливої меридіональної комунікації (мосту, переправи) через р. Лугу.

Отже, місто, що займало правий підвищений берег р. Луги в межах $50^{\circ}51'$ північної широти та $41^{\circ}58'$ східної довготи, як і увесь басейн р. Луги, поєднувало два географічні ландшафти, але й виконувало важливу контролюючу функцію над меридіональним сухопутним шляхом.

Цьому сприяло також те, що вище та нижче за своєю течією Луга утворює більші чи менші водойми посеред заболоченої долини, густо порослі очеретом та осокою. Площа та кількість цих водойм в давнину, слід думати, була значно більшою, оскільки за остання сто-двісті років частина з них перетворилася на болота. Болотистий, перерізаний ярами давній рельєф засвідчують топоніми Біла Криниця, Став, Провалля, Озеро, Безодня, Глинка, Білі Береги².

З одного з таких боліт, розташованого в північно-східній околиці Володимира, витікає притока р. Луга – Смоча, яка розділяє Старе місто на дві частини. Вона ж омиває з двох боків розташований на правому березі р. Луги найвищий пагорб – давню центральну частину Володимира. Дно самої річки сьогодні болотисте, а береги низькі.

Природа подбала й про захист східної частини міста. Її відділяє від півночі та заходу долина річки Рилавиця. Певне значення для розвитку північних передмість мала долина, відома під назвою Смуга, що тягнеться від північного краю су-

² Цинкаловський О. Матеріяли до археології Володимирського повіту, с. 185.

часного міста, перетинає колишню Гноєнську (нині Генерала Шухевича) та Ковельську вулиці і з'єднується з Болотом між урочищами Шкаратани і Апостольщина. Хоча, цією долиною стікають лише весняні та дощові води.

Наприкінці Нової доби внаслідок зростання Володимира болотисті площі на північ, схід та південний схід від Старого міста поступово почали засипати та долучати до складу міської забудови. Так сталося з окремими територіями між Рилавицею і Смочю, районом Озера Болото, болотом під назвою Жидівка.

Болото, звідки випливає р. Смоча, а давніше, Війтівський став, ще в першій половині ХХ ст. було поросле очеретом та осокою і залишалось непрохідним навіть у найсухішу пору року. Воно мало окремі озерця, які називали «вікнами»³.

Таким чином, територія майбутнього Володимира розчленована мережею річкових долин на окремі рельєфні підвищення, що згодом стали окремими компонентами міської структури. Їхні найвищі точки сягають лише 195-196 м на рівнем Балтійського моря, проте коливання відносних висот на території міста досягають понад 28 м⁴. Натомість, найвищі гори цього краю – Красна та сусідній пагорб висотою 250 м на рівнем Балтійського моря розташовані за 25 км південніше Володимира. Загалом територія навколо міста належить до рівнинного ландшафту.

Зіставляючи найдавніші картографічні зображення Володимира з сучасною гідрографічною ситуацією, помітно, що меандровані русла річок Луги та Смочі постійно змінювали свій напрямок. Серед причин таких змін могли бути об'єктивні природні метаморфози та антропогенні впливи, зокрема використання річок з фортифікаційною метою та періодичне насипання й ліквідація гребель. Враховуючи загальну тенденцію у змінах природного середовища протягом сторіч, можна припускати, що у середньовіччі і Луга, і Смоч були значно повноводнішими, тому справляли значний вплив на просторове структурування міста.

3. Там само, с. 198.

4. Географічна енциклопедія України. Т.1. К., 1989, с. 219.

Клімат Володимирщини протягом останніх тисячоліть залишався помірним. Коливання температур та рівня зволоженості, безперечно, впливало на стан заселеності, в першу чергу, заплавних територій. Зараз пересічна температура січня дорівнює мінус 4,6°, а липня-плюс 18,4°, кількість опадів 567 мм на рік⁵. Отже, природні умови сприяли заселеності цієї місцевості, як за давньої, так і за історичної доби.

2.2. Населення басейну р. Луги від кам'яної доби до ранньозалізного часу

Освоєння первісними людьми території Волинської височини слідом за мігруючими льодовиками відбулося наприкінці т.зв. ашельської епохи (700 тис. – 150-120 тис. років тому) середньопалеолітичної доби. Це вже була епоха неандертальців – основного типу людей епохи мустьє, які населяли Європу 230 000-29 000 тис. років тому, а невдовзі поступилися місцем людині сучасного типу. Основне прогресивне знаряддя, яке розповідає нам про цей час – рубила у формі овала довжиною 10-20 см з гострішим ребром на одному кінці і гладким для безпечного тримання в руці – на протилежному, за наступної мустьєрської епохи (130—35 тис. років тому) поступилися місцем гостроконечникам та різноманітним наконечникам, скреблам та ножам, зубчасто-виїмчастим знаряддям.

Винаходами кроманьйонців (людей сучасного типу), які заселили Волинь за доби верхнього палеоліту (35-11 тис. років тому) стали пластини з гострими паралельними краями.

Волинське Полісся було колонізоване первісними мисливцями значно пізніше, за доби фінального палеоліту (12-11 тис. років тому). Це було викликано складними природними умовами у зв'язку з повільним потеплінням у Південній Прибалтиці. Тоді Полісся заселили вихідці з Південної та Західної Балтії. За знахідками характерних наконечників стріл першопоселенцями Волинського Полісся були мисливці на північно-го оленя чотирьох споріднених культур Гамбург, Лінгбі, Красносілля та Свідер, які прийшли із заходу через басейн Вісли.

⁵. Там само.

Саме до описаних періодів можна віднести досить давно виявлену знахідку з околиць давнього Володимира. У 1930-х роках в ур. Білі береги було знайдено кістки мамонта⁶ (рис. 2.1). Як відомо, вимирання мамонтів та заповнення їх природної ніші північними оленями в Європі відбулося внаслідок потепління, що сталося 13,5 тис. років тому (так зване потепління Рауніс).

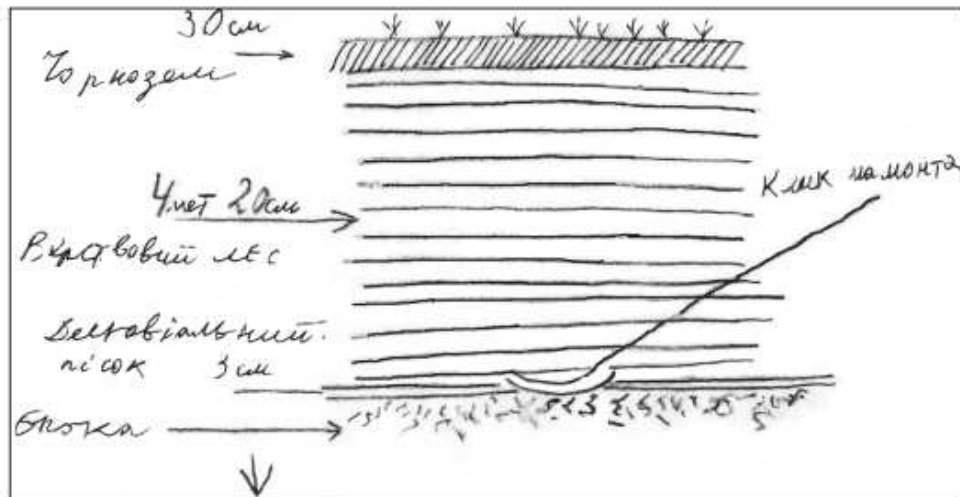

Рис. 2.1. Білі Береги. Стратиграфія знахідки ікла мамута.
Рис. О. Цинкаловського. 1935 р. Фонди ЦДІАУЛ

Неподалік, на протилежному правому березі р. Луга на мисоподібному уступі висотою 12-14 м над рівнем заплави (тепер територія с. Федорівка), за 1 км на захід від села, в уроч. Колтунове поле зафіксовано пізньопалеолітичну стоянку (знайдено покриті біло-голубою патиною одно- та дво-площинні нуклеуси, уламки пластин, відщепи, ретушовані пластини, різці, кінцеві скребки та скобелі)⁷. Ще одна пізньопалеолітична стоянка відома на північно-східній околиці села Маркостав, в уроч. Нивки, на мисоподібному уступі лівого берега р. Луги – Свинорийки висотою 7-8 м над рівнем заплави⁸.

6. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego, s. 26.

7. Конопля Віталій, Златогорський Олексій. Розвідкові роботи в басейні Західного Бугу на Волині // Волино-Подільські археологічні студії, Вип. 3. Львів, 2012. – С. 30.

8. Там само, с.25.

Загалом, Володимирщина досі є досить бідною на знахідки доби палеоліту, а пам'ятки наступної доби – мезоліту (10—7 тис. років тому) поки що проявляються не чітко. Крем'яні знаряддя «тарденуазької культури», зібрані на піщаній дюні над Бугом у Кречові, свого часу передав у Культурно-історичний музей НТШ у Львові О. Цинкаловський⁹, а під час розкопок відомого Зимнівського городища Г. Охріменком зібрано кілька пластин та наконечник стріли свідерської культури¹⁰. Проте, відомо, що часто населення мезолітичної доби вибирало для своїх стоянок ті ж місця, як і їх попередники.

За наступної епохи – неолітичної давніше населення кудлаївської та яніславицької культур, яке прийшло на Волинь з Південної Балтії через басейн Вісли на Волинь під впливом чергових прибульців, а саме носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки Волинської височини, розпочало впроваджувати рільництво й скотарство, що започаткувало в краї своєрідну господарську революцію. Цей етап своєрідної неолітичної колонізації Європи, що розпочався в середині VI тис. до н. е. виходом за межі Середнього Подунав'я ранніх хліборобів, відомих під назвою культури лінійно-стрічкової кераміки, призвів до освоєння лісових просторів шляхом упровадження підсічно-вогнепального рільництва. На Волинську височину ранні хлібороби прибули в другій половині VI тис. до н. е. із басейну Верхньої Вісли, проте їх колонізація зупинилася на межі бідного на родючі ґрунти й заболоченого Волинського Полісся. Його територію продовжували населяти мисливці та рибалки, які належали до волинської неолітичної культури.

Прикметними ознаками неолітичних культур стали поява жаростійкого керамічного посуду, прямокутних жител-напівземлянок із наземними стінами з обмазаного глиною плетеного каркасу, а також осель видовженої стовбової конструкції з численними господарськими ямами.

9. *Пастернак Я.* Нові археологічні набутки музею наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові за час від 1933—1936 // *Записки НТШ.*— Львів, 1937.— Т. 154.— С. 241.

10. *Кучінко М.М., Охріменко Г.В., Петрович В.В.* Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії).— Луцьк, 2004.— С. 36.

Помічено, що поселення культури лінійно-стрічкової кераміки (відомої також, як дунайська) концентруються вздовж північного рубежу Волинської височини на межі з Поліссям. Їх поселення тепер відомі на околиці с. Зимне (на місці, де в наступну епоху будується перше укріплене поселення в басейні р. Луга) та на північно-західній околиці села Маркостав в урочищі Острівки Другі, на останці овальної форми розміром 0,72 x 0,4 км і висотою 2-3 м серед заплави лівого берега р. Луги – Свинорийки у місці впадіння її в річку Лугу¹¹. Згадані комплекси легко розпізнаються за характерною та доволі якісною керамікою з т.зв. лінійно-нотним орнаментом.

Даний регіон Західного Побужжя набуває особливої ваги вже з початку мідно-кам'яної доби, коли в басейні р. Луга з'являється низка поселень маліцької (4800—4200 рр. до н. е.) та люблінсько-волинської культур (4500—3400 рр. до н. е.). Сліди перебування населення маліцької культури у вигляді окремих посудин зафіксовано на Зимнівському городищі Г. Охріменком. Через велику подібність цих культур розвідками не завжди вдається правильно їх розмежувати. Початки маліцької культури характеризують так звані мікролітичні знаряддя — сконструйовані з дрібних пластин і відщепів завдовжки до 5—8 см. Згодом типовими знаряддями стають сколоті з нуклеусів великі, завдовжки до 20 см, пластини, які слугували заготовками для ножів.

Нові хвилі переселення з Дунайської улоговини призвели до поширення люблінсько-волинської культури (званої раніше, як Зимне-Злота), яка розпочинає домінувати у басейні р. Луга. Перші поселенці цієї культури на Волині першочергово обирали для своїх поселень природно захищені останці у заплавах. Ймовірно її центральним осередком, було поселення на великому природному останці на північно-західній околиці с. Зимно в ур. Невоставо (за О. Цинкаловським, рис. 2.2)*.

Є всі підстави вважати це поселення найдавнішим городищем-укріпленням Володимирщини, оскільки, в енеолітично-

11. Там само, с. 27; *Івановський В.І., Конопля В.М., Павлів Д.Ю.* Роботи Західнобузької експедиції // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 40.

* Сусіднє ур. Товарна гора інколи плутають із городищем [див.: Пелещин, 2004].

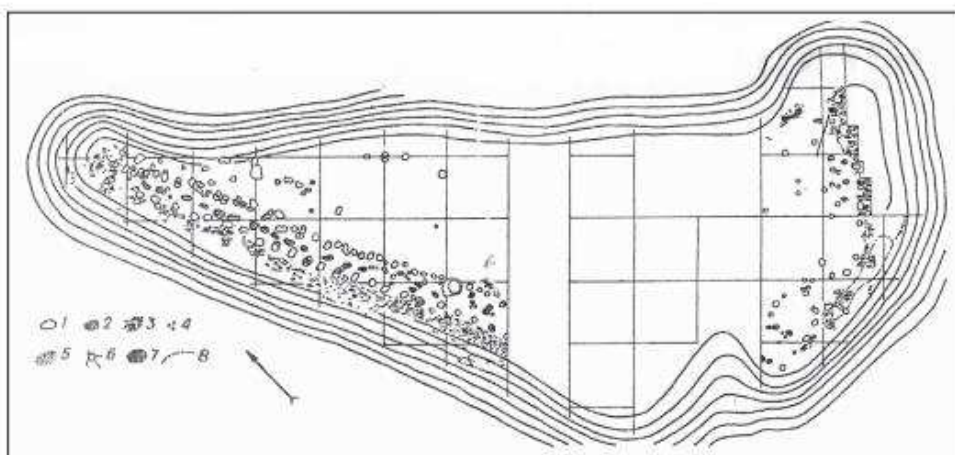

Рис. 2.2. Городище у с. Зимне. План досліджених об'єктів (за В.В. Ауліхом).

му культурному шарі розкопками зафіксовано три поперечні рови. Згадані три рови утворювали дві оборонні лінії, розташовані на віддалі 9-10 м одна від другої. Глибина ровів досягала 2,3 м. Такою ж була його ширина¹².

Аналогічні укріплення зафіксовано й у синхронному поселенні у Городку-над-Бугом. Як відомо, на пізньому етапі енеоліту України посилюються міжплемінні суперечки та сутички, що відобразилось у різкому збільшенні поселень з природним захистом, які до того ж часто зміцнювали свою оборонну функцію у вигляді валів та ровів чи частоколів.

На основі типології кераміки та радіовуглецевого аналізу це поселення люблінсько-волинської культури датують на 4000—3650 рр. до н. е.¹³ Щоправда, перші пам'ятки цієї культури у вигляді вщент поруйнованих поховань були досліджені луцьким археологом Я. Фітке ще в 1930-х рр. в Амбукові¹⁴. Ще

12. Пелецишин М. Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині. – Тернопіль: Підручники і Посібники, 2004, с. 60-61.

13. Броніцкі А., Кадров С., Закосьцельна А. До питання про хронологічне співвідношення пізньої фази люблінсько-волинської культури та культури лійчастого посуду у світлі останніх досліджень в Зимному // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 9. – 2005. – С. 231.

14. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 175-176.

одне поховання було досліджене 2010 р. на південно-східній околиці сучасного Володимира по вулиці Зимнівська, 79а. Тут знайдено розвал ліпної біконічної вази середнього розміру з рештками розпису білою фарбою, крем'яні пластини та луску¹⁵. Зазвичай, гончарі люблінсько-волинської культури розписували всю поверхню посуду. Найпоширенішим мотивом розпису є скісні смуги, вкладені в ромби, і трикутники в шаховому порядку (рис. 2.3).

Характерної особливістю люблінсько-волинської культури було перше широке застосування металообробки. Про місцеву металообробку на Зимнівському городищі свідчить шматок самородної міді, виявлений під час розкопок 1997 р.¹⁶

У розташуванні пам'яток люблінсько-волинської культури в басейні р. Луга можна помітити наявність окремих груп. Так, в районі Зимнівського останцевого поселення відомі ще поселення східніше с. Горичів, на берегах безіменного лівостороннього допливу р. Луги, у с. Заріччя, Маркоставі. В околиці останцевого поселення на північній околиці с. П'ятидні (ур. Осіяньська гора) існувало два поселення. Ще одна група поселень існувала в районі сіл Черчичі (останець в ур. Старе село) та Селець (уроч. Дмитрівщина Перша)¹⁷.

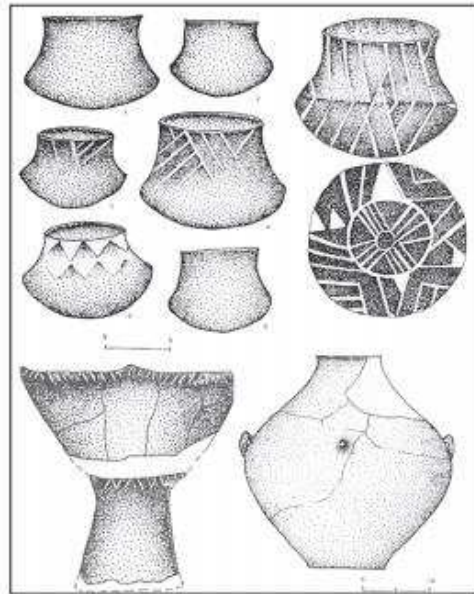

Рис. 2.3. с. Зимне. Глиняний посуд люблінсько-волинської культури (за М.А. Пелешишим).

15. Златогорський О.Є., Самолюк В.О. Дослідження поховання енеолітичного часу на Волині // Археологічні дослідження в Україні 2010. – К.-Полтава, 2011. – С.142.

16. Кучінко М.М., Охріменко Г.В., Петрович В.В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії), с. 42.

17. Конопля В., Златогорський О. Розвідкові роботи в басейні Західного Бугу на Волині, с. 25-29.

Оснoву господарства носіїв люблінсько-волинської культури становило рільництво, скотарство, полювання і збиральництво. У Зимному М. Пелецишиним досліджено чи не найдавнішу в Україні дігтярню. Це була заглиблена квадратна споруда з ямою із обгорілими стінами та великим запасом березової кори, яка, як відомо, є сировиною для виготовлення дьогтю.

Наприкінці IV тисячоліття заселення Володимирщини помітно зростає за рахунок переселенців з Півночі, які принесли із собою т.зв. культуру лійчастого посуду (давня назва цієї культури – нордична або мегалітична). Аналогічно до своїх попередників чужинці змушені були займати під поселення в першу чергу важкодоступні місця і укріплювати свої поселення валами або ровами. Вони також займалися землеробством та скотарством.

Таким чином, представники культури лійчастого посуду зайняли під свої центральні поселення насамперед майданчики, підготовані попередньою людністю люблінсько-волинської культури. В такий спосіб вищезгадане поселення на мисоподібному виступі правого берега р. Луга, у с. Зимно стало багатощаровим. Воно досі є єдиною на Західній Волині пам'яткою, розкопаною майже повністю. На дослідженій площі (3100 м²) виявлено близько 80 заглиблених об'єктів і рештки площадок культури лійчастого посуду, в яких знайдено різноманітний посуд (рис. 3 на кольор вкл.), крем'яні, кам'яні і кістяні знаряддя та ін. На підставі отриманих під час досліджень українсько-польської експедиції в 1997 р. радіовуглецевих дат, виділено дві фази поселення – “класично-лійчасту” Зимне I (3650–3400 рр. до н. е.) та “пізньолійчасту” Зимне II (3050–2600 рр. до н. е.)¹⁸.

Розкопками було з'ясовано систему забудови Зимнівського городища енеолітичної доби. Вздовж центральної вулички щільно з обох сторін розташовувались будівлі площею 5х3-4 м, від яких збереглися лише пласти глиняної обмазки стін. З'ясовано, що це були наземні житла стовпової конструкції із

18. Броніцькі А., Кадров С., Закошьцельна А. До питання про хронологічне співвідношення пізньої фази люблінсько-волинської культури та культури лійчастого посуду у світлі останніх досліджень в Зимному, с. 232.

глиняними стінами, площею близько 20 м², що за формою наближені до прямокутника¹⁹.

Дослідникам вдалося також з'ясувати технологію спорудження та конструктивні особливості відкритих вогнищ та господарських ям у житлах на Зимнівському поселенні. Для ізолювання череня від вологого ґрунту, його споруджували на дерев'яній вимостці із жердин товщиною 3 – 5 см, або дещо грубіших палиць. Вогнища, діаметром близько 1,5 м, мали близьку до округлої форму. Натомість, походження ям уявлялось досліднику культури лійчастого посуду на Волині М. Пелещишину наслідком добування глини для спорудження череней і, можливо, для виготовлення посуду²⁰. Не з'ясованими до кінця є проблеми облаштування місць поховання представників культури лійчастого посуду. Ймовірним уявляється виявлення у майбутньому в басейні р. Луги спеціально облаштованих кладовищ із центральними т.зв. мегалітичними похованнями. Проте, в ур. Жидівка поблизу Зимного, здається, було досліджене одне з таких поховань²¹. При ньому було знайдено скарб крем'яних ножеподібних пластин – важливого предмету торгівлі та показника заможності у той час.

Подібні, але значно більші скарби крем'яних ножеподібних пластин знайдено у цей час на околицях сусіднього з Зимним с. Шистова, а також в Лудині. Перший скарб складався з понад 60 крем'яних відщепів (ножів) до 22 см довгих (рис. 2.4). Разом з фрагментами посуду його виявили селяни під час оранки в ур. Тарасові гори поблизу Шистова у 1930 р.²² Пластини ви-

19. Пелещишин М. Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині, с. 57.

20. Там само, с. 31.

21. Цинкаловський О. Матеріяли до археології..., с. 227.

22. Там само, с. 214; *Cynkalowski A. Materiały do pradziejów...*, s. 35. Скарб кількома прийомами викупувався О. Цинкаловським у селян, які його знайшли, і передався у музей НТШ (всього передано 46 пластин): Пастернак Я. Нові археологічні набутки музею наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові за час від 1933—1936, с. 9, зараз 18 пластин з цієї колекції зберігається у Львівському історичному музеї (ЛІМ А-12536-12553), див. публікацію: Конопля В.М. Скарби крем'яних пластин з Ількович і Шистова // Волино-Подільські археологічні студії. Пам'яті І. К. Свешнікова (1915–1995). – Вип.1. – Львів: Історичний музей, 1998. – С. 146–159.

готовлені із західноволинського кременю темно-сірого, майже чорного напівпрозорого кольору із плямистою текстурою світлого забарвлення. Висока якість цього кременю забезпечувала йому постійний попит серед населення, віддаленого від таких родовищ.

Відтак появу подібних скарбів крем'яних знарядь у культурі лійчастого посуду пояснюють торговою діяльністю. За іншою версією крем'яні скарби закопувались в землю або кидались в болото в якості жертви підземному світу.

Імпорт пластин відбувався з тих поселень, які спеціалізувались на добуванні та виготовленні крем'яних знарядь праці. Вагоме місце в наборі знарядь культури лійчастого посуду посідали сокири та долота з ретельно заполірованим лезом. З базальтів Полісся виготовляли бойові сокири з грибоподібним обушком, які становлять прикмету цієї культури (рис. 2.5).

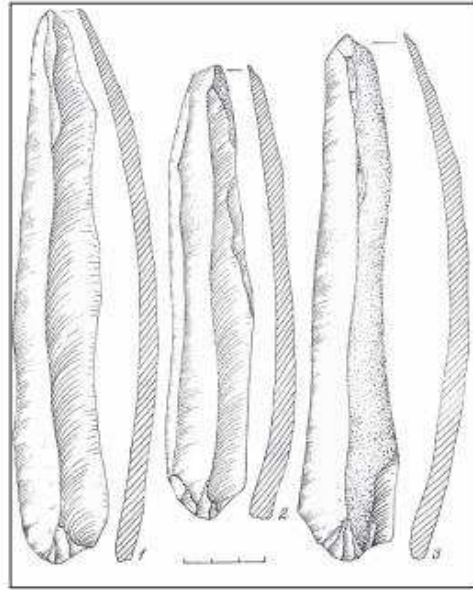

Рис. 2.4. Скарб крем'яних пластин із Шистова (за В.М. Коноплею).

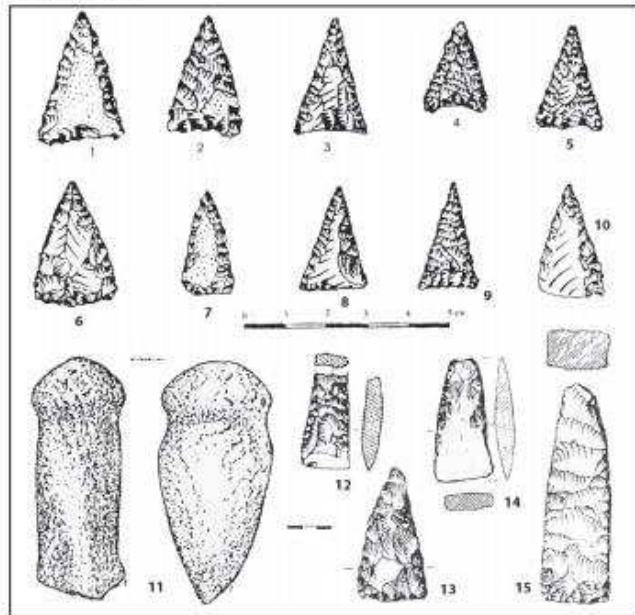

Рис. 2.5. с. Зимне. Крем'яні та кам'яні знаряддя культури лійчастого посуду: 1-10 – вістря стріл; 11 – кам'яна сокира; 12-15 – тесла. (за М.А. Пелещишиним).

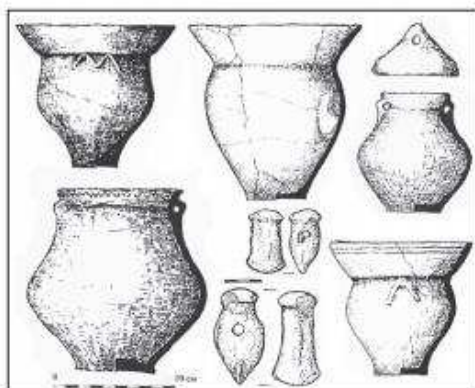

Рис. 2.6. Зимне. Глиняні горщики та глиняні моделі сокир культури лійчастого посуду (за М.А. Пелешишиним та Г.В. Охріменком).

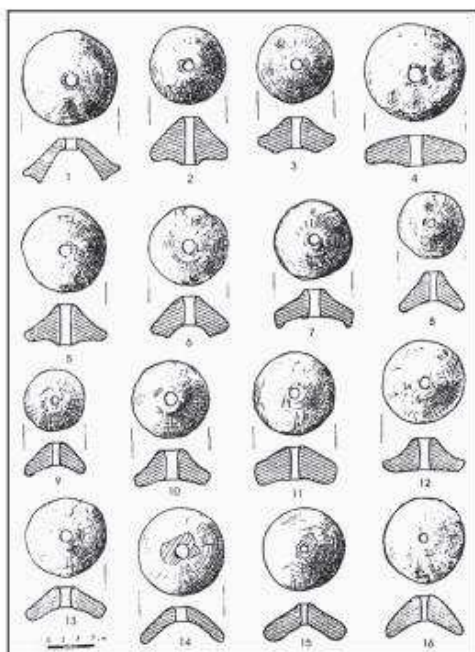

Рис. 2.7. с. Зимне. Глиняні пряслиця культури лійчастого посуду. (за М.А. Пелешишиним).

Частою знахідкою, окрім кам'яних бойових сокир, є їх глиняні мініатюрні моделі, які вважають за амулети (рис. 2.6). Про тісні контакти із трипільською культурою свідчать знахідки їхнього посуду, а конструкції окремих жител нагадують трипільські. Як і на трипільських поселеннях, в Зимному було поширене ткацтво, про що свідчить понад 200 глиняних пряслиць, а також тягарців до ткацьких верстатів (рис. 2.7).

На пам'ятках культури лійчастого посуду, як і на пам'ятках попередньої — люблінсько-волинської, вироби з міді знаходять рідко. В Зимному знайдено скарб мідних виробів, що складався з трьох сокир, спіралеподібної оздобити та зливка міді. Спектральний аналіз цих виробів показав, що вони виготовлені з чистої міді. Припускають, що сировиною для них могли бути мінерали з району с. Великий Мідськ на Костопільщині, де виявлено самородки з найвищим у Європі вмістом міді.

Поселення культури лійчастого посуду в басейні р. Луга розташовані досить гу-

сто. Лише в найближчій околиці Зимного завдяки розвідкам В. Бучака, П. Заклекти, В. Коноплі та Г. Охріменка їх відомо

вже понад півтора десятка. Зокрема, на території Володимира матеріали цієї культури знайдені на Рибальському острові, а також на південно-східній околиці міста, на правому березі р. Луга (рис. 2.8: 7). Інші поселення культури лійчастого посуду розташовані на території сіл Черчиці (2 поселення), Бубнів, Горичів, Маркостав (6 поселень), П'ятидні, Федорівка, Селець, Рокитниця, Бужанка та інших²³. Серед поселень, які надавались для облаштування укріплень слід відмітити пам'ятку, розташовану на останці в ур. Чуб у Лежниці.

На території самого Володимира за доби енеоліту існували ще інші енеолітичні поселення, які належить детальніше локалізувати. Зокрема, на давньому міському валу в саду Лінкендорфа в 1930-і роки знайдено ромбоподібну в перетині гранітну сокиру з отвором та шорсткою поверхнею та тупим лезом, відтягнутим донизу (ширина леза 46, обуха 33, довжина 115 мм)²⁴.

23. Бучак В., Заклекта П., Охріменко Г. Нові пам'ятки культури лійчастого посуду на Волинському Побужжі та Поліссі // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 241: Праці археологічної комісії. – Львів, 2002. – С. 453-467; Конопля В., Златогорський О. Розвідкові роботи..., с. 23-34.

24. знайдена в кінці вул. Островецької, див.: Cynkowski A. Materiały do pradziejów..., s. 51; зберігалася в Музеї НТШ, № 23521.

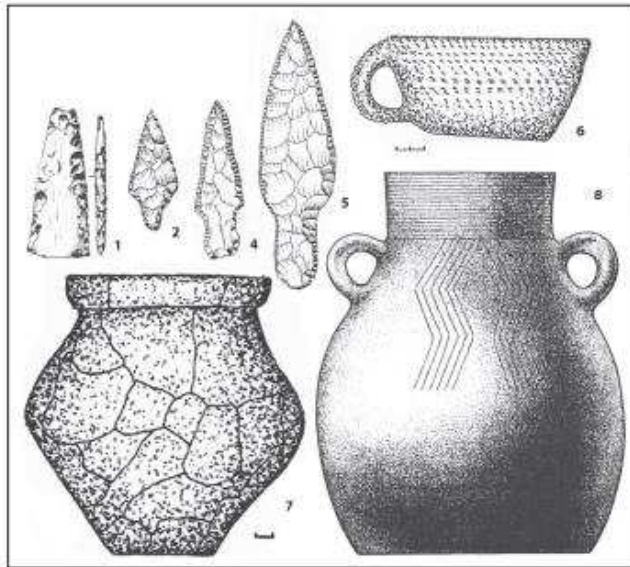

Рис. 2.8. Володимир та околиці. Типові зразки крем'яних знарядь III тис. до н.е. (1-5), горщик культури лійчастого посуду (7), кухлик (6) та амфора стрижівської культури із поховання (8, за Г.В. Охріменком). Фонди Володимирського історичного музею

Завершення доби енеоліту ознаменувалось кризою ранньохліборобських суспільств, яка супроводжувалась активізацією скотарства. Цей, відносно, екстенсивний спосіб господарювання ґрунтувався на розширенні економічного простору і призвів до збільшення рухливості населення в пошуках нових пасовищ.

В цей період на Західній Волині знову ж таки з північно-заходу поширюється згадане пастуше населення, представлене культурою кулястих амфор, яку за найновішими даними датують на 3000/2950—2400/2350 рр. до н.е. У східній частині сучасного Володимира знайдено посудинку цієї культури із спіральним орнаментом (цілі посудини зазвичай походять з поховань). Знахідки кераміки культури кулястих амфор на городищі у Зимному вказують на наявність в його найближчій околиці поселення.

Різноманітні форми посуду цієї культури нерідко оздоблені вибагливим орнаментом. Часто візерунки виконані штампом з вузьким прямокутним кінчиком. Його відбитки формували одно- чи багаторядні зигзаги, ряди ромбів, ялинковий візерунок. Часто вживався орнамент у вигляді так званої риб'ячої луски. Зазвичай візерунок заповнювали білою пастою, що контрастно виділяло його на тлі темної поверхні. Прикметними для культури кулястих амфор є повністю шліфовані сокири-тесла й долота, виготовлені нерідко із смугастого кременю. Часті міграції населення в пошуках невиснажених пасовищ, очевидно, є причиною відсутності на поселеннях чітких слідів жител. Землеробство мало другорядне значення.

Низку поселень цієї культури на Володимирщині виявлено у Горечеві, Черчицях та Хмелівці²⁵. Елітарні, т.зв. «скринькові» поховання (обкладені кам'яними плитами) було випадково зафіксовано у 1930-і рр. у Литовежі та Хотячеві²⁶.

Наприкінці існування культури кулястих амфор на Волині поміж Случем та Західним Бугом за участі та під впливом носіїв різних культур, насамперед шнурової кераміки, а також іноді, й доволі віддалених, сформувалася городоцько-здовбицька культура (2400/2350— 1700/1600 рр. до н.е.).

25. Конопля В., Златогорський О. Розвідкові роботи..., с. 24, 30, 33.

26. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów..., s. 31, 39.

Для неї не були характерними довготривалі поселення, а отже у господарстві переважало тваринництво. В різних галузях виробництва та у побуті ще домінували крем'яні знаряддя. Для виготовлення крем'яних виробів вживалися кам'яні відбійники, ретушери, ковадла. Особливістю городоцько-здовбицької культури є так звана біфасіальна індустрія обробки кременю, яка дозволяла виготовляти витончені двобічно оброблені крем'яні знаряддя на зразок списів, кинджалів, стилетів і серпів. Для городоцько-здовбицької культури характерним типом посуду були амфори з двома дугастими ручками, циліндричні кубки та черпаки з ручкою. Від попередників городоцько-здовбицька культура успадкувала її риси амфори з маленькими вушками, зрідка вживаний спосіб поховання небіжчиків у кам'яних гробницях.

У басейні р. Луга поселення городоцько-здовбицької культури виявлені на південній околиці Володимира (мисоподібний уступ правого берега р. Луги висотою 8-10 м над рівнем заплави), у Бубнові, Сілецю, Черчицях (останець в ур. Старе село) та Бужковичах²⁷.

Прихід на Волинь на початку II тис. до н. е. представників нових культур, зокрема, степової катакомбної певним чином спровокував появу нового культурного явища, яке отримало назву від українського села за Бугом – Стрижева – стрижівська (стжижівська) культура, яка вважається суто західноволинською. Її характерною особливістю є присутність великої кількості крем'яних виробів. З цієї причини декотрі поселення інтерпретують навіть як майстерні з обробки кременю, або поселення майстрів. Серпи, сокири-тесла і вістря стріл стрижівської культури подібні до городоцько-здовбицьких. Зрідка, як далекий імпорт, потрапляли у Західне Побужжя бронзові знаряддя (рис. 2.9: 2). Серед посуду були популярні горщики, миски та кубки (так звані вазони), амфори (посуд різного розміру та форми з двома маленькими вушками), а також черпаки (рис. 2.8: 6, 8). Найпоширенішим орнаментом був шнуровий, що формував різні композиції, в т.ч. такі складні візерунки, як шаховий, ялинковий, у формі ромбів і трикутників, коротеньких петельок.

²⁷ Конопля В., Златогорський О. Розвідкові роботи..., с. 23, 29, 34.

У басейні р. Луга поселення стрижівської культури виявлені в Хрипаличах (три поселення), Горечеві, Бубнові, Маркоставі (серед чисельних знарядь знайдено дві вислобушкові сокири з овальним поперечним перетином, трапецієподібну сокиру, вістрями стріл, списів і дротиків), Черчичах, Фалемичах, Хмелівці, Березовичах²⁸. Також О. Цинкаловський у 1930-х рр. дослідив поселення на піщаних дюнах в Млинищах і Литовежі та на високих берегах р. Західний Буг у Кречові, Лежниці та Ізові. Знищений земляними роботами ґрунтовий цвинтар у 1930-і рр. було досліджено у Черникові²⁹.

В цілому за доби бронзи відбулися зміни в ідеологічних уявленнях: поширився курганний поховальний обряд, зросла частота захоронень з тілоспаленням. Ці зміни супроводжувалися появою антропоморфної скульптури, сюжетних зображень на кістці і камені, різноманітних оздоб та орнаментатії посуду. Економічне зростання призвело до збільшення населення та почастищення воєнних сутичок між племенами і родами. З'являється раніше не відоме спеціальне військово-спорядження і статусна («парадна») зброя.

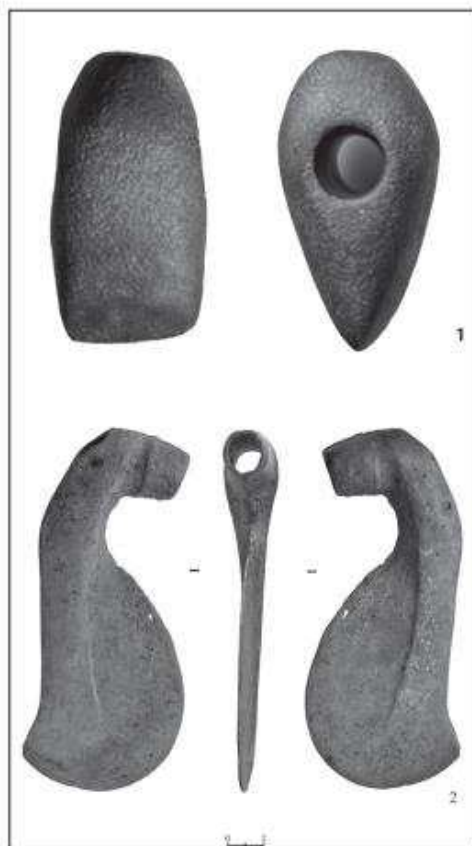

Рис. 2.9. Кам'яна сокира із С. Шистів та бронзова вислобушкова сокира II тис. до н.е. із с. Ліски. Фонди Львівського історичного музею та приватна колекція.

28. Там само, с. 23-30.

29. Матеріал у Державному археологічному музеї у Варшаві, див.: *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза*. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 52, 53, 56.

На етапі середньо-бронзової доби, приблизно в XVII/XVI ст. до н. е. культурна ситуація на Волині змінюється. У зв'язку із поширенням нових взірців культури, вірувань, ускладненням соціальної організації змінюється вигляд і асортимент посуду, стиль бронзових виробів, поширюються навіть золоті оздоби. За таких обставин відбувається поширення т.зв. комарівської культури.

Саме в цей час остаточно утверджується звичай насипати над могилою курган, що зрідка вживався в передуючих їй городоцько-здовбицькій і стжижовській культурах. Звідти ж були запозичені двокамерні землянкові та напівземлянкові житла. Окрім вогнищ у житлах були облаштовані т.зв. «літні кухні» — вогнища поміж хатами. Найбільш поширеною формою посуду були горщики тюльпаноподібної форми, які невибагливо оздоблювались одним, зрідка двома—трьома валиками, що оперізують шийку, ритими горизонтальними лініями (жолобками), скісними рисками, що утворюють кутовий візерунок тощо.

Основним заняттям стає хліборобство. На це вказують не лише тривалі поселення, а й часті знахідки жнивварських знарядь, зернотерок, об'ємного посуду — так званих піфосів висотою до 70—80 см, в яких могло зберігатись зерно. Водночас виявлені поселення на зразок стійбищ і таборів, а також згаданий курганний обряд поховань не виключають суттєвої ролі тваринництва, можливо, відгінного скотарства.

Значний вплив на формування комарівської культури справила система міжкультурних зв'язків і обміну (рис. 4 на кольор. вкл). Наслідком цього були, зокрема, варіації поховального обряду. Поряд підкурганних поховань трапляються й ґрунтові цвинтарі, а за переважання інгумаційних відомі й тілопальні. Інколи ховали з неповними скелетами та не в анатомічному порядку, з відокремленими черепами.

Наявність в комарівській культурі бронзового імпорту із Карпатської улоговини (Трасильванії) вказує на існування обміну, можливого, за умови надлишку харчів.

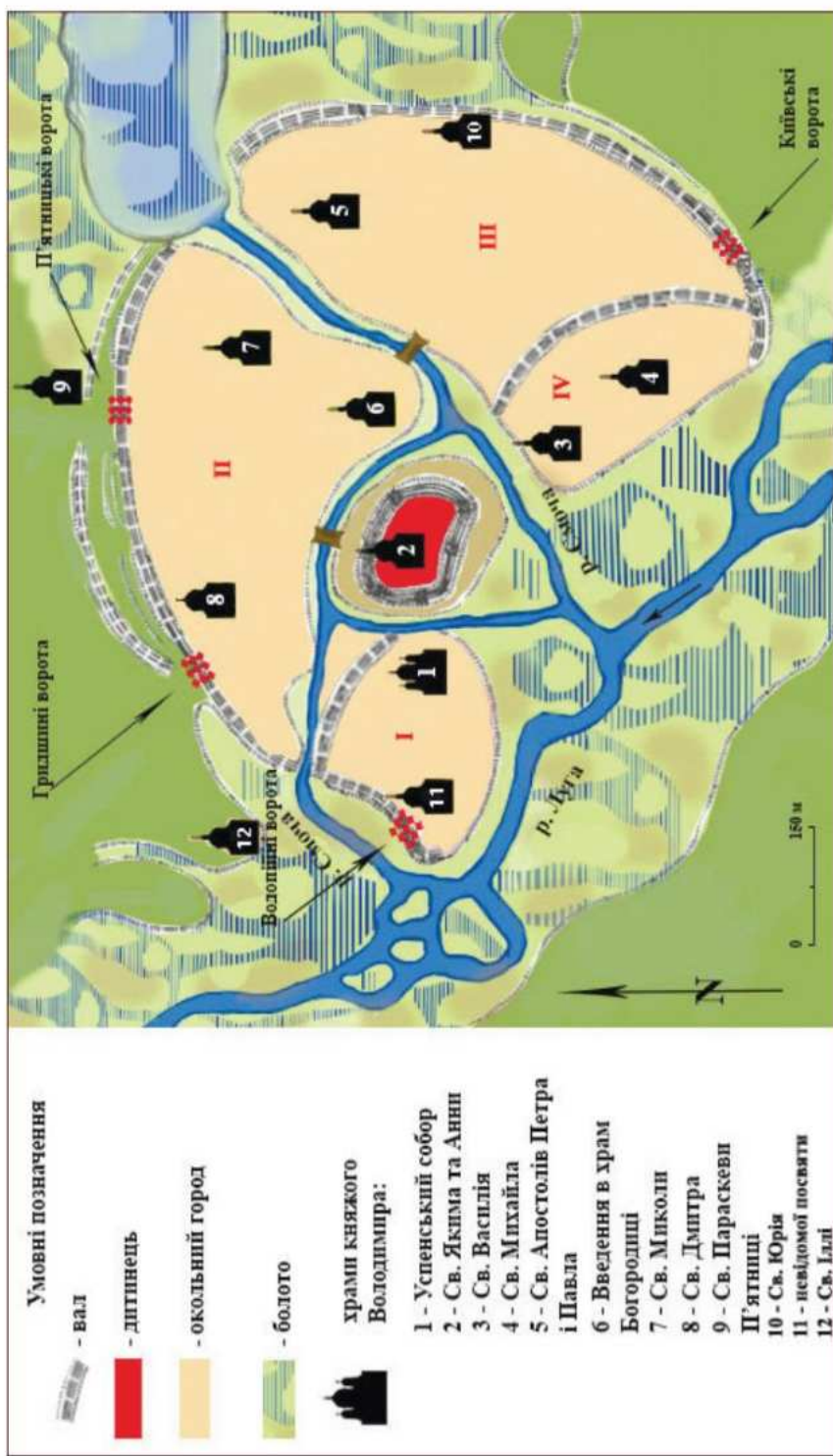
На території Володимира поселення комарівської культури виявлені на південно-східній околиці міста, напологому

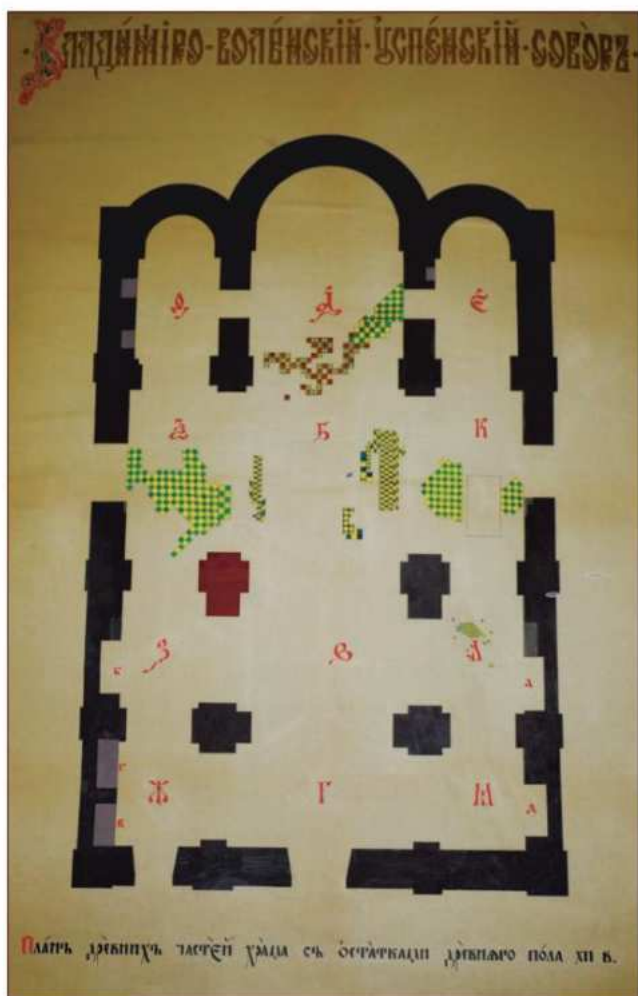
1. Зимно. Глиняний посуд культури лійчастого посуду. Фонди Волинського обласного краєзнавчого музею.

2. Околиці Володимира. Фібула IV-V ст., поліхромний стиль. Приватна колекція.

Кол. іл. 1. Планувальна структура міста Володимиря (на основі плану О. Цинкаловського та графіки П. Раппопорта і І. Луцик доопрацьовано автором); I – Малий окольний город; II – середмістя; III – посад Засмочья (Гумнищів); IV – посад Михайлівщина.

Кол. іл. 2. Успенський собор. План давніх частин храму з рештками долівки XII ст. Рис. А. Прахова. 1886 р.

Кол. іл. 3. Фрагменти кубка із об'єкту № 9 в ур. Апостольщина. Середина XIV ст. Розкопки автора. 1999 р. Фонди ЛІМ.

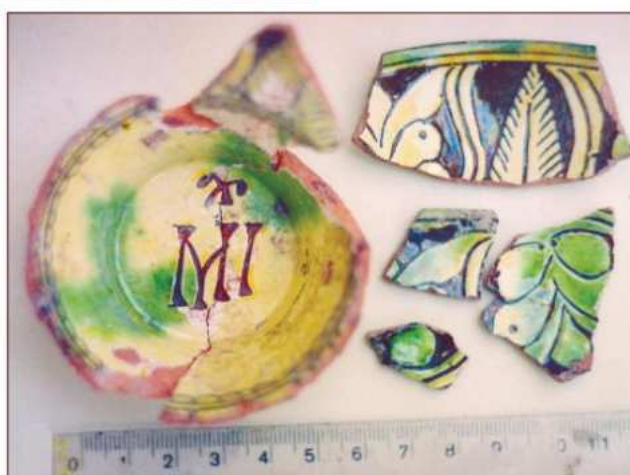

Рис. 4.37: Володимир, ур. "Апостољщина", липень-серпень 1999 р. Розкоп П. Фігурка Св. Георгія
Зміборця. Кам'яна маса. Фото.

схилі лівого берега р. Луги висотою 6-7 м над рівнем заплави (на площі близько 1 га, окрім уламків кераміки знайдено бі-фасіальний серп і вісім відщепів кременю). Інше поселення, на південній околиці Володимира, займає те ж місце, що й попереднє стрижівське.

За межами Володимира у басейні р. Луга поселення кома-рівської культури виявлені на понад двадцяти поселеннях, зокрема, у Федорівці, Хрипаличах, Горечеві, Бубнові, Маркоставі, Черчичах, Фалемичах, Хмелівці, Березовичах³⁰, П'ятиднях, Устилузі³¹.

Значна колекція знахідок бронзової доби, зібрана на теренах Володимирщини О. Цинкаловським у 1930-х рр. зберігалась у Культурно-історичному музеї НТШ у Львові. Серед цих предметів, у книгах обліку значаться «серповата пилка» з Млиниськ, крем'яний спис з Перевалів, шліфувана прямокутна сокирка «з розораної шнурової? могили» в с. Михале³², крем'яні серпи знайдені «поряд великої мегалітичної посудини» у с. Кречеві в ур. Млинець та фрагмент «діоритового топірця» знайдений на місці розораних могил в ур. Дримлія в с. Микуличах³³ та ще крем'яна стріла і сокира з с. Кречева³⁴ тощо. На території самого Володимира в ур. Шкартані в 1932 р. знайдені О. Цинкаловським маленький горщик висотою 8 см з чорнолощеною поверхнею, оздоблений косими рисками по плечиках та гостро профільована миска, ймовірно, гальштатської доби та мигдалеподібна сокира³⁵.

В сучасній колекції Львівського історичного музею є також сокира зрізано-овальної форми (рис. 2.9: 1: А-12554; НТШ,

30. Конопля В., Златогорський О. Розвідкові роботи..., с. 23-30.

31. Матеріали у Державному археологічному музеї (далі – ДАМ) у Варшаві та археологічному музеї ЛНУ ім. І.Франка, див.: *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза.* – С. 80-81.

32. Архів Інституту народознавства НАН України. – Книги надходжень Культурно-історичного музею НТШ (т. 7, с. 100, НТШ-2023-25024).

33. Там само, т. 7, с. 23, НТШ-24133-24134, 24136.

34. Там само, т. 7, с. 113, НТШ-25188-25189.

35. Там само, т. 6, с. 80, НТШ-23047-48, 23522; Цинкаловський О. Матеріали..., с. 187.

№23522), знайдена у с. Шистів (уроч. «Вошива Гора»), «де були колись могили» та шліфувана сокира (ЛІМА-11392; НТШ №22425) з с. Кропивщина (знайдена у розкопаній могилі).

У XII—XI ст. до н. е. територія Володимирщини долучилася до культурного кола так званих культур урнових поховань, до якого належали й носії центральноєвропейської лужицької культури. У зв'язку із зміною ідеологічних уявлень наприкінці доби бронзи в Центральній та Західній Європі запанував однаковий поховальний обряд — кремація небіжчиків. Найраніші пам'ятки цієї культури в Україні розміщені саме в Надбужжі. На поселеннях будували житла стовпової конструкції. Для цієї культури характерні скарби бронзових знарядь та оздоб. На кладовищі лужицької культури поблизу с. Млинище на піщаному березі Західного Бугу О. Цинкаловським у 1931-1933 рр. досліджено понад 30 тілопальних поховань, що супроводжувалися посудом і бронзовими прикрасами, а також сліди великого попелища діаметром 12-14 м, заповненого попелом, вугіллям і перегорілими кістками — тобто місце, де спалювали небіжчиків³⁶. Матеріали з цього кладовища мають аналогії в середньопольській і східномазовецько-підляській групах лужицької культури. Ще декілька урнових поховань виявлено поблизу Амбукова та Яневич. Поселення цієї культури відомі також на піщаних дюнах над Західним Бугом у Цуцневі та Кречові³⁷.

В умовах тщинецько-комарівського оточення на Волині лужицька культура здебільшого трансформується в лежницьку групу пам'яток ранньоскіфського часу (IX—VI ст. до н. е.), яка займає майже всю лісостепову частину басейну р. Західний Буг. Її поселення розміщені в різних топографічних умовах: на низьких і високих мисах першої надзапальної тераси, на лагідних схилах берегів річок і підвищеннях серед боліт.

В басейні р. Луга пам'ятки лежницької групи відомі у Зинному, Горечеві, Бубнові (ур. Курган і Фінляндія), Маркоставі

36. *Cynkałowski A. Materiały do pradziejów...*, s. 93-94. Матеріали в ДАМ у Варшаві. П'ять урн з колекції Музею НТШ зберігаються у Львівському історичному музеї (№ ЛІМ А-29145, 29164, 29165, 2910, 49146).

37. *Остапюк О., Охріменко Г.* Пам'ятки лужицької культури на Волині, с. 25.

(ур. Замчисько, Острівки Перші і Другі), Сільці (ур. Дмитрівщина Перша), Хмелівці та Березовичах³⁸.

Під час розкопок поселень Зимно і Лежниця досліджено, переважно, наземні прямокутні житла стовпової конструкції, орієнтовані за сторонами світу. По середині долівки знаходились коритоподібні заглиблення від вогнищ. Відомо кілька кремаційних урнових поховань, здійснених за канонами лужицької культури.

Посуд: горщики, миски, тюльпаноподібні посудини і покришки-тарілки оздоблювався рядком наскрізних отворів під вінцями, пальцевими вдавленнями та заглибленими смугами. У переважній більшості сіро-коричнева зовнішня поверхня посуду шершавлена і покрита аморфними горбиками, натомість покришки-тарілки заглажені до полиску з внутрішньої сторони і шершавлені із зовнішньої.

Частими знахідками є глиняні пряслиця, крем'яні серпи, розтирачі, кістяні шпильки, проколки і псалії (елемент кінської вуздечки). Під час досліджень 1975 р. у ямі поряд храму в ур. Стара катедра на західній околиці Володимира (с. Федорівка) виявлено 24 частини глиняних формочок, що використовувались для лиття масивних, із суцільної бронзової тасьми, браслетів, нашійних підвісок, а також фрагменти ллячок і сопел. Бронзолivarна майстерня виготовляла оздоби північноєвропейського зразка (рис. 2.10)³⁹.

На рубежі V—IV ст. до н. е. населення Лежницької групи з Побужжя витіснили носії поморської культури (або поморсько-кльошової культури), яку пов'язують з етногенезом слов'ян. Це осіле землеробське населення мало досить розвинуте, як на той час, господарство. В долині р. Луга поморсько-кльошові племена лишили поселення у Зимному та П'ятиднях. Невеликі селища, що склалися із 2—3 садиб (житло, кілька господарських споруд і смітєвих або підвальних ям) зазви-

38. Конопля В., Златогорський О. Розвідкові роботи..., с. 23-27, 29-30.

39. Крушельницька Л.І. Бронзолivarний осередок IX—VIII ст. до н. е. на території Володимира-Волинського // Минуле і сучасне Волині.— Т. 2.— Луцьк, 1988.— С. 53—55; Крушельницька Л.І. Лежницька група пам'яток Волині // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті.— К.: Наукова думка, 1993, с. 150, рис. 81.

чай, розміщуються на берегах річок або в заплавах групами по 2—3. Наземні житла прямокутні або підквадратні площею до 25 м², а заглиблені часто овальні. Спільною рисою заглиблених осель є наявність посередині опорного стовпа та сіни. В середині було вогнище та материкові останці-прилавки.

Поховання були на зразок підкльошових, коли урну з рештками кремації прикривали немов кльошем другою, дещо більшою за розмірами і перевернутою догори дном посудиною. Крім урн, кльошів і накривок поруч розміщали ритуальний посуд: глечики з петельчастими ручками, невисокі опуклобокє келихи, бронзові оздобы. Таке кладовище було в Млинищах на піщаному підвищенні р. Західний Буг. Проте, інколи останки вміщували в невеликих ямках, а інколи – обставляли камінням у вигляді скриньок.

Посуд зазвичай мав рустовану (спеціально опершавлену) поверхню та пальчастий орнамент на вінцях. Частими є знахідки плоских дисків-тарілей. Поширеними в поморській культурі були металеві фібули, шпильки та ножі.

На заключному етапі існування, наприкінці III — початку II ст. до н. е. поморська культура зазнала впливу прагерманської групи населення так званої ясторфської культури⁴⁰. Для

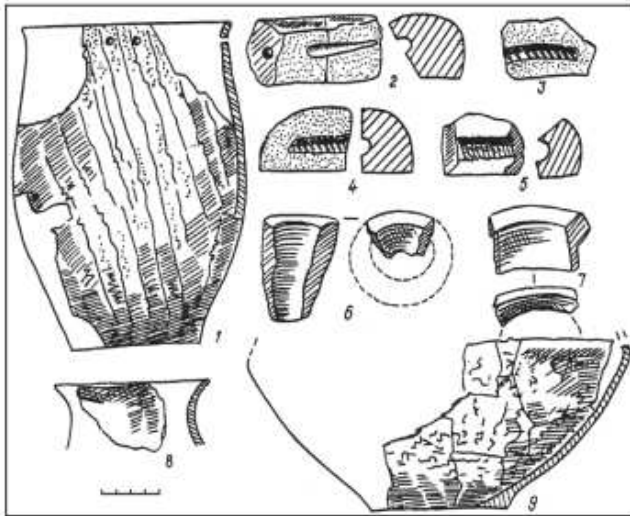

Рис. 2.10. Федорівка, ур. Стара катедра. Глиняні ливарні матриці та посуд лежницької групи ранньоскіфського часу початку I тис. н.е. (за Л.І. Крушельницькою).

40. *Czopek S.* Grupa czerniczyńska jak wynik latenizacji wschodniej hrubieszczyzny // *Archeologia Polski.* — 1991. — 34. — S. 94–113; *Козак Д.Н.* Проблема контактів давніх слов'ян і германців (поморсько-кльошова та ясторфська культури на Волині) // *Археологія.* — 2013. — № 1— С. 76-84.

неї характерними є дуже профільовані горщики, відкриті конічні миски, дуже профільовані кухлі конічної форми та чаші з Х-подібними вушками, а також орнамент з прокреслених ліній. Таким чином, на Волині з'являється військова дружина та формуються племінні об'єднання.

2.3. Давня Володимирщина за римської та ранньослов'янської доби. Початки формування протоміської агломерації

Наприкінці I ст. до н. е. на Волині поморсько-кльошова культура разом з прийшлими представниками пшеворської та зарубинецької культур взяли участь у етногенезі представників ранньослов'янської зубрицької культури, населення якої панувало на Володимирщині до кінця II ст. н.е. На жаль, ці процеси на місцевих пам'ятках простежити досить важко. Ймовірно, до цього періоду відноситься поселення у с. Заріччя на пагорбі висотою 4 м, який займає сільрада перед мостом до Володимира на правому березі р. Луга. У стінці кар'єру для добування глини в культурних напластуваннях товщиною до 0,6 м були помітні заповнення споруд із ліпною ошершавленою керамікою⁴¹.

Котловани волинських жителів зубрицької культури досить глибокі, нерегулярної форми та здебільшого не мають стовпових ям на долівці. Очевидно, стіни були стовпово-плетеневі. Посуд був ліпний та мав сталі й глибокі традиції. Лише в другій половині II ст. під впливом провінційно-римської культури починає поширюватись гончарний посуд: горщики зрізаноконої форми з випуклими стінками й трохи розхиленими вінцями, столові миски S-подібного профілю, жбани, вази, кухлі, келихи тощо. Інтенсивне рільництво з перелоговою системою було провідною галуззю їх господарства, про що свідчать знахідки залізного наральника і ротаційні жорна.

41. Терський С. В. Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 1999 році.— Львів, 2000 // НА ІА НАН України.— Ф. 1999/136.— С. 29

Близько рубежу II-III ст. н.е. з території Балтійського Помор'я в південно-східному напрямку, до Чорного моря через територію Волині розпочинається рух германських племен готів та гепідів. Перші були представлені т.зв. вельбарською культурою, яка, на думку дослідників, запанувала на території Волині щонайменше на 50–70 років, витіснивши звідти місцеве слов'янське населення зубрицької культури.

На поселеннях вельбарської культури чергуються різні типи жител, що разом із розташованими поряд господарськими спорудами становили окремі садиби. Це характерні для східних германців глинобитні наземні житла великих розмірів, так і порівняно малі півземлянки та землянки із стінами каркасно-стовпової або каркасно-плетеної конструкції. Ліпний посуд приземкуваті форми, підлощений, деякий має комбіновану поверхню: низ рустований, верх лощений. Інколи – оздоблений врізними комбінованими лініями, наліпами, канелюрами або псевдовушками. Столовий гарнітур (глеки, горщики, миски), як правило, був гончарним. Надзвичайно різноманітним був набір залізних знарядь праці та побутових речей.

Поселень римської доби на території Володимирщини є значно більше, ніж для попередніх культур. Так, поселення вельбарської культури відомі часто по декілька на території таких сіл, як Зимно, Заріччя, П'ятидні, Хрипаличі, Марків-став, Черчичі, Бубнів, Березовичі⁴². Цікаве поселення IV ст. із заглибленим житлом частково досліджене на території давнього церквища Св. Миколая у Зимному⁴³.

Пам'ятки римської доби відомі в середмісті по вул. Мало-Луцькій, де 1931–1930 рр. при копанні ровів під фундаменти на глибині 2 м натраплено на амфори з шпильчастим дном⁴⁴. Вздовж лівого берега р. Луга від сучасного мосту на Заріччі до західної околиці с. відкрито декілька поселень римської доби. Там же в ур. Білі береги, на садибі Ваврисевича виявлено на тілопальне урнове кладовище цього часу (використовувались

42. Конопля В., Златогорський О. Розвідкові роботи..., с. 23-27, 31-34.

43. Терський С. В. Дослідження у Володимирі та Зимно // Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.— Київ: Інститут археології НАН України, 2002.— С. 78—80.

44. Synkałowski A. Materiały do pradziejów..., s. 109.

гончарні і ліпні посудини, висотою 40–45 см) та рештки ритуального вогнища з остеологічними залишками, перемішаними з піском, попелом і вугіллям⁴⁵.

Початок доби великого переселення народів (кінець IV – на початок V ст.) на Волині практично не вивчений. Відтак, дискусійним залишається питання етно-політичної належності Західного Побужжя у V ст., оскільки, жодної датованої цим часом пам'ятки на Волині досліджено не було. Натомість, зосередження великої кількості коштовних скарбів на цій території датованих рубежем IV–V ст. н. е.: Борочицький, Бранівський, Качинський та ін., сконцентровані в незначному регіоні на заході Волинської височини, різними дослідниками інтерпретуються по-різному. Одні безапеляційно приписують їх готам, які заховали їх в час експансії слов'янські племен черняхівської культури з Верхнього Подністер'я⁴⁶, інші ж підкреслюють ту обставину, що подібні депозити є не притаманними для вельбарської культури, а натомість мають всі ознаки гунської присутності.

Один з цих скарбів коштовних скарбів було знайдено неподалік Володимира, у Ласкові ще у 1610 р. Ряд документів із судової справи місцевого землевласника, князя Януша Радзивіла, якому врешті в лютому 1621 р. було присуджено цей скарб, збереглися серед документів Володимирського городського суду та згодом були опубліковані⁴⁷. Вже в наш час інформація із судової справи дозволила не лише реконструювати склад скарбу, але й достатньо впевнено датувати його на кінець IV—початок V ст. н. е. Скарб, виявлений селянином К. Божком під час оранки складався із 18-ти золотих і срібних речей загальною вагою близько 800 г. Сюди входили чарка, 2 двощиткові фібули, кожна з яких оздоблена 24-ма гранатами, 7 пізньоримських медальйонів золота римська монета та

45. Там само, s. 112.

46. Козак Д. Н. Готські скарби Волині початку раннього середньовіччя // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е. – К.–Львів, 1999. – С. 91.

47. de Vitte E. И. Археологическая находка в с. Ласкове Владимиро-Волинского уезда в 1610 г. // Чтения в историческом обществе им. Нестора Летописца.— Кн. 14.— Вып. 1.— 1919.— С. 86—101.

набір оздоб кінської зброї. Набір предметів скарбу є близьким до комплексів речей, виявлених у гунських похованнях⁴⁸. До згаданої групи депозитів доби переселення народів хронологічно прилягає також знайдений 2014 р. скарб із с. Бужани, який містив 265 монет II-III ст. загальною вагою 650 г, та срібні елементи одягу: дві фібули, пряжку та кільцеподібну підвіску, а також залізну сокиру⁴⁹.

Разом із згаданими скарбами, на Волині зрідка трапляються вироби золотарів, виконані в поліхромному стилі, який широко використовувався в пізньоримський час, зокрема в гунську епоху. Ці вироби оздоблені накладними орнаментами, виконаними в техніці перегородчастої інкрустації, часто з використанням напаяних дротинок, зерні, емалями (рис. 5 на кольоровій вклейці), вставками з дорогоцінних каменів тощо.

На підставі подібних знахідок львівський археолог Я. Онищук навіть допускає існування найпізніших вельбарських пам'яток ще в період першої половини–середини V ст.⁵⁰ Однак, прихильники готської присутності на Волині у V ст. випускають з уваги факт домінування в цей час у Центрально-Східній Європі гунської військової еліти та їх союзників.

Промовистими знахідками в цьому ж регіоні Західного Побужжя є низка специфічних предметів озброєння військового спорядження гунської доби. Це, насамперед, два порівняно рідкісних мечі ранньоісторичного періоду. Один з яких, довжиною з черешком – 93 см, був знайдений на початку 1930-х рр. неподалік від Володимира, на березі р. Буг біля с. Ви-

48. Тиханова М. А. Ласковский клад // Советская археология.— 1960.— № 1.— С. 196—204.

49. Скарб, як зараз прийнято, зберігається у приватній колекції, див.: Гулько Г., Ройко О. Знахідка давньоримського скарбу біля с. Бужани // Хроніки Ладомерії. Наук. зб. – Вип. 3: Мат-ли III Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1030-ій річниці заснування міста Володимира (м. Володимир, 15 листопада 2018 р.).— Володимир-Волинський, 2018.— С. 53-61.

50. Онищук Я.І. Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2018, с. 232

гаданка (тепер с. Амбуків) навпроти городища у Городку-над-Бугом разом з шоломом і черепом, який селяни відразу кинули назад у річку⁵¹. Інший, довжиною 92 см, влітку 2012 р. знайшли на дні р. Західний Буг на північній околиці м. Червонограда Львівської обл.⁵² Присутність на другому клинку бронзової чи латунної хрестовини дозволяє датувати ці мечі суто на VI–VII ст. (рис. 2.11).

Обидва мечі відносяться до однієї з форм т.зв. «Спати» раннього середньовіччя, яка в свою чергу була, певною мірою, подальшим розвитком довгих двосічних мечів попередньої епохи. Даний тип веде своє походження від довгих мечів алано-сарматського населення Північного Причорномор'я, а пізніше, в дещо видозміненій формі, його переймає та частина германських племен (в основному готи), які переселилися сюди в кінці III–на початку IV ст.⁵³ У сучасній історіографії зазначений тип меча отримав назву «азіатського». Судячи із знайденого матеріалу він набуває поширення в тих регіонах, де найбільш тісно відбувався контакт між лісовими і степовими

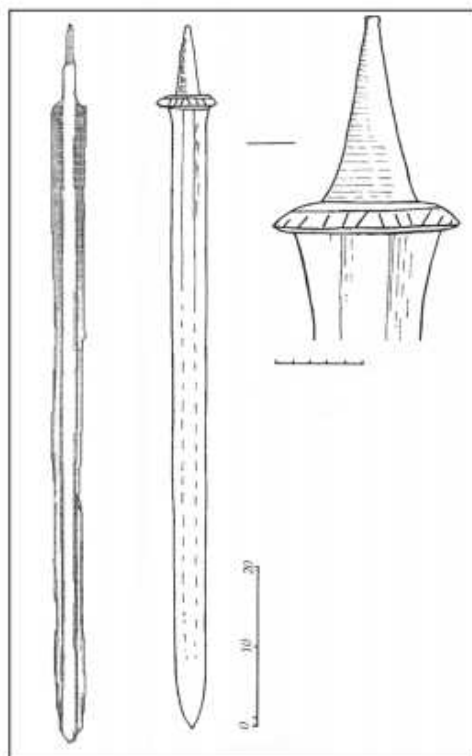

Рис. 2.11. Залізні мечі V-VI ст. з околиць Володимира. Фонди Львівського історичного музею, приватна колекція.

51. Цинкаловський О. Княжий город Володимир, рис. на с. 31. Цей меч зберігався спершу у музеї НТШ у Львові (№ 23530), а тепер – у Львівському історичному музеї (ЛІМ-135, ЛІМ-3-1213).

52. Терський С.В., Стрельченко О.В., Войнаровський В.М. Нові знахідки ранньосередньовічної зброї у р. Західний Буг // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 809: Держава та армія. – 2014. – С. 7.

53. Там само, с. 9-10.

племенами «епохи переселення народів» тобто у південній частині Східної та Центральної Європи⁵⁴.

Відомо, що подібна зброя належала до категорії статусної. Схожі клинки відомі у Центральній Європі і походять з кількох багатих поховань періоду гунського панування в Центральній Європі (кінець IV–1 половина V ст.) розкопаних в Угорщині та Польщі⁵⁵.

Часто цей тип зброї знаходять разом з іншим, багато декорованим інвентарем, зокрема з деталями поясної гарнітури, яка зроблена в подібній техніці, золотими фібулами та іншими предметами, що вказують на високе соціальне становище похованого. На думку археолога М.М. Казанського, який досліджує особливості матеріальної культури епохи Великого переселення народів, подібні мечі могли належати також вождям племен, які кочували у 2 пол. V – поч. VI ст. в степах Північного Причорномор'я і Північно-Західного Кавказу та їх найближчому оточенню, оскільки саме у цих регіонах є найбільша концентрація подібних знахідок. Дослідник припускає, що зброя цього типу була візантійським імпортом, піднесеним в якості дарунків кочовим «федератам» Візантії⁵⁶.

На наявність на території давньої Володимирщини пов'язаної з гунами військової еліти V-VI ст. вказує низка інших знахідок. Як відомо, саме ці степові племена були генераторами багатьох нововведень у військовій сфері. Степові запозичення загалом були особливістю дружинного спорядження на Сході Європи (вудила, стремена, деталі сідла, оздоби зброї, підпружні пряжки, застібки від пут і недоуздка) та засоби керування (навершя руків'я батогів)⁵⁷. З гунами слід пов'язува-

54. Там само, с. 10.

55. Там само, с. 10-11.

56. *Казанский М.М.* Ранневизантийские мечи с инкрустированной гардой // Засецкая И.П., Казанский М.М., Ахмедов И.Р., Минасян Р.С. Морской Чулек. Погребения знати из Приазовья и их место в истории племён Северного Причерноморья в постгунскую эпоху. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2007, с. 240-241.

57. *Терський С. В.* Формування кінноти у слов'ян VI-XI ст. на Правобережжі України // Військово-науковий вісник.– Вип. 24.– Львів: АСВ, 2015.– С. 29–39.

ти поширення в Європі, починаючи з V-VI ст. характерних трьохдільних кілець-розподільників⁵⁸. Їх знайдено, зокрема, в комплексах VI-VII ст. на Зимнівському городищі (рис. 2.12).

Наявність в таких важливих трансконунікаційних районах як Західне Побужжя, може вказувати на існування тут певних адміністративно-політичних центрів тоді рухливої гунської держави⁵⁹.

Як відомо, у середині 420-х рр. гунни переходили на Середній Дунай, в Паннонію.

Саме перебування Західного Побужжя у складі гунської держави могло послужити поштовхом до появи у першій, питоми, слов'янській культурі – празькій, яка виникла і розвивалась на Волині у VI-VII ст., найдавнішого у слов'ян укріплення, а тепер городища у с. Зимно.

Відома спроба пов'язати появу цього та подібних йому городищ з традиціями тюрків-степовиків на терени Українського Лісостепу (Поділля, Волинська височина), оскільки, поряд з вражаючим багатством інвентарю (оздоби, ливарні форми

Рис. 2.12. Зимнівське городище. Металеві оздоби. VII ст. (за В.В. Ауліхом).

58. Терський С. В. Ремінні трійники-розподільники VI-XIII ст. на Правобережжі України // Наукові записки (Рівненський краєзнавчий музей). – Вип. 13. – Ч. 1. – Рівне, 2015. – С. 176-179.

59. Терський С.В. Військова справа на галицько-волинських землях у V-IX ст. (за археологічними джерелами) // Військово-науковий вісник. – Вип. 30. – Львів: НАСВ, 2018. – С. 61-69.

тощо: рис. 2.12), не було зафіксовано спосіб в'їзду на неї⁶⁰. У тюрків-степовиків подібні укріплені місця виконували, насамперед, культову функцію⁶¹.

Таким чином, густе та соціально стратифіковане населення басейну р. Луга у IV–V ст. підготувало умови для формування тут одного з перших адміністративних укріплених центрів слов'ян Східної Європи, яке за умови слабкої вивченості, зокрема, Надбужанщини, залишається унікальним явищем слов'янської археології.

Вважається, що ця перша на даній території слов'янська фортеця виросла на запусілому з ранньозалізної доби останці правого берега р. Луги на північній околиці сучасного с. Зимне.

За автором розкопок В.В. Ауліхом, дерев'яні оборонні укріплення слов'янської доби захищали плато городища із півночі і південного заходу, а з південного сходу переходили в дерево-земляні оборонні споруди. Зі сторони річки, де схил значно стрімкіший, слідів оборонних укріплень не виявлено. Основою укріплень була огорожа, споруджена з балок діаметром 0,10 - 0,15 м та довжиною 2-3 м, які були встановлені у вигляді стінки поміж парами вертикальних стовпчиків – стояків. Вершини останніх скріплювалися своєрідним “замком” (товста балка із вирубаним наскрізь отвором⁶². У трьох місцях майданчика городища простежено два суцільні ряди вертикальних стовпчиків діаметром 0,10 - 0,25 м, які дослідник інтерпретував як рештки веж, а лежачу деревину – як обшивку валу⁶³. Із забудови майданчика простежено лише прилегла паралельно до дерев'яної стіни, з її внутрішнього боку житлова споруда, що мала вигляд довгого будинку стовпової конструкції, прикри-

60. *Филипчук М, Соловій Г.* Поховальні пам'ятки слов'янського часу Плісеського археологічного комплексу // *Studia mythologica slavica.*– XVII.– 2014. – S. 37–56; *Филипчук Г.* Язичницькі поховальні пам'ятки VIII–XII ст. межиріччя Західного Бугу та Верхнього Прута // *Народознавчі зошити.* 2016, № 4 (130), с. 932.

61. Найбільш відомий серед них – поминальний комплекс на честь Кюль-Тегіна в Монголії (732 р.).

62. *Ауліх В. В.* Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI–VII ст. у Західній Волині, с.10-11.

63. Там само, с.12-15, 19.

того, мабуть, двосхилим дахом. Т. Милян, який заклав на городищі розвідкову траншею у 2003 р., вважав, що окрім частоколу, в основі валу знаходились рештки дерев'яної конструкції на зразок середньовічних кам'яних крепід. Сліди всіх описаних дерев'яних конструкцій збереглися у вигляді обвуглених решток. Дія вогню була помітні і на розрізаних людських рештках (один людський череп з нижніх напластунів Зимного, був переданий О. Цинкаловським у Музей НТШ), перемішаних тваринними. На думку дослідників, цей укріплений центр загинув наприкінці VII ст. внаслідок ворожого нападу.

Більшість вчених погоджується, що городище у Зимному мало традиційну для того часу функцію сховища-адміністративного центру, а виявлена там споруда виконувала роль контини – місця зборів старійшин общини при проведенні певних ритуалів та вирішенні інших важливих питань. Тому, ряд елементів пам'ятки, серед яких, наприклад, двохарові вогнища в довгому наземному будинку, могли виконувати культову функцію.

Присутність значної кількості озброєння та предметів елітарного вжитку (предмети ювелірного ремесла) дозволили пов'язати Зимнівське городище в околицях княжого Володимира – найдавніший укріплений центр слов'янської Волині, з державотворчим ядром племінного об'єднання дулібів у Побужжі.

Цей здогад підтверджують також зібрані під час розкопок у 1930-і та у 1957–1962 рр. предмети високого суспільного статусу (зразки озброєння, культові предмети, знаряддя праці золотарів)⁶⁴. За уточненими даними функціонування цього укріплення слід відносити до VII–початку VIII ст. (рис. 2.13). Навколо городища насьогодні досліджено понад десять синхронних неукріплених поселень. Кладовищ, синхронних городищу, у Зимному не виявлено. Курганний могильник цього часу зберігся лише північніше Володимира, неподалік с. Могильного⁶⁵.

На стійку присутність серед слов'ян також кочової еліти вказує також значна кількість інших знахідок пам'яток

64. Там само.

65. Русанова И.П. Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западными Бугами. – М.: Наука, 1973, с. 46.

аварської доби у цій частині Західного Побужжя (Зимно, Городок-над-Бугом, Стефановичі, Ріпнів)⁶⁶. У Зимному, зокрема, знайдено 18 цілих та фрагментованих вістрь списів та дротиків, один з яких аварського типу, а також декілька аварських трилопатевих стріл (рис. 2.14)⁶⁷. Ще одне аварське вістря списа (дротика?), орнаментоване при переході від пера до втулки ланцюжковим орнаментом із ромбів VII ст. знайдено неподалік Зимного, в околицях городища Городок-над-Бугом (рис. 2.14: 1).

Таким чином у Західному Побужжі – транзитному регіоні, де у V-VII ст. відбувалась передача державних і військових традицій від кочової

66. Петегирич В.М. Поселенські структури V/VI-X Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель // МДА-ПВ.– Вип. 11.– Львів: Ін-тут українознавства НАНУ, 2007.– С. 111.

67. Ауліх В. В. Зимнівське городище..., с. 49.

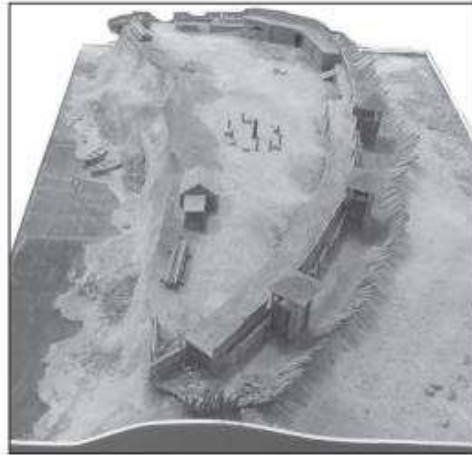

Рис. 2.13. Зимнівське городище VII-X ст. Володимирський історичний музей.

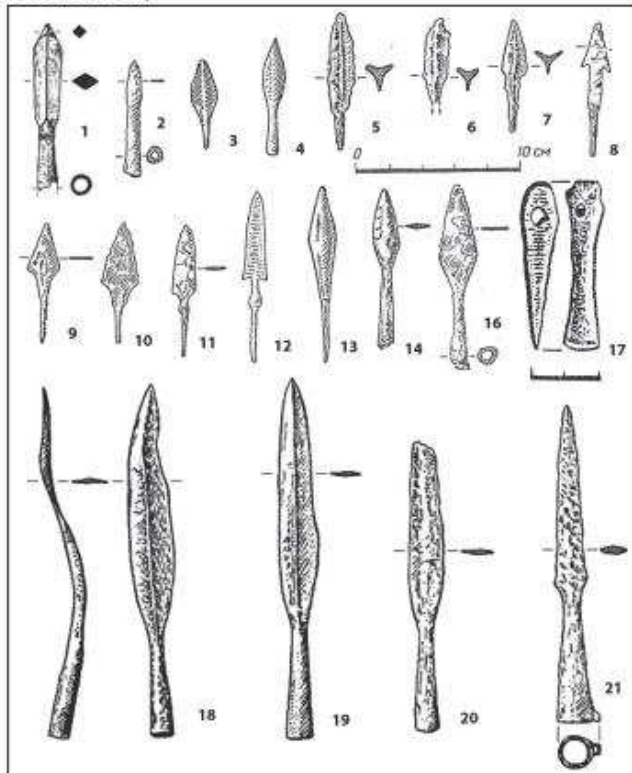

Рис. 2.14. Зимнівське городище. Залізни вістря стріл, списів, дротиків та чекан (17). VII-IX ст. (за В.В. Ауліхом).

військової аристократії до місцевого слов'янського населення у IX–X ст. формується племінне «князівство» волинян. Повніше зрозуміти історичну роль Зимнівського давньослов'янського комплексу не можливо без ретельного вивчення, не лише збережених в музеях колекцій артефактів з попередніх розкопок, але й виявлення всіх його елементів (поселень, кладовищ, культових місць). Одне з культових місць ранньослов'янської доби могло існувати на березі озера Безодня коло с. Шистова, де в 1932 р. були видобуті з дна голови і роги турів та оленя⁶⁸.

Згадане племінне об'єднання, яке протягом VII–X ст. з великою ймовірністю займало обидва береги р. Західний Буг, на заключному етапі мало цілу низку укріплених поселень, в т.ч. й на території старого міста Володимира. Про усталені традиції дружинної культури у Західному Побужжі у цей період, зокрема, свідчать знахідки характерної для війська Великої Моравії зброї VIII–IX ст. – чеканів типу «брадатіца»⁶⁹ (рис. 2.15). З околиць Зимного також походить клинок меча, довжиною 91 см, який типологічно близький зброї цього часу⁷⁰.

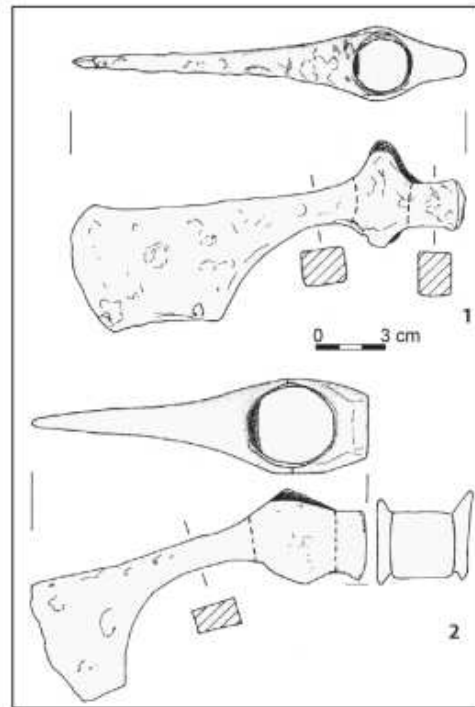

Рис. 2.15. Залізні чекани зразка «брадатіца» із знахідок на Західній (забузькій) Володимирщині: 1 – Nowosiółki Przednie, пов. Томашів Любелський; 2 – Застав'я, пов. Красностав (за П. Котовичем).

68. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów..., s. 28–29.

69. Kowicz P. Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopanństwowym (VI – poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady // Вісник НУ «Львівська Політехніка». – № 571: Держава та армія. – 2006, с. 24.

70. Знахідка 2013 р. Зберігається у фондах Володимирського історичного музею, № P7-281.

Пам'ятки передміського періоду – IX–X ст. загалом на Володимирщині практично не вивчені. Укріплення цього часу на Русі, зазвичай, не були масштабними. Натомість, їх завжди оточують великі за площею курганні кладовища. Так було у Володимирі. Вже перший історик Володимира, С. Косович зазначав: “Ніде на Волині нема стільки курганів, як в самому місті Володимирі та в його околицях”⁷¹. У лісах навколо міста ще в XIX ст. зберігалась велика кількість курганів. Були вони і при самому місті з північної та східної сторони, зокрема, в ур. Поездники та Скортинье (Шкартані).

На відміну від Лучеська та Пересопниці, в околицях яких подібні курганні кладовища були не тільки картографовані, але й частково розкопані, у Володимирі про їх дослідження майже нічого не відомо⁷². Не краща ситуація і з дослідженням поселенських пам'яток передміської доби Володимира та його околиць. Окрім поселень в околиці Зимнівського городища їх досліджували лише на території Старого міста.

Важливим районом для поселенських комплексів округи Володимира IX–X ст. були пагорби в околицях Красної гори, розташовані поряд із с. Руснів та Октавин. Так, за 1,2 км на захід від Руснова, в урочищі Турецькі могили, на пологому схилі лівого берега безіменного струмка (лівосторонній доплив Луги) обстежувалося одне з небагатьох збережених курганних кладовищ в околицях Володимира періоду X-початку XII ст., що нараховувало у свій час десять округлих у плані насипів діаметром 10-16 м при висоті 0,5-2 м. Три кургани некваліфіковано розкопані в 1970-80-і роки місцевими жителями. За даними П. Заклекти, який був свідком цих розкопок, поховання здійснені за обрядом витягнутого трупопокладення. Покійників супроводжували кружальні посудини. У розкопаних курганах знайдені, крім того, наконечник списа, два ножі, кинджал із заліза, перстень із срібного дроту, кінці якого заходять один за одний, а також точильний брусок з отво-

71. Косович С. Рассказ о городе Владимире-Волынском // ЦДІАУЛ. – Ф. 408. Львівський греко-католицький митрополичий ординаріат). – Оп. 46. – Спр. 206, с. 7.

72. Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 64, 101-102, 114

ром у верхній частині. Речі зберігалися в приватній колекції краєзнавця із с. Бубнів В.Бучака⁷³.

За зведеними даними всіх стаціонарних та розвідкових робіт, які досі проводилися на території Володимира, культурний шар періоду до середини X ст., тобто до остаточного включення Західного Побужжя до складу Київської держави, виявлений на всій площі Старого міста періоду його розквіту у XIV ст. Особливо щільно забудованою у цей час виявилась територія, зайнята на рубежі X/XI ст. дитинцем та Окольным городом, що опосередковано свідчить на користь її укріпленості в цей період⁷⁴. Цей факт може підтверджувати здогад про формування на території при впадінні р. Смочі до р. Луги укріпленого центру ще у до київський період.

Про значну інтенсивність життя на даній території свідчать напластування з рештками споруд X ст., перекриті глиняним валом-платформою первісного Окольного города (дослідження 1999 р. на території колишнього Спаського монастиря, вул. Сокальська, 14⁷⁵). Тут вони складали потужний шар товщиною понад 1 м. Зафіксовано рештки трьох будівельних горизонтів із печищами, що являли собою прошарки черіні, розділені вуглистими прошарками. На долівці однієї із споруд на глибині 2,5 м від сучасної поверхні зібрано велику кількість гончарного посуду та глиняне біконічне пряслице.

Ймовірно, що тим самим часом датуються й матеріали з-під валу дитинця, зібрані внаслідок досліджень 2018 р.

Таким чином, проведені за останні роки дослідження засвідчили наявність на території сучасного Володимира потужної системи поселень (т. зв. поселенської агломерації) першої половини X ст., яка існувала ще до заснування княжого Володимира.

За розмірами охопленої забудовою території ця група передміських поселень мало чим поступається площі як сучас-

73. Конопля В., Златогорський О. Розвідкові роботи..., с. 28.

74. Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 62-64.

75. Див.: Терський С. В. Новий погляд на історичну топографію Володимира-Волинського (X–XIV ст.) в світлі розкопок 1999-2000 рр. // Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині.— Вип. 11.— Львів: Ін-тут українознавства НАНУ, 2007.— С. 256—263.

ного міста, так і княжого (XIII–XIV ст.), – коли Володимир перебував у зеніті своєї слави як столиця Галицько-Волинської держави.

Слід зазначити, що існування значної поселенської агломерації X ст. на території пізнішого Володимира, яка передувала заснуванню фортеці великого київського князя і розвитку міста, є характерною особливістю для більшості середньовічних міських пам'яток лісостепової частини Волині. Аналогічна картина з'ясована автором і під час особистих розкопок у Луцьку, Перемилі та Пересопниці.

Таким чином, становленню літописного центру всієї Західної Русі передували не тільки визначні пам'ятки, але й складна і багата на важливі моменти історія місцевого населення.

Міська археологія X–XIV ст.

3.1. Початки формування міської поселенської агломерації в IX–X ст.

Первісні оборонні укріплення

Традиційна дата заснування Володимира для істориків досі окута непроглядним мороком. Однак, на тлі розвитку археологічної науки, особливо, на сусідніх землях західніше Володимирщини, виникає потреба системно розглянути наявні дані про пам'ятки IX–X ст. – синхронні першій згадці про місто, які відображають процес виникнення міста.

Цього вимагає й використання багатьма популяризаторами історії Володимира писемної традиції початку XIII ст. про існування Володимира ще наприкінці IX ст. під іменем Ладомир. Ця традиція йде від літописця (нотаря) угорського короля Бели IV, який, аби відобразити тодішні претензії Угорщини на галицько-волинські землі, вказував Володимир, поряд з Галичем та Києвом, як стоянки давніх угорців на шляху їхнього переселення у Центральну Європу¹. Попри серйозну критику з боку спеціалістів² наведених пізнім джерелом відо-

1. *Anonymi Belae Regis Notarii de gestis Hungarorum liber* (§ 2: De civitatibus Lodomeria et Galicia.– *Scriptores rerum Hungaricarum*).– Т. 1.– Budapestini, 1937.

2. *Грушевський М.* Історія України-Руси /В 11 т., 12 кн.– Т. I: До початку XI віка.– К.: Наукова думка, 1991, с. 224; див. *Терський С. В.* Княже місто Володимир, с. 13; *Моця О. П.* Мандрівка угрів за Карпа-

мостей, вказаний історіографічний факт в котре змушує з'ясувати обставини розвитку міського організму Володимира на ранньому етапі.

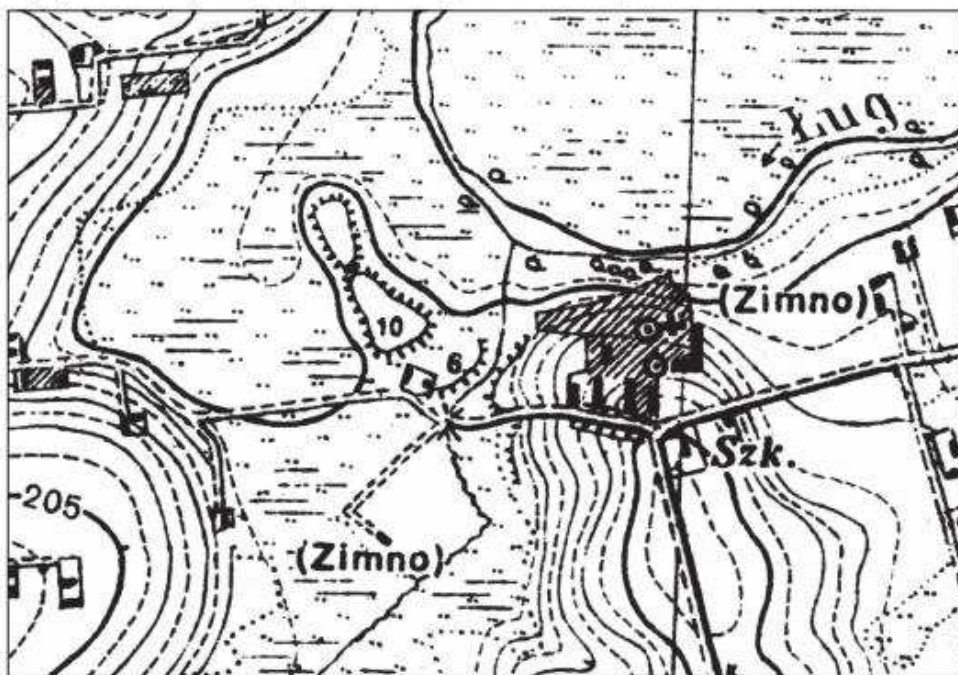
Як відомо межа лісової та лісостепової зон Східної Європи традиційно вважається контактною територією, яка провокувала виникнення міжплеменних центрів, найвідомішим з яких є Київ. Функціонування дністровсько-бузького варіанту шляху із варяг греки, засвідчене чисельними археологічними пам'ятками, вимагало формування контролюючих центрів. Такі центри ми бачимо у значній кількості по обидва береги р. Західний Буг, у долинах р. Луга та Гучва. Це відомі «Червенські городи». Дискусійним питанням залишається їхня східна межа. Більшість істориків сходиться на думці, що їх територія переважно обмежувалася лише лівобережжям р. Західний Буг. Однак, якщо зважити на те, що ріки в цей період не стільки роз'єднували, скільки об'єднували території з осілим населенням, тоді слід визнати, що до приходу київської адміністрації землі Верхнього та Середнього Побужжя мали б складати єдиний суспільно-територіальний організм.

Підтвердженням цього є факт існування досі практично не досліджених, а, відтак, мало відомих археологічній науці племенних центрів, що розташовувались по обидві сторони р. Західний Буг. Найяскравішим прикладом може бути комплекс пам'яток IX–XI ст. у селах Литовеж, Старгород, Малі Жджари на межі сучасних Волинської та Львівської областей. У 1890-х рр. його досліджував володимирський краєзнавець О. Дверницький³. Як про можливе розташування літописного граду Волиня, про цей комплекс городищ писали історики-краєзнавці ще наприкінці XIX ст. Однак, за останні п'ятдесят років господарська діяльність майже остаточно стерла з лиця землі значну частину цих пам'яток, зробивши подальші археологічні пошуки малорезультативними.

ти: інформація писемних джерел та археологічні реалії // Археологія і давня історія України. Мадяри в Середньому Подніпров'ї. – К., 2011. – Вип. 7. – С.15–20.

3. Див. *Терський С.В.* Формування фортифікацій Волинського князівства у XII – першій половині XIII ст. // Київська старовина. – 2010. – № 5. – С. 112.

Таким чином, стан дослідження пам'яток Західного Побужжя не дозволяє на сьогодні однозначно визначитися з племінною «столицею» даної території. За існуючими даними на неї не може претендувати літописний Червен, оскільки його укріплення згідно найновіших даних зведені лише на початку XI ст. Аналогічно, більшість досліджених городищ Забужжя (Волинь, Юріїв, Сутейськ та ін.) також були зведені після походу Св. Володимира в процесі одержавлення цієї території⁴. Натомість, на роль племінного центру Західного Побужжя цілком може претендувати описане у попередньому розділі городище, яке існувало на території Володимира (частиною його укріплення був вал на вул. Сокальській). Це городище в комплексі із традиційним культовим осередком у Зимному (рис. 3.1) виконувало функції столиці для населення, що покинуло великі за площею поселенські агломерації IX-X ст. на Правобережжя Західного Бугу. Ймовірно, в умовах боротьби за ці землі між Київською

| Рис. 3.1. Городище у Зимному на мапі 1920-х рр.

4. Ляска В. Червен і «Червенська земля»: історіографічні міфи на тлі труднощів археології // Археологічні дослідження Львівського університету. 2014. Випуск 18. С. 195.

державою та західнослов'янськими політичними об'єднаннями, племінна «столиця» Західного Побужжя протягом IX-X ст. мандрувала, а Червен був її останнім місцезнаходженням, через що й єдиний потрапив на сторінки літопису. Саме натиск з боку Києва змусив волинян у середині X ст. перенести свої політичні центри подалі на захід – на лівий берег Західного Бугу.

Як видно із матеріалів попереднього розділу, проведені за останні десятиліття археологічні дослідження у Володимирі та його околиці довели існування й в долині р. Луга розвинутої поселенської агломерації племінної доби, забудова якої обіймала принаймні десятки гектарів площі і мала укріплені центри.

Як вже неодноразово відзначалося у давніших дослідженнях в т.ч. й автора, розташування Володимира в стороні від долини р. Західного Бугу, де проходив другий за значенням варіант торгового шляху «із варяг в греки», є не стільки загадкою, скільки закономірністю. Оскільки, потужні повені, які зрідка спустошували долини великих рік, змушували насамперед племінну еліту переселятися на певну віддаль від їх русла. Історики вже звертали увагу на те, що міста, зведені з ініціативи великокнязівської влади часто розташовувались на малих притоках великих річкових магістралей⁵. Так розташований, зокрема, зведений майже одночасно з Володимиром Переяслав.

Саме тому кульмінаційною точкою поселенської агломерації Правобережжя р. Західний Буг стали вигідні для заселення просторі мисові та горбисті острівні території посеред боліт, а давніше, ймовірно, озер на лівобережжі тихоплинної р. Луги в околицях сіл Зимне, Заріччя, Шистів тощо. Вони знаходилися у центрі розгалуженої річкової мережі: дещо нижче по течії були устя Рилавиці та Смочі, вище – устя т. зв. Свинорийки, які значно розширювали поселенський простір, придатний для первісного освоєння.

Про високий статус цього своєрідного володимирського „гнізда поселень“ у до київський період можуть свідчити типові для дружини IX-X ст. поховання воїнів з конем, випадково відкриті в різних частинах згаданої агломерації, зокрема,

⁵ *Тихомиров Н.А.* Древнерусские города. Изд. 2-е.– М.: Госполитиздат, 1956, с. 315-316.

під час будівництва греблі для нової електростанції Володимира навесні 1934 р. або ж у Зимному⁶. Дружинні поховання IX–X ст. могли бути й на низці інших, повністю невивчених курганних кладовищах за валами Окольного города північніше Луцького тракту (150 насипів в 1860 р. були переорані⁷), в ур. Провалля⁸, в ур. “Поїздники”, у лісах навколо міста та неподалік дороги з Володимира на Полісся⁹.

В попередньому розділі ми з’ясували, що первісний племінний центр цієї агломерації знаходився навколо Успенського собору і вже у другій половині X ст. являв собою двочленне укріплення, що складалося з дитинця т.зв. волинського типу та т.зв. малого окольного города площею 8 га – найвище піднятої території княжого Володимира¹⁰. Безпосередньо до нього прилягала велика поселенська зона, яка займала практично всю територію майбутнього середньовічного Володимира. Для неї є характерні напівземлянкові житла з склепінчастими печами, збудованими з вальків випаленої глини завбільшки з кулак, які неодноразово досліджено на дитинці¹¹. Споруди кінця IX–X ст. досліджені в ур. Апостольщина та на території консервного заводу. Вони нерідко мали по декілька нішеподібних печей господарського використання, що є характерною ознакою місцевого житлового будівництва цього часу на Волині¹².

6. Терський С. В. Звіт про роботу Волинської рягівної археологічної експедиції у 2000 році.— Львів, 2000 // НА ІА НАН України.— Ф. 1999/150.— С. 15.

7. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. — М.: Тип. Г.Лиснера и А.Гешеля, 1901.— С. 64.

8. Див.: *Cynkałowski A. Materiały do pradziejów...*, s. 214–215.

9. Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 64.

10. Терський С.В. Новий погляд на історичну топографію Володимира-Волинського (X–XIV ст.) в світлі розкопок 1999–2000 рр. // МДАПВ.— Вип. 11.— Львів: Ін-т українознавства НАН України, 2007, с. 259.

11. Див.: *Cynkałowski A. Materiały do pradziejów...*, s. 164.

12. Див.: *Musianowicz K. Zespół osadniczy z Gorodka obwod Rowenski (USRR) w swietle wczesnośredniowiecznego osadnictwa Wołyńia // Wiadomości archeologiczne.— Т. 44.— 1979.— З. 2.— S. 168–206; Терський С. В. Пересопниця. Краєзнавчий нарис.— Рівне: Азалія, 2003, рис. 14; Терський С. В. Лучеськ X–XV ст.— Львів, 2006, с. 127, рис. 167; Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 148, рис. 91, 158, 165 тощо.*

Однак, існуючі зараз уявлення про структуру великих східнослов'янських поселенських агломерацій періоду формування Київської держави допускають функціонування в їх складі не лише адміністративних центрів, прикордонних фортець, пунктів збирання мита, але й т.зв. «дружинних таборів»¹³. Їх характерними ознаками власне й виступають дружинні поховальні комплекси.

Останнім часом в східноєвропейській історіографії стали надавати більшої ваги діяльності варязьких дружин, з якими пов'язують початковий етап історії слов'янських міст і держав. Як відомо, динамічне X ст. справді сприяло формуванню на значних територіях Східної Європи рухливих поліетнічних спільнот дружинників, які здійснювали контроль над міжнародними торгівельними шляхами, а також адміністративно-військові функції в окремих плеємних князівствах.

Якраз т.зв. дружинні табори й вважаються основними пам'ятками по цій адміністративно-військовій діяльності. Інколи їх навіть вважають чи не першими типами слов'янських укріплених поселень – «градів».

Добре вивчені табори Північно-Східної Європи мали безсумнівний варязький домінуючий елемент (Тімереве, Гнєздово, Шестовиці). Як відомо, у дружинному середовищі Середнього Подніпров'я варязькі елементи спорядження часто доповнювалися характерними для того часу угорськими. Враховуючи порівняно незначний прояв скандинавського елементу на землях Західного Побужжя – та загалом, більш віддалених від Скандинавії південно-Західних територіях Русі, логічно допустити існування на них дружинних осередків із переважанням східнослов'янського етносу¹⁴. Подібні висновки зроблено автором стосовно городища у Судовій Вишні, спорудженого в X ст. за 120 км південніше Володимира, поблизу

13. *Шінаков Е. А.* «Дружинные лагеря» // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. Зб. наук. праць. – К.: «Корвін», 2004. – С. 308.

14. *Терський С.* Культура мешканців Східного Прикарпаття наприкінці I тис. н.е.: автохтонні та запозичені компоненти // Міжнародна науково-практична конференція «Історико-культурна спадщина в еру глобалізації: теоретичні та прикладні аспекти» (Львівська політехніка, 2-3 червня 2016 р.). – Львів, 2016. – С. 152.

балто-чорноморського річкового вододілу. За певними ознаками рухомий матеріал із нижніх напластунків цього найкраще дослідженого городища Східного Прикарпаття відповідає інвентарю подібних таборів¹⁵. Його планування також дещо нагадує підтрапецієподібні в плані городища т.зв. «волинського» типу, до яких відноситься й дитинець Володимира.

Таким чином, в процесі одержавлення майбутньої Київської держави поряд давніх територіальних племінних центрів, що стояли на торгових шляхах, виникають паралельні центри влади – т.зв. «дружинні табори» не лише у Середньому та Верхньому Подніпров'ї (Чернігів – Шестовиця, Смоленськ – Гнездово). Зазвичай вони добре фіксуються, насамперед, завдяки великим групам курганних кладовищ із дружинними похованнями. Таке ж велике курганне кладовище відоме південніше Володимира, в околицях Зимного: понад 500 насипів по напрямку до села Фалимичі, в урочищі Липовець із дружинними похованнями (знайдено залізну зброю та кольчугу), які 1898 р. досліджував В. Антонович, в Житанях (80 курганів¹⁶) та у Горечеві на Поповій горі¹⁷. Курганне кладовище, досліджене В. Антоновичем, О. Цинкаловський¹⁸ розташовує в липовому гаю на острові в заплаві р. Луга. Археологічною розвідкою автора восени 2003 р. за участю краєзнавця з с. Зимно Ю.П. Ліщука було обстежено цей острів Липовець площею 40 га, розташований на південно-східній околиці Зимного¹⁹. Експедицією було проведено шурфування мисів вздовж лівого берега р. Луги, а вздовж східного берега зафіксовано сліди австрійських окопів часів Першої світової війни та незасипані шурфи 1980 р.(?). Як вдалося встановити, липовий гай, який

15. Терський С.В. Середньовічні археологічні пам'ятки у Судовій Вишні на Львівщині: історія та перспективи дослідження // *Historical and cultural studies.* – № 2. – 2015. – С. 103.

16. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. – С. 63.

17. Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 110.

18. Цинкаловський О. Княжий город Володимир. – Луцьк: Надстир'я, 2003 (Львів: Просвіта, 1935), с. 22.

19. Терський С. В. Дослідження літописної округи княжого Володимира // Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича Національної академії наук України в 2003 р. Інформаційний бюлетень. – Львів, 2004, с. 62.

за спогадами місцевих мешканців проростав тут, було вирубано у 1942 р., під час важкої зими.

Внаслідок цього, очевидно, були остаточно знівельовані сліди курганних насипів та, можливо, ще якісь рештки земляних укріплень. На пониженому північно-західному мисі острова зібрано уламки гончарного посуду та виявлено поселення X–XIV ст. розмірами 300x50 м.

Як відомо, «дружинний табір», на місце якого за наявними даними претендує поселення на острові Липовець, був лише однією типовою складовою частиною цієї поселенської агломерації. Концентрація низки елітарних знахідок X ст. (оздоби, ливарні форми тощо) на городищі у с. Зимно, можливо, свідчать про триваюче культове використання цієї пам'ятки²⁰. В такому випадку цілком логічним є заснування за доби пізнього середньовіччя на невеликому та важкодоступному майданчику городища церкви Св. Пафнутія з при церковним кладовищем.

Також усталеним є висновок багатьох дослідників слов'янських городищ (П.М. Третьяков, М.П. Кучера та ін.), за яким будь-яке городище-сховище мало б виконувати не лише захисну функцію, але й функцію громадського та культового центру. Таким чином, Зимнівське городище у IX-X ст. могло бути типовим для тогочасної Волині городищем-сховищем – адміністративно-культовим осередком для місцевої общини, а розташований поруч «дружинний табір» на р. Лузі у другій половині X-початку XI ст. виконував функції осередку військової адміністрації київського князя.

Напередодні відомого західного походу – «на ляхів» великого київського князя Володимира 981 р. цей табір, аналогічно до Білгорода, зведеного на підступах до країни древлян²¹,

20. Концентрація вартісних предметів на малій території могла бути наслідком жертвоприношень, див.: *Терський С.В.* Володимир у X ст.: стан та перспективи дослідження // *Хроніки Ладомерії. Наук. зб. – Вип. 1: Мат-ли I Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 15-ій річниці створення Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир».* – Володимир-Волинський, 2016. – С. 26.

21. *Шінаков Е. А.* «Дружинные лагеря» // *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. Зб. наук. праць.* – К.: «Корвін», 2004, с. 310.

міг використовуватися, як місце концентрації київських військ для підкорення західної, забузької частини волинян. За воронезьким археологом Є. Шинаковим, дружинні табори поділяються на наступальні та оборонні²². За цією ж класифікацією ймовірний дружинний табір в районі Зимного спочатку мав би виконувати наступальну функцію, а згодом – у період утвердження влади київського князя у Західному Побужжі – оборонну.

Таким чином, хоча, скандинавський елемент досі слабо виділений у старожитностях Володимира, проте сам факт побудови міста поблизу від бузько-дністровського варіанту шляху «із варяг в греки» вимушує дошукуватись слідів перебування варязьких дружин у цій частині Західного Побужжя у період заснування міста.

Давно відомі археологічні факти переконливо підтверджують існування значних дружинних поселень в околиці Володимира. Насамперед, це випадкові розкопки підкурганних поховань, які показали присутність значного дружинного прошарку серед місцевої еліти, а саме їй належали найпомітніші кургани. Так, ще у 1902 р. на могильнику X–XII ст. у с. Новосілки (близько 7 км західніше Зимного) доктором В. Олехновичем було досліджено 58 курганів з тіло покладеннями (із 101, які там існували ще у 1870-х рр.²³). Окрім звичних інгумаційних, у супроводі посуду та оздоб, відкриті поховання у зрубках²⁴ свідчили про постійне перебування там дружинників.

Таким чином, початки Володимира, як і більшості міст Південної Русі, губляться у племінному періоді. Заснування цієї княжої столиці Південно-Західної території Київської держави ґрунтується на давнішій традиції. Лише слабка археологічна вивченість території не дозволяє будувати якихось широких теорій стосовно існування тут племінного центру до приходу дружин великого київського князя Володимира.

22. Шинаков Е. А. «Дружинные лагеря», с. 309.

23. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии.– С. 63.

24. Olechnowicz W. Cmentarzysko w Nowosiolkach, pow. Włodzimierskiej, gub. Wołyńska // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne.– Кр., 1903.– Т. VI.– С. 3–12.

3.2. Коротка історія міста X–XIV ст. за даними літописів

За запропонованою ще давнішими літописцями та істориками концепціями, місто мало бути назване на честь свого засновника – великого київського князя (далі – ВКК) Св. Володимира, а вперше згадується у “Повісті минулих літ” під 988 р., коли він віддав його в уділ своєму сину Всеволоду²⁵. Виходячи з контексту літописного повідомлення, воно було засноване невдовзі після переможних західних походів ВКК Володимира, як новий центр для новопридбаних південно-західних околиць Київської держави, тому саме тут невдовзі було утворено центр єпископії.

Місто було назване саме на честь ВКК не випадково. Володимир був ключовим пунктом, де перетиналися шляхи, що вели із Азії в Європу та від Чорного до Балтійського моря. Місто відразу планувалося як новий адміністративний центр для усїєї Південно-Західної Русі, який повинен був замінити попередній центр Побужжя, яким був, очевидно, Червен. Саме тому тут було засновано перший княжий стіл та, згодом, єпископську кафедру. Першим князем у Володимирі історіографія подає Бориса – майбутнього престолонаслідника²⁶. Всеволод, який володів містом у 990-ті роки, втратив його, ймовірно, внаслідок боротьби волинян з Києвом.

За даними історика XVIII ст. В. Татищева в 1015 р. у місті мав відбутися зїзд правителів Русі, Польщі і Чехії та Угорщини з основним питанням – встановленням коаліції цих країн проти Священної Римської імперії (Німеччини)²⁷. Отже, Володимир на той час мав бути вже помітно розбудованою фортецею на західних рубежах Русі.

Його розвиток, відповідно з відведеною йому роллю центру усїєї Південно-Західної Русі, мав би активно відбуватися

25. Повесть временных лет. Ч.1. Текст и перевод.– М.-Л., 1950, с. 83.

26. Грушевський М. Історія України-Руси /В 11 т., 12 кн.– Т. 2: XI–XIII вік.– К.: Наук. думка, 1992.– С. 363.

27. Татищев В.Н. История государства Российского: В 7 т.– Т. 2.– М.-Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1963.– С. 70.

саме в умовах певної політичної стабільності, що наступила на Волині наприкінці XI ст. За розрахунками істориків, саме в період 1079-1088 рр., коли князем був Ярополк Ізяславович, мала б остаточно бути затверджена окрема володимирська єпископія²⁸. Відтак з цього моменту потрібно відраховувати початок феномену володимирської культурно-релігійної традиції, яка проходить червоною лінією крізь історію середньовічного та ранньомодерного міста.

Наступний етап розбудови Володимира, очевидно, припав на правління князя Андрія Доброго – 1119–1135 рр., який відрізнявся спокійним характером та уникав участі у князівських міжусобицях. Очевидно, саме він сприяв розбудові міських укріплень, оскільки княжив у Володимирі, так як і його попередник, Ярослав Святополкович, 16 років та неподільно володів усією Волинською землею. Саме у першій половині XII ст. загострилися конфлікти навколо столиці Волині, що змушувало князів дбати про зміцнення міських укріплень. Подібно, як і в Володимирі, Андрій Добрий, ставши в 1135 р. переяславським князем, за 7 років правління відзначився будівництвом навколо міського посаду нових потужних укріплень²⁹.

Відразу ж після утвердження в місті князя Мстислава Ізяславовича, в грудні 1156 р. добре укріплене місто витримало десятиденну кровопролитну облогу великої військової коаліції у складі дружини попереднього володимирського князя Володимира Мстиславовича, галицький військ Ярослава Осмомисла та угорського загону короля Гейзи.

У часи правління Мстислава Ізяславовича Володимир починає стрімко розвиватися. Вже в 1156 р. цей князь розпочинає будівництво монументальної споруди Успенського собору у Володимирі (рис. 3.2). Вважається, що для цього він використав будівельну артіль і Середнього Подніпров'я, яку забрав із собою

28. Див.: Терський В. Княже місто Володимир, с. 33.

29. Колибенко О. Церква Воскресіння у Переяславі: Ізяслав Мстиславич, Андрій Володимирович, Всеволод Мстиславич чи Ярополк Володимирович ? // Княжа доба: історія та культура.– Вип. 2.– Львів: Ін-т українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України, 2008. – С. 205.

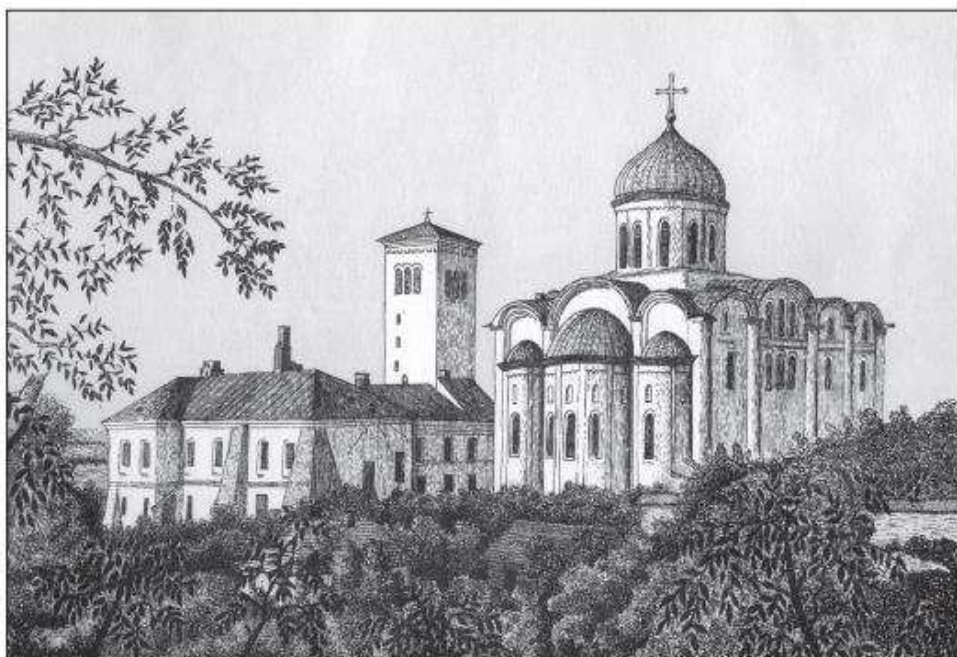

Рис. 3.2. А. Чорпіта. Єпископський замочок з Успенським собором. 1931 р. Літографія. Львівський історичний музей.

у повному складі³⁰. Розміри новозбудованого храму (по ширині дорівнював Софійському собору в Києві, а по довжині переважав його) свідчили про великі політичні претензії, які мали князь та община, ним очолювана. Головний храм за доби середньовіччя сприймався як символ цілого міста. Розквіт Володимира у середині XII ст. супроводжувався помітною розбудовою його інфраструктури, про що свідчать ще три монументальні храми, зведені в той час. Одна із зведених тоді святинь – храм Св. Федора на західній околиці міста, який, очевидно, мав служити жіночому монастирю³¹ та бути успипальницею для князівської родини,

30. На думку П. Раппопорта [див., *Раппопорт П.А. Древнерусская архитектура.* – Спб, 1993, с. 20] ця будівельна артіль була з Переяслава, Тому після переїзду артілі у Володимир монументальне будівництво в Переяславі нібито завмерло, проте, сучасні дослідження вказують на те, що будівельна артіль прибула у Володимир безпосередньо з Києва, див. *Елшин Д.Д. Новые исследования древнерусской плитки: итоги и перспективы // Археология і давня історія України.* – 2010. № 1.– С. 405.

31. Успенський монастир східної околиці, який тоді на нашу думку, ще стояв під Святою горою, був чоловічим і на той час ще не відігравав помітної ролі серед володимирських святинь.

слід відзначити першим. Традиція фундування монастирів на честь Св. Федора прийшла з Києва та була родинною, оскільки там дід князя Мстислава Ізяславовича, ВКК Мстислав-Федір Великий 1128 р. заснував монастир-усипальницю для себе та своїх нащадків³². Два інших храми Володимира призначалися, відповідно, для західного та східного перемість.

Політичне та духовне значення міста зросло, коли у Володимирі при дворі Мстислава Ізяславовича знайшов притулок колишній київський митрополит Климент Смолятич, ставленик його батька, вигнаний з Києва новим митрополитом Костянтином – ставлеником Юрія Долгорукого. Володимирська єпархія не визнала поставленого Долгоруким митрополита. Щоправда, в результаті церковного розколу, що назрівав, із складу володимирської єпископії Костянтином було виділено окрему галицьку єпархію.

На думку польського дослідника генеалогії князів Мстиславовичів Даріуша Домбровського Володимир ситуативно став місцем поховання нових володарів Волині. Він зауважив, що князь-фундатор Успенського храму за чотири місяці до власної смерті втратив київський престол, який перейшов до його суперника Гліба Юрійовича, а тому, на відміну від свого брата Ярослава Ізяславича, був вимушено похований у Володимирі, а не в родинній усипальниці в Києві³³.

З цього часу володимирська резиденція великих князів мала б зазнати суттєвої розбудови. За часів правління у Володимирі князя Романа Мстиславовича (1170-1205 рр.) у валах дитинця вже існував підземний потайний хід-потерна (“дыра градна”), яким 1206 р., по раптовій загибелі володимирського князя “піп Юрій” вивів з міста його дружину та малолітніх синів, що втікали з князівського двору від галицьких військ князя Володимира Ігоревича³⁴.

Володимир у першій половині XIII ст. вже мав велику кількість монументальних споруд, церков та міцні укріплення, що

32. Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 41.

33. Dąbrowski D. Miejsca pochówków Mściślawowiczów (XII–XIII w.) // In memoriam honoremque Casimiri Jasinski, red. P. Oliński, J. Wenta.– Toruń, 2010, s. 85.

34. ПСРЛ.– Т. 1.– 1908, с. 428; ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 719.

дало підставу угорському королю Белі, війська якого 1231 р. облягало місто вигукнути: “Такого града я не видел и в краях немецких”³⁵. Згодом, у 1240-ті рр. та пізніше згадується об’єднання білого духовенства при кафедральному соборі міста – т. зв. клірос³⁶. Одночасно це є свідченням чисельності духовенства, а, отже і храмів Володимира.

Після остаточного повернення Романовичами Галича у 1238 р. Володимир знову стає столицею держави, що контролювала майже увесь балто-чорноморський простір – фактично, центром імперії.

Володимир був одним з тих багатьох українських міст, які військо хана Батия брало штурмом. Свідчення цьому є в літописі³⁷. Певним зовнішнім підтвердженням руйнування міст Волині монголькими військами можна вважати повідомлення перського історика Рашид-ад-Діна про взяття військами Батия «всіх міст Уладмура». За його даними місто Учогул Уладмур витримало триденну облогу³⁸.

Як археологічний доказ влаштованих тоді спустошень міста часто наводять випадково виявлену у 1930-ті рр. та надійно не продатовану братську могилу з рештками зброї поблизу колись існуючих Київських воріт³⁹. Опосередкованим свідченням спустошень та руйнування у цей час навіть монументальних споруд Володимира є побудова обабіч зруйнованої цегляної церкви XII ст. Василівського та Михайлівського храмів вже у другій половині XIII ст.

Отже, спустошене місто несподівано швидко зміцніло після татарського погрому. Причиною цього було прибуття після відходу монголів на Волинь великої кількості, говорячи сучасною мовою – інвесторів – найперше, багатих мешканців Києва та Середнього Подніпров’я взагалі. Прибували до міста

35. ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 765.

36. ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 740, 927.

37. ПСРЛ, Т. 2.– 1908, с. 786.

38. За іншими припущеннями істориків, йшлося загалом про всі галицько-волинські землі, див.: *Чеваненко С. Б.* Южная Русь и Юго-Западная Русь периода монгольского нашествия в работах новейших исследователей // *Rossica Antiqua.*– 2015.– № 1.– С. 52–53.

39. *Цинкаловський О.* Матеріяли..., с. 206.

інвестори і з Заходу. Цьому сприяла, насамперед, князівська політика. Українське населення Правобережжя Дніпра, “иноязичники ляхи и немце” наводнили, мабуть, не лише столичний Холм⁴⁰. Частина населення мала б осісти і в традиційній столиці Волині – Володимирі. Зростання людських ресурсів на Забужжі дало можливість Данилу проводити активну політику на західних кордонах: у 1243–1244 р. він приєднав Люблінську землю і переніс західні кордони держави на р. Віслу, а столицю – з Володимира до Холма.

Однак, на східних кордонах протистояння із Золотою Ордою не завершилося ситуативною перемогою над ханом Куремсою під Володимиром та Лучеськом пізньої осені 1255 р., а викликало неминучу реакцію. Посланий в 1259 р. в похід на Польщу з великим військом талановитий воєвода Бурундай наказав князям Васильку та Львові знищити укріплення головних міст держави, зокрема й Володимира: “Якщо ви есте мої спільники – розмічіте ж городи свої всі”⁴¹. Потрібно було йти на поступки. Укріплення Володимира були запалені, оскільки через їхню величину розібрати їх не було змоги. Але цього Бурундаю виявилось замало. Він ще прислав татар, які розкопали вали.

1260–1280-ті рр. були періодом відносної політичної стабільності в історії міста, який супроводжувався його активною розбудовою, пов’язаною також із притоком капіталів мало не з усієї України. До нововідродженого економічного центру Східної Європи з’їхалися тоді не лише майстри з Подніпров’я, але й з багатьох західних країн. Постали багато визначних будівель, зведених за новою технологією не з плінфи, а з брускової цегли. Подільшій розбудові міста сприяла також виважена політика князя Володимира Васильковича, ймовірно, хворого на лепру (проказу). Ймовірно, за нього розпочато відбудову поруйнованих Бурундаєм укріплень Великого Окольного города.

Оскільки князь Володимир Василькович, відомий, як будівник храму Св.Георгія Змієборця у Любомлі, він міг розвивати цей культ і у Володимирі. Саме при ньому могла бути зведена церква Георгія поруч Київських воріт, адже Св. Георг

40. ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 843.

41. ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 849.

гій відомий, як покровитель хворих на проказу. Відтак, саме в цей період за Св. Георгієм закріплюється роль патрона міста. Виняткова благочинна, будівнича та просвітницька діяльність цього “книжника великого і філософа, якого не було в усій землі”⁴² очевидно з часом спричинила у народній уяві злиття його образу з образом Володимира Святославовича, хрестителя Русі й засновника княжого Володимира.

Згідно з Галицько-Волинським літописом у місті в часи правління князя Володимира Васильковича (1287 р.) було створено першу міську громаду, що ґрунтувалася на Магдебурзькому праві, “паростки якого з’явилися в місті під впливом німецьких колоністів”. Саме у цей час в літописі щодо міщан вживається назва “містичі” замість давнього “гражани”. Мстислав Данилович, отримавши від Володимира Васильковича Волинське князівство, “созва бояре володимирскія і містичі русци і Німці” і наказав перед ними відчитати грамоту про передачу князівства⁴³. Таким чином, “містичі” **ознало** міщан на магдебурзькому праві, хоча, звичайно, не все місто, а лише якась його частина була базована на Магдебурзькому праві. На думку львівського історика XIX ст. Д. Зубрицького⁴⁴, керовані війтами общини у 1287 р. діяли, окрім Володимира, у Лучеську та Львові. Отже, близько рубежу XIII–XIV ст. значна частина міщан вже користувалась перевагами Магдебурзького права⁴⁵.

Наприкінці XIII ст. Володимир, очевидно, зіткнувся з якимись глобальними проблемами. Наслідком цього було припинення літописання у 1292 р. Часом вокняжіння Мстислава Даниловича датується епідемія морової язви, що поширилася на Україну та Польщу. У 1288 р. київський митрополит Максим Грек прибув до міста та поставив єпископа Якова на спорожнілу кафедру⁴⁶.

42. Літопис Руський..., с. 442.

43. ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 216.

44. *Zubrycki D.* Kronika miasta Lwówa.— Lwów, 1844, s. 8–9.

45. *Заяць А.* Рецепція магдебурзького права на Волині до кінця XV століття // *Осягнення історії: Збірник праць на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя.* – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 273.

46. *Чубатий Микола.* Історія християнства на Русі-Україні.– Т. 1 (до р. 1353).– Рим–Нью Йорк, 1965, с. 656.

За правління Юрія Львовича, коли всі землі ГВД повернулись під одну руку, столичний Володимир отримує додатковий поштовх до розвитку. Щоправда, прорахунки його зовнішньої політики, які мали місце в цей час (втрата Люблінщини, зокрема) створили проблеми для безпеки Володимира. Ймовірно, саме тоді було завершено побудову земляних укріплень Великого Окольного города, що безперервно використовувалися містом до XVIII ст. Встановлення Галицької митрополії з центром у Володимирі у 1303 р., безперечно, сприяло розвитку церковної структури столиці.

Однак, як потужний економічний центр, Володимир продовжував зростати й за князя Юрія II. Внутрішні чвари призвели до отруєння Юрія II боярами 8 квітня 1341 р. його у замку у Володимирі. Після очікуваної смерті Юрія II, польський король Казимир III за підтримки короля Угорщини Людовіка повів планомірний наступ спершу на Львів, а потім – і на Володимир. Проте, згадка польським хроністом Я. Длугошем про спалення Володимирського замку під час походу 1340 р. була, мабуть, перебільшенням, хоча військові дії, очевидно, таки зачепили місто.

Ситуацію у Східній Європі у цей час ускладнила спустошлива чума 1346–1352 рр., яка завдала значних людських втрат містам Золотої Орди, а також сусіднім землям ГВД, тісто пов'язаним торговими зв'язками. Скориставшись ситуацією, після припинення епідемії восени 1349 р. Казимир III зненацька з великим військом напав на руські землі і без значного опору опанував головними замками Волині: Володимиром, Белзом, Берестям. Новий галицько-волинський князь Любарт зумів утриматися лише в Лучеську. Причина цього віроломного нападу легко з'ясується, коли взяти до уваги грамоту короля від 5 грудня 1349 р., якою він забезпечує вільний шлях пруським купцям “через нашу Руську землю до міста нашого Володимира”⁴⁷.

Проте вже через три роки, після невдалої облоги Белза угорськими та польськими військами, Любарту вдалося

47. *Грушевський М.* Історія України-Руси / В 11 т., 12 кн. – Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. – К.: Наукова думка, 1993 (1907), с. 33.

швидко повернути частину втрачених замків. У 1352 р. Казимир III за мирним договором з Любартом та іншими литовськими князями, що прийшли йому на допомогу, повертає Володимир та інші замки.

У 1366 р. під час нової війни з польським королем Любартом втратив частину Волині разом з Володимиром та змушений був підписати спеціальну угоду з Казимиром III, за якою скасовувалися торгові обмеження та встановлювався режим певної залежності Луцької волості від Польського королівства⁴⁸.

У Володимирі було посаджено на ленному праві Олександра Коріатовича. З метою міцніше закріпитись у столиці Волині, король за особисті кошти в 1368 р. розпочинає будівництво кам'яного замку. Старі дерев'яні укріплення були знищені, земляні вали перепрофільовані та частково розкопані, а з їх внутрішнього боку почали зводити стіни величного та надійного замку з каменю та цегли. З королівської скарбниці для цього було виділено понад три тисячі гривень срібла “Багато коней та волів, — пише хронікар, — упродовж двох років звозили потрібні матеріали до будови, на якій працювало близько 300 чоловік. Керував побудовою замку священник Вацлав з Тенчина”⁴⁹.

Саме у цей період мало б відбутися утвердження католицької ієрархії у місті, хоча проникнення католицької церковної організації на Волинь прийнято датувати початком XIII ст., і пов'язувати з діяльністю в Україні Св. Яцека Одровонжа (1228–1233 рр.). Тоді, нібито, у Володимирі було засновано місійну станцію⁵⁰. Однак, незважаючи на наявність у місті чисельної німецької колонії, у другій половині XIII ст. про діяльність католицької церковної організації протягом XIII ст. у Володимирі, як і на інших галицько-волинських землях, достовірних даних досі не виявлено.

Лише з листа любуського єпископа Стефана, написаного у 1327 р., довідуємося, що для задоволення духовних потреб ка-

48. Там само, с. 47–48.

49. *Joannis de Czarnkow. Cronicon Polonorum // Monumenta Poloniae Historica.* — Leopoldis, 1872. — Т. 2, s. 633.

50. Див. *Trojdos T. Dominikanie i franciszkanie we Lwowie do 1370 r. // Dzieje Podkarpacia.* — Т. 5. Początki chrześcijaństwa w Małopolsce. — Krosno, 2001. — S. 425.

толицької общини у місті Фладемірія (Володимирі), принаймні формально з початку XIV ст. існувала його “станція”, де були навіть гроби його попередників⁵¹. Тут любуські єпископи з незапам’ятних часів виконували єпископську юрисдикцію над залежними від цього міста областями Русі.

Враховуючи згадку про чисельну общину католиків у місті на момент смерті князя Володимира Васильовича к 1288 р. Для задоволення духовних потреб католицької общини у Володимирі, принаймні з другої половини XIII ст., повинен був діяти храм. За існуючою з того часу традицією він повинен був мати посвячення, аналогічне до посвяти головного храму міста.

Ще 1364 р. польський король Казимир Великий засновує у Володимирі спочатку лише на папері єпископську кафедру, а, за припущеннями істориків⁵², закладає кафедральний костюл Св. Богородиці. Однак римо-католицькі єпископи у місті довгий час не мешкали, а у 1427 р. Вітовт перевів католицьку кафедру до Луцька.

Випадок повернути втрачені землі Любарту трапився лише у 1370 р., коли помер Казимир III. Несподівано нападши разом з союзним військом брата Кейстута, Любарт змусив замкову залозу на чолі з Петрашем Турським здатися⁵³. Після зайняття міста недобудований замок було розібрано, а будівельний матеріал, ймовірно, використали під час побудови Луцького замку. Причини ліквідації потужного, хоча й недобудованого укріплення на відвойованій території, пояснити важко. Можливо, Любарт побоювався знову втратити місто. Проте Польща не змогла відповісти Любарту, бо у країні невдовзі після смерті Казимира III розпочалася епідемія, яка протягом двох років забрала багато людських життів⁵⁴. Наслідком трагедії, яку пережив у цей час Володимир, є очевидно, два частково спалених тіл двох підлітків, виявлених

51. *Чубатий Микола*. Історія християнства на Русі-Україні, с. 683.

52. *Андріяшев А.М.* Очерки истории Волынской земли до конца XIV столетия.– К., 1887, с. 56.

53. *Joannis de Czarnkow*. Cronicon Polonorum, s. 643.

54. *Dlugosz J.* Dzieła wszystkie /Wydane A. Przeździeckim.– Kraków, 1869.– Т. 5 (t. 10), s. 17; *Шараневич И.* Історія Галицько-Володимирської Русі от найдавніших времен до року 1453.– Львов, 1863, с. 217.

у одній із споруд цього часу під час розкопок на ур. Апостольщина в 1999 р.

Після смерті Любарта Володимиром короткий час володів його син Федір, поки великий князь Вітовт у 1394 р. не відібрав його. Слід думати, внаслідок цього місто поступово втрачає свої позиції. Певним показником цього занепаду є запусіння наприкінці XIV ст. Окольного города на лівобережжі Смочі, як показали вже згадані результати досліджень в ур. Апостольщина.

3.3. Топографія ранньосередньовічного міста та його приміської інфраструктури (X–XIV ст.). Стратиграфія напластувань. Оборонні укріплення

Розбудова оборонних укріплень Володимира чи не найпоказовіше характеризує етапи його історичного розвитку. Це пов'язано, передовсім з коштовністю їх зведення. Їх розбудова є неможливою в умовах слабкої влади та в періоди економічного спаду, коли частина міського населення намагається повернутися до ведення натурального господарства за межами міста. Відтак співставлення даних археологічних розкопок з інформацією з писемних джерел дозволяє визначити історичні етапи розбудови міста (рис. 6 на кольор. вкл.).

3.3.1. Дитинець. Як встановили багаторічні археологічні дослідження, перші укріплення Володимира були зведені на правому березі р. Луг на території вже існуючої поселенської агломерації. Можна погодитися з припущеннями, стосовно побудови в докиївський період укріплень по периметру острова, утвореного р. Смочею при її впадінні в р. Луга. Однак, ядром топографічної структури княжого Володимира, як і інших давньоукраїнських міст, був дитинець, від якого залишилося підтрапецеєвидне в плані городище із одним заокругленим кутом – т.зв. волинського типу, запозиченого з Південно-Західної Прибалтики. Як встановлено, цього типу городища зводилися на новоприєднаних Києвом в X ст. просторах від р. Горинь до р. Вепр на західному кордоні Русі та Волинського

князівства. За припущенням автора, новозбудовані укріплення служили новій адміністративній мережі, утвореній вздовж головного транзитного шляху з Києва на Захід в процесі внутрішнього освоєння Волинської землі великокнязівською владою⁵⁵. Їх зводили при Володимирі Великому (дитинець Володимира) та Ярославу Мудрому (останньому князю приписується зведення Сутейська, на р. Вепр)⁵⁶.

Таким чином, ще до отримання міста у спадок Всеволодом Володимировичем Володимир від попереднього історичного періоду мав систему мінімально необхідних укріплень, без яких місто було б просто не придатним для виконання нових для себе обов'язків столиці удільного князівства. Вже тоді повинна була розвинути дводільна просторова композиція – автономно укріплений дитинець з помешканням князя і його челяді та безпосередньо прилеглий до дитинця посад (пригородок), заселений переважно нечисленними ремісниками, купцями та іншим служилим людом. Подібна дводільність була типовою для переважної більшості укріплених торгово-ремісничих поселень ранньосередньовічної доби.

Територія дитинця (ур. Замок) є цінною археологічною пам'яткою, ретельне вивчення наспластувань якої (т.зв. стратиграфії) дозволить у майбутньому переконливо реконструювати забудову адміністративного центру середньовічної Володимирщини. Разом із валами дитинець займає площу понад 2 га. З них на внутрішній майданчик припадає майже 1,5 га.

Західна і східна сторони дитинця прямолінійні, південна сторона складається з двох прямих відрізків валів і поєднується з західної та східної сторони під прямим кутом. Круглі обриси має лише північна сторона. Деяко понижений до центру майданчик городища має довжину понад 150 м за ширини 80–100 м. В'їзд на дитинець влаштований з півночі через заплилий штучний рів, яким був пропущений один з рукавів

55. Терський С. В. Пересопниця. Краєзнавчий нарис, с. 27; Терський С. В. Початки формування мережі фортифікацій Волинського князівства у X–XI ст. // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. Вип. 3. – Луцьк, 2010. – С. 8.

56. *Wartolowska L.* Grod czerwiński Sutiejsk na pograniczu polskoruskim // *Swiatowit.* – Warszawa, 1958. – Т. 22.

Смочі. Зараз потужні земляні вали, які піднімаються над майданчиком у північній частині дитинця на 6 м, а в південній – на 8 м, за даними О. Цинкаловського, що підтверджується сучасними стратиграфічними спостереженнями⁵⁷ були підсипані у середині XIX ст. силами в'язнів, при чому для цього брали землю, знімаючи верхні культурні напластування дитинця включно з горизонтом XVII ст. (рис. 3.3). Тому рештки будівель XVI ст. тут виступають відразу під напластуваннями кінця XIX–XX ст. Відтак зараз рівень майданчика дитинця лежить на 7 м вище від заболоченої заплави, що прилягає до дитинця з півдня, і на 4 м нижче від майданчика Окольного города. Досі практично не встановлена конструкція валів та етапи їх перебудов.

Рис. 3.3. Рештки валів дитинця княжого Володимира (на задньому плані). Рис. Н.Орди, 1860–1870-і рр.

З усієї площі дитинця досліджено лише близько 1500 м² – 1% (з них до материка – близько 350 м²). Більша частина розкритої площі – це розкопки стін та башт казимирового замку та ексгумація решток в'язнів радянської в'язниці, які не зачепили навіть горизонту початку XIV ст. (рис. 3.4). Переважна більшість розкопаної до материка площі – це розкопи № 1 та № 3 М.М. Кучінка та М.В. Малевської. Цими дослідження-

57. Див.: Терський С. В. Княже місто Володимир, рис. 32.

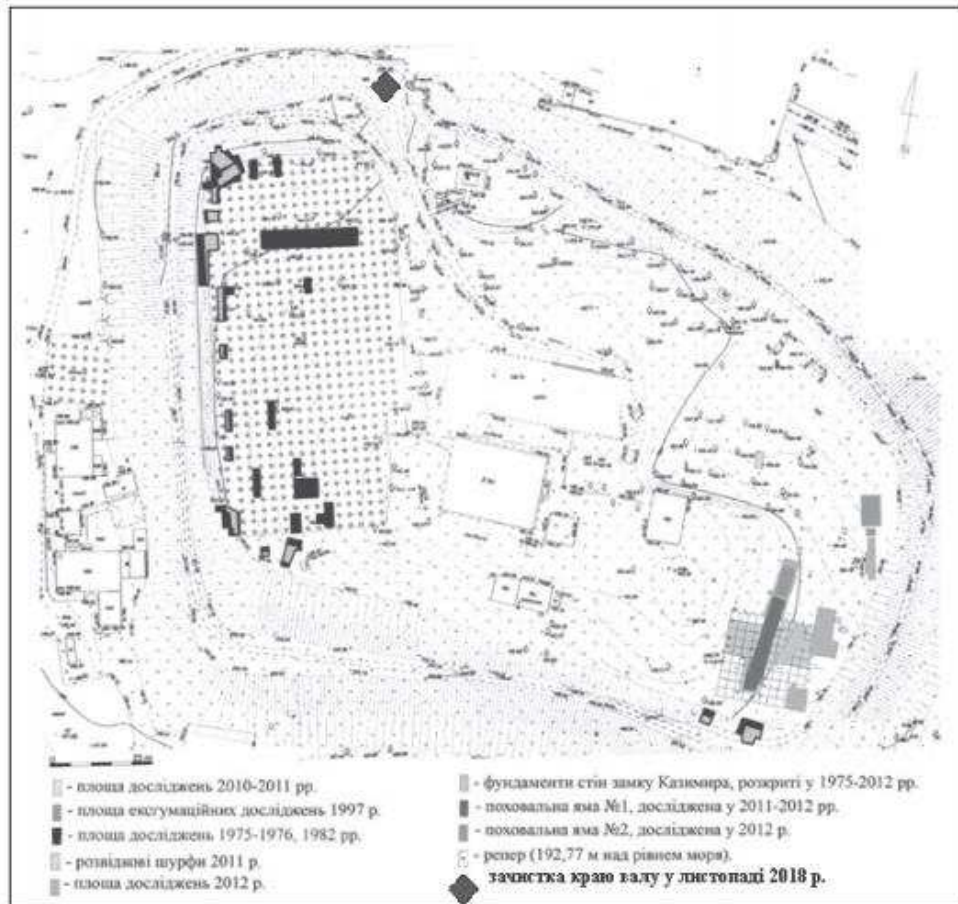

Рис. 3.4. Володимир. Дитинець. Нанесені плани розкопів.

ми встановлено поступову нівеляцію площі дитинця протягом XI–XVI ст. Відтак, материк з культурними напластуваннями заглиблених споруд X ст. в прирічковій (південній) частині дитинця лежить на глибині 5,0-5,5 м від сучасної поверхні, в центральній частині – 3-4 м, а в північній – поруч з напільним валом – на глибині всього 1,5 м від сучасної поверхні. На жаль, кам'яні фундаменти казимирівського замку, які врізаються у внутрішній схил давнішого валу, не дали можливості дослідникам співвіднести горизонт із спорудами X ст. із первісними земляними укріпленнями. Відтак, єдиним джерелом до з'ясування часу побудови на цій території перших земляних укріплень є шурф 2018 р. (кв. 5, 2x2 м вкопаної у серцевину валу траншеї), який встановив присутність у похо-

ваних під валом культурних напластуваннях виключно ліпної та ранньогончарної кераміки (IX-X ст.) разом з керамікою доби бронзи-раннього заліза⁵⁸. Потужність напластувань під валом – 1,2-1,35 м опосередковано свідчить про активне заселення цього берега р. Смочі у догородищенський період.

Таким чином, про систему забудови майданчика дитинця, де були помешкання князя та дружинників, ми досі майже нічого не знаємо. Досліджені на дитинці окремі однокамерні житла XI–XIV ст. були, переважно, наземними зрубними будівлями з округлими глиняними печами в куті⁵⁹. Зафіксовано, що для влаштування їхньої покрівлі нерідко використовували потужний шар глини, іноді до 30 см товщини. В умовах військового часу такі покрівлі виправдовували себе, оскільки запалити їх було практично неможливо.

На існування тут князівського храму вказують лише окремі артефакти знайдені протягом кінця XIX–XX ст. – залізний хрест, цегла, керамічні полив'яні плитки до підлоги, свинець від покрівлі, шматок дзвона тощо). Під час пошуків у 1975, 1976 і 1982 рр. знаходили також прошарки різноформатної битої цегли із слідами різних розчинів – цем'янки і вапняного, тобто від різночасових споруд, декілька фрагментів керамічних полив'яних плиток тощо. Ймовірно, храм зведений з брускової цегли-пальчатки розміром 27–28×12,5–13×8–9 см. Його, мабуть, частково зруйнували 1370 р., коли Любарт вщент зніс замок польського короля Казимира III у Володимирі, а дещо пізніше знову відбудували⁶⁰.

Врешті розкопками 2015 р. вдалося виявити край прицерковного кладовища з похованнями XV–XVI ст., яке згадував і О. Цинкаловський⁶¹. Воно поза сумнівом, належало храму “Св. Йоакима и Анны што в замку Володимерском” (люстрації 1545 та 1552 рр.). Однак, аналогічну посвяту, безперечно, існуючого на його місці княжого храму XII–XIV ст. зараз можна

58. *Панікарський А.В.* Звіт про археологічні дослідження..., с. 16-17.

59. археологічними розкопками розкриті, переважно, лише фрагменти споруди XII–XIV ст., див.: *Терський С. В.* Княже місто Володимир, с. 235-242.

60. Там само, рис. 140-141, рис. 122.

61. *Цинкаловський О.* Матеріяли..., с. 201;

вважати лише гіпотетичною⁶². Дуже ймовірно, що цей храм займав традиційну для духовних центрів центральну частину дитинця і його рештки могли потрапити під існуючу в'язничну споруду середини XIX ст.

Масштабне спалення та руйнування Володимира, яке мало відбутися під час бурхливих подій 1340-1350-х рр., безперечно, дозволило польській владі без особливих проблем розчистити місце під побудову кам'яного замку. Його було закладено невдовзі після опанування Побужжя, у 1368 р. Рештки замкових стін періодично виявлялися земляними роботами протягом XIX–XX ст.⁶³), поки не були професійно зафіксовані експедицією Санкт-Петербурзьких археологів у 1980-х рр.

Відомо, що замок повторював контури існуючих валів, а його фундаменти та стіни завтовшки від 2,5 до 3,8 м були закладені по зовнішньому периметру майданчика дитинця. У північно-західному та південно-східному куті цього майданчика розкопано підмурки двох квадратних башт, вимуровані з рваного вапняку. Південно-східна башта мала в плані зовнішні розміри 11x11 м, які, хоч і не набагато, але були більші за горизонтальні габарити будь-якої з трьох башт луцького замку Любарта. Підмурки стіни поряд південно-східної башти, розкопані у 2010-2012 рр., досягали чотирьох метрів висоти. Всього замок мав 5 башт (рис. 3.5).

При південно-західному куті замку, де стіна значно потовщувалась, було влаштовано одне з спеціальних житлово-побутових приміщень для потреб гарнізону. Про це свідчила подушка з крейдяного вапняку, яка служила долівкою її внутрішнього простору. Така ж подушка була з внутрішньої сторони кутової північно-західної вежі.

62. Див.: *Александрович Володимир*. В якому монастирі проживала мати короля Данила Романовича? Свідчення джерел проти пропонуваніх "широких" трактувань // *Український археографічний щорічник* 2016. – Вип. 19–20. – С. 169–194.

63. Див.: *Synkalowski A. Materiały do pradziejów...*, s. 165: «частина стіни-муру, складеного з пошарово покладених цегли і опоки від північно-східної сторони»; *Терський С. В.* Княже місто Володимир, с. 18, 72; *Терський С. В.* Історія археології та історичного краєзнавства Волині, с. 34.

Розбирання казимирівського кам'яного замку князем Любартом у 1370-і рр., на нашу думку, не могло призупинити виконання дитинцем функції адміністративного центру Середнього Побужжя. В короткий період правління Володимирщиною Федором Любартовичем

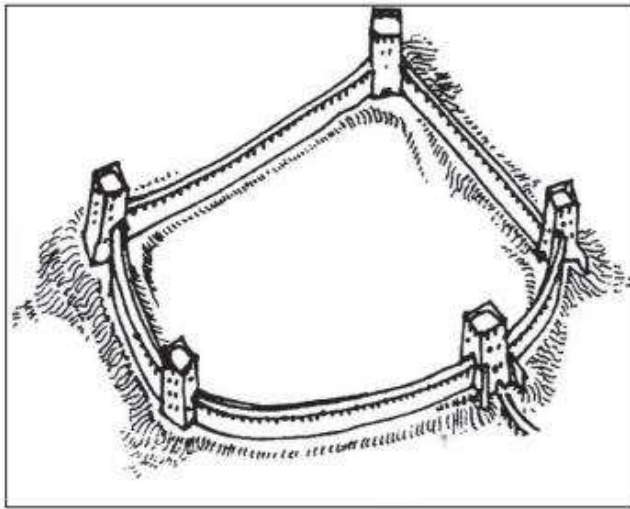

Рис. 3.5. Володимир. Кам'яний замок Казимира III. Рис. П. Ричкова.

мала б відбутися відбудова дерев'яного замку на цьому ж місці. Проте, ці укріплення за своєю потужністю та архітектурою, ймовірно, не в повній мірі відповідали вимогам часу.

3.3.2. Малий Окольний город. Незначна дослідженість Володимира та невелика кількість датуючого матеріалу для порівняння сьогодні не дає можливості надійно співставити час побудови укріплень дитинця та т.зв. первісного окольного города. Немає сумнівів в тому, що протягом XI ст. ці дві лінії укріплень співіснували. Проте, вірогідною виглядає можливість побудови дитинця пізніше зовнішньої лінії укріплень, шляхом виокремлення з території вже існуючого племінного «граду». Значний перепад висот в межах цієї території та її неправильні обриси ускладнювали зведення однаково потужних земляних укріплень цього «граду». В'їзд на нього, мабуть, співпадав із пізнішою «великою» вулицею Спаською (Великою Спаською), що йшла від Ринку до «городка», тобто «Владичої гори» і до церкви Святого Спаса⁶⁴. Традиційно у таких великих за площею укріпленнях був ще й другий в'їзд – т.зв. Водопійні ворота із заходу.

64. Кравченко Володимир. Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття // Український археографічний щорічник 2009. – Вип. 13–14. – С. 423.

Саме цих укріплень стосується перша згадка під 1099 р. про існування у Володимирі оборонних стін, башт і заборол. Тоді, коли "...підступили вони (галицька дружина – С.Т.) до города під вежами, а ті (володимирці – С.Т.) билися з городських стін"⁶⁵ було вбито володимирського князя Мстислава Святополковича. Також з контексту розповіді відомо, що вже тоді до "города" (найімовірніше – це був дитинець) можна було потрапити лише через укріплені ворота⁶⁶.

На вирівняній береговій терасі Малого Окольного города на місці сучасного т. зв. "Мстиславового храму" не пізніше, як з середини XI ст. мав постати перший храм Володимира. Первісна церква Успіня Пресвятої Богородиці, безперечно, була дерев'яною. Успенський собор завжди був головною будівлею міста.

Перед зведенням нового храму у середині XII ст. будівельний майданчик був розширений за рахунок сусідньої житлової забудови. Так, поруч південного кута Успенського собору було досліджене житло XI–середини XII ст., яке мало каркасні стіни, обмазані глиною та піч із стаціонарною сковородою⁶⁷.

Першу згадку про цей храм знаходимо у так званому Никонівському літописі під 1160 р.⁶⁸, коли "...князь Мстислав Изяславич подписа: і святую церковь в Володимери Волынском и украси ю дивно". Історики зодчества княжої доби традиційно відводять на його зведення лише чотири роки, а початок нового будівництва пов'язують з 1156 р., тобто з часом отримання Мстиславом князівського престолу у Володимирі⁶⁹. Однак, зважаючи на значні обсяги робіт можна припустити закладення храму ще при Ізяславі Мстиславовичі, в період його правління у Києві.

Проте ініціативу зведення храму приписують князю Мстиславу Ізяславовичу, про обставини смерті та поховання якого у серпні 1170 р. читаємо: "Того ж року наприкінці розболів-

65. *Літопис Руський за Іпатіївським списком* / Перекл. Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1989, с. 154.

66. Там само, с. 152.

67. *Терський С. В.* Княже місто Володимир, с. 242-243.

68. ПСРЛ.– Т. 9.– 1862, с. 229.

69. *Раппопорт П.А.* Мстиславов храм во Владимире-Волынском // Зограф.– Београд, 1977.– № 7.– С. 17.

ся князь Мстислав Ізяславич у Володимирі, і недуга в нього була тяжка. І став він слати [послів] до брата Ярослава, щоб урядитися про дітей своїх. Урядившись як слід із братом,... преставився князь Мстислав місяця серпня в дев'ятнадцятий [день]. І, опрятавши тіло його, з честю великою і зі співами гласо-хвальними положили тіло його у святій Богородиці, в єпископії, що її він сам був спорудив у Володимирі"⁷⁰.

Цей перший цегляний храм міста, досить великий, як на ті часи, шестистовпний, тринавовий, триапсидний, розмірами приблизно 35x21 м (рис. 3.6). Висота до верху центральної закомари (напівкруглого завершення зовнішньої стіни храму) – приблизно 18,5 м. Над притвором (бабинцем) у західній частині церкви розташовувались хори, до яких входили через розташовані на їх рівні на південній стіні двері (тепер збережений у формі дещо більшого вікна). Це свідчило про існування поряд з храмом князівського палацу. Обстеження дало змогу виявити значну кількість пізніших цегляних замурувань і прибудов. Зокрема, крім головного західного входу, у храмі первісно було ще два входи по осі трансепта (поперечної нави): один – з півдня, другий – з півночі.

Роботами 1886 р. розкрито стрічкові фундаменти собору, завглибшки 2–3 м, складені з буту, а при південно-західному куті – з великих (30–60 см) шматків колотої вапнякової плити на сіро-жовтому розчині. Верхня частина фундаменту складена з щільно підігнаних плит з гладкою лицевою поверхнею.

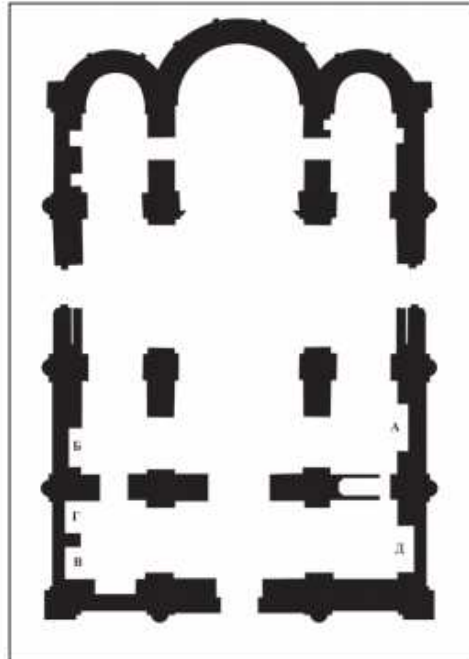

Рис. 3.6. План Успенської церкви. Автор А. Прахов. И. [Соколов], *Восстановление древней православной святыни*, с. 19.

70. *Літопис Руський* за Іпатіївським списком, с. 302–303.

Товщина стін становила в середньому 1,5 м, а в межах західної стіни нижче від рівня хорів сягала 1,7 м. Для мурування стін використано цеглу розмірами приблизно 4,5x22x35,2 см. На деяких цеглинах на одному боці нанесено хвилясті паралельні лінії, а на деяких виявлені великі “князівські” знаки двозуба. Знайдені також трапецієподібні цеглини та вузькі з клиноподібним торцем. Товщина горизонтальних швів з рожевого вапняного розчину, до якого додавалася цем’янка, майже дорівнювала товщині самої цегли. Підлога храму була покрита полив’яними керамічними плитками, покладеними на рожевому цем’янковому розчині (рис. 7 на кольор вкл.). Плитки прямокутної, трикутної та ромбоподібної форми жовтого, зеленого, темно-коричневого та темно-синього кольорів. Товщина плиток – 2,5–3,5 см, розміри сторін – від 10 до 22 см. Під час обстеження фрагментів руїн знайдено рештки так званих голосників – амфороподібних керамічних посудин-резонаторів, а, часто, звичайних побутових амфор або корчаг (рис. 3.7), які вмуровували у товщу стін і склепінь горловиною всередину, завдяки чому поліпшувались акустичні характеристики внутрішнього простору храму.

Заідеологізованість процесу відбудови викликала сумніви у правильності реконструкції храму. Хоча одні дослідники стверджують, що на всю

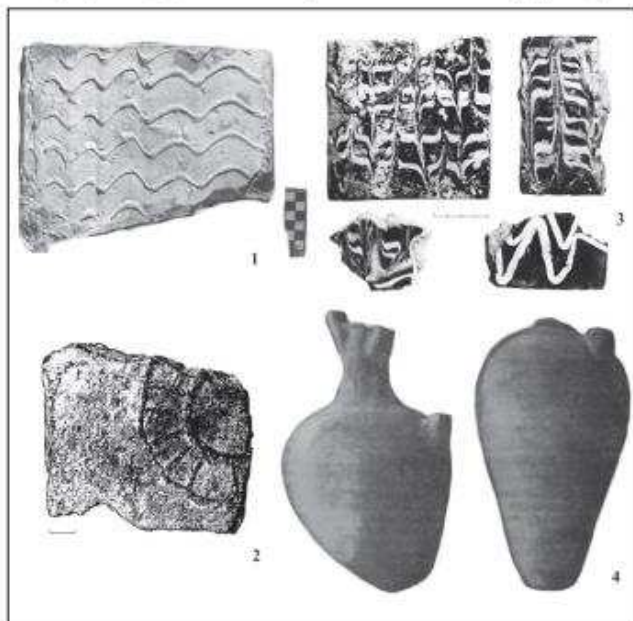

Рис. 3.7. Будівельна кераміка з розкопок храмів Володимира XII ст.: 1– плінфа з хвилястим рифленням; 2– клеймо на дещі долівкової плитки; 3– лицева сторона розписних полив’яних долівкових плиток; 4– амфори-голосники.

висоту збереглася навіть частина закомар давнього храму (рис. 1 на кольор. вкл), інші, як наприклад, відомий мистецтвознавець В. Січинський вважали Успенський храм типовою романською будівлею з двома квадратними вежами й високим трикутним фронтоном між ними⁷¹. Насправді залишилися нез'ясованими дуже важливі особливості первісного образу храму – насамперед кількість і форма бань, а також призначення двох широких фундаментних виступів завширшки понад 4 м обабіч нартекса (рис. на кольоровій вклейці позначені літерою Д), призначення яких залишаються незрозумілими.

Новоспоруджений храм іззовні не був тинькований, про що свідчать знахідки зовнішнього цегляного декору, виконані у вигляді скромного аркатурного пояса з горизонтальними цегляними поребринами. Натомість, первісно внутрішні стінові поверхні храму були тиньковані й розмальовані повністю. Манера виконання збережених фресок центральної апсиди із зображеннями фронтальних постатей святих дуже нагадує розписи Кирилівської церкви в Києві, збудованої 1150 р. за князя Ізяслава Мстиславовича.

Загалом сьогодні не має сумнівів стосовно київського походження артілі, що будувала цегляні храми Володимира у середині XII ст.⁷² Відповідно, у внутрішньому оздобленні храму, очевидно, використовувались притаманна київській архітектурі смальта, шматок якої знайдено серед будівельного сміття поруч собору⁷³.

Поховання князів у Володимирі розпочалося тільки після остаточного розпаду Київської держави, одночасно з монументальним будівництвом. Тоді в Успенському соборі почали ховати нащадків Ізяслава Мстиславовича. У родинній усипальниці Мстиславовичів за даними літописів були поховані фундатор собору князь Мстислав Ізяславович (1170), Всеволод Мстис-

71. Січинський В. Катедра у Володимирі // Шлях.– Філадельфія, 1951.– 3 черв.

72. Елшин Д.Д. Новые исследования древнерусской плинфы..., с. 405.

73. Мазурик Ю.М. Археологічні дослідження біля Успенського собору в м. Володимирі-Волинському // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії Волині та України: Збірник наукових праць.– Луцьк, 2004, рис. 7: 47.

лавович (1195), князь белзький, Василько Романович (1269), Володимир Василькович (1288). Успенський собор є найбільш ймовірним місцем поховання також двох українських королів: Данила Романовича (Галицького) Юрія Львовича⁷⁴.

Слідом за соборним храмом на початковому етапі кам'яного храмового будівництва у Володимирі у середині XII ст. було збудовано ще два важливих парафіяльних: ймовірно, Св. Василія* для східного посаду та храм невідомого імені для західного посаду. Останній нібито не був добудований⁷⁵.

Він розташовувався за 150 м західніше від Успенського собору, поряд з Водопійними воротами й, очевидно, обслуговував також духовні потреби мешканців передмістя Завалля. Цей невеликий храм був безстовпним з однією півциркульною апсидою. Загальна довжина разом з апсидою становила 17,7, ширина – 11,3 м (рис. 3.8). Фундаменти, складені з

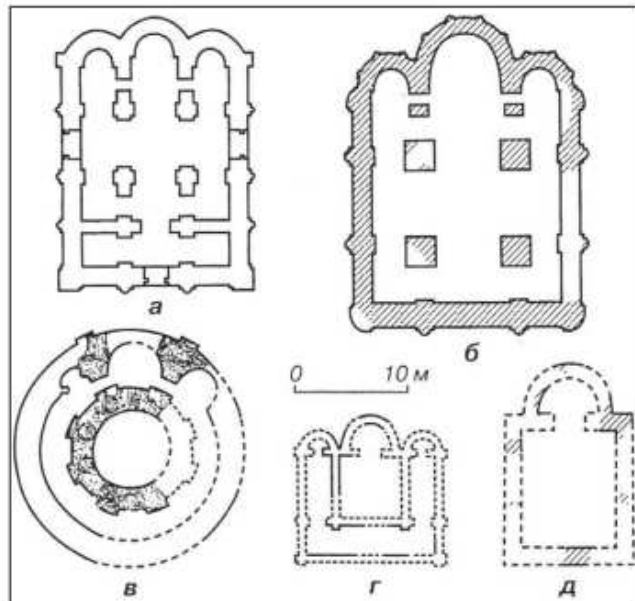

Рис. 3.8. Плани фундаментів монументальних будівель храмів Володимира старокнязівської доби:

а – “Стара катедра” (за П. Раппопортом); б – рання Василівська (?) церква (за М. Каргером):

в – храм-ротонда Михайлівського монастиря (за М. Каргером);

г – малий храм на місці “Старої катедри” (за В. Раппопортам);

д – невідомого імені храм на вул. Садовій (за Г. Пісковою).

74. Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 86-87.

75. Пескова А.А., Раппопорт П.А. Неизвестный памятник волынского зодчества XII в. // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология: Ежегодник, 1986.– Л.: Наука, 1987.– С. 542–546.

* В. Ковальський вважав його за первісну Введенську церкву.

дрібнотовченої цегли на білій вапнистій масі, впущені в материк на глибину 1,0–1,3 м. Найближчою аналогією будівлі вважається переяславський храм на вул. Радянській⁷⁶. Цією ж будівельною артільлю, окрім вищеописаних трьох міських храмів храбуло зведено і головний храм княжого монастиря на західній околиці міста. Одна з ознак цього – хвилясте рифлення на плінфі (рис. 3.7).

Малий окольний город мав достатньо густу житлову забудову, рештки якої зараз активно руйнуються сучасним садибним будівництвом⁷⁷.

3.3.3. Великий Окольний город – середмістя та його храми. Зародження третьої складової ранньосередньовічного посаду мало б відбуватися ще близько рубежу X–XI ст. поряд північного та східного валу дитинця. Поряд із воротами дитинця-князівського замку традиційно розташовувалася первісна торгова площа. Протягом XII–XIV ст. економічним серцем міста поряд з Ринком була понижена ділянка берега при усті р. Смочі поряд східного валу дитинця (тепер це Слов'янський парк), зайнята, переважно, ремісниками.

Зростання Володимира та загострення міжусобної боротьби на Русі ставило на порядок денний побудову більш надійної лінії оборони Володимира, яка повинна була захистити прилеглі з півночі до первісного Окольного города посадські райони. Археологічні дослідження частково збережених до сьогодні залишків валів в районі сучасної вул. І.Франка показали присутність у їх насипі кераміки XI–XII ст.⁷⁸

Ці укріплення пізніше становили західну, найбільш потужну частину укріплень міста – Великого Окольного города. Очевидно, перший етап їх зведення припав на початок XII ст. Їх активна розбудова мала б відбуватися починаючи від часів князювання Андрія Володимировича (Доброго, 1119–1135 рр.), а згодом її могли посилювати. Як показали спостереження, проведені 1987 р. в котловані під житловий

76. Пескова А.А., Раппопорт П.А. Неизвестный памятник волынского зодчества XII в., с. 545.

77. Терський С. В. Нове в археології княжих столиць Волині..., с. 28.

78. Кучинко М.М. Володимир середньовічний: Історико-археологічні нариси.– Луцьк, 2006, с. 39.

будинок по вул. Соборній (Фарній, К. Маркса), 12, потужність цієї ділянки укріплень Окольного города досягала ширини близько 80 м. Виявлення у цьому котловані решток раніше невідомого першого (зі сторони міста) оборонного рову завширшки близько 8–9 м, засипаного сміттям у середині XVIII ст. (на це вказував невеликий монетний скарб) свідчило про кількарядну лінію укріплень. З приводу цього у люстрації володимирського замку 1545 р. відзначено: “И видели есмо два вали високих и два рови глубоких, которие суть с стародавних часов копаны и справованы, великим коштом и накладом, почеи од речки на имя Смочи аж до ставку и до речки великое, которую называют Лугом”⁷⁹.

Подібну трирядну систему укріплень у цей же час отримав і прикарпатський Галич. Залишилась літописна згадка від 1261 р. про потужність цієї системи укріплень. Тод за наказом монгольського полководця Бурундая руські князі вимушено знищували найголовніші фортеці ГВД. Виявилось, що укріплення Володимира неможливо швидко “розметати” через їхню “величність”, тобто через їх великі розміри⁸⁰. Не пізніше початку XIV ст., внаслідок періодичного ослаблення Золотої Орди, їх мали б відновити на цей раз вже у вигляді суцільного півкола на обох берегах р. Смочі.

Отже, добре відома сьогодні по система укріплень Окольного города-середмістя (або Великого Окольного города) Володимира споруджувалась, поза сумнівом, в період найбільшого розквіту міста – протягом XII-початку XIV ст. у декілька прийомів.

Топографічно територія міста у межах цих валів ділиться р. Смочкою на дві частини: східну і західну. Причому західна частина включає в себе найголовніші і найдавніші складові частини міста – дитинець, малий окольний город з резиденцією єпископа, підзамчя та ринкову площу. Своєю чергою східна частина міста (Засмоччя) виразно діляться на прирічкову смугу – найдавніше укріплену та найгустіше забудовану (пізні-

79. *Jablonowski A. Rewizya zamków Ziemi Wołyńskiej 1545 (Źródła): Zamku Włodzimierkiego / Rewizya zamków Ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku.* – Wydał i szkicem historycznym poprzedził Aleksander Jablonowski // *Źródła dziejowe.* – Warszawa: Druk. J. Berger, 1877. – Т. 6. – S. 16.

80. ПСРЛ. – Т. 2. – 1908, с. 849.

ша Михайлівщина) та територію вздовж зовнішніх оборонних укріплень середмістя (пізніший Гумнищів), яку «прирізали» до ур. Михайлівщина з півночі наприкінці XIII ст. Прикметно, що територія північно-східного району Великого Окольного города – Гумнищева (ур. Апостольщина) за даними археологічних розкопок 1999-2000 рр. була густо забудована лише в два періоди: протягом X та кінця XIII–XIV ст.

Після спорудження нової лінії укріплень ближче до неї, очевидно, перемістили й головний Ринковий майдан. Ймовірно, що позначений вже на перших планах міста ринок у формі дещо деформованого квадрата з довжиною сторони близько 130 м, який за формою та розмірами подібний до площ у таких містах, як Звягель, Острог, Камінь-Каширський, Крем'янець, Клевань⁸¹ сформувався там вже у XII–XIV ст. Логічно припускати, що Ринок знаходився на перетині головних внутрішньо міських комунікацій. Ними мали б бути вулиці, що починалася від воріт. У дослідників немає сумніву, що згадані в літописі під 1157 р. Київські та “Тридшині” ворота⁸² належали саме цим воротам головного посаду, які стояли із західної та східної сторони відповідно. Щодо існування у княжому Володимирі у долитовську добу третьої міської брами, розташованої на північному відтинку посадських укріплень та відомої у документах XVI–XVII ст. під назвами П'ятницької або Зап'ятницької у низки дослідників існують певні сумніви. Оскільки у контексті вищезгаданої літописної оповіді про облогу місто у 1157 р. розповідається лише про блокування лише двох в'їздів до міста. Однак враховуючи гіпотетичну розбудову укріплень Головного посаду у другій половині XIII–XIV ст. слід визнати можливість їх побудови саме в цей період, коли прилеглі до Володимирщини з півночі поліські райони наповнюються вихідцями із Середнього Подніпров'я, а володимирські князі, ймовірно, з мотивів безпеки будують свої двори у Любомлі та Раю.

Місцезрештування брами шукають за напрямком сучасної Ковельської вулиці (у XVII–XVIII ст. цей її відрізок на-

81. Ричков П.А., Луц В.Д. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. – К.: Техніка, 2004. – С. 45.

82. ПСРЛ. – Т. 2, 1908, с. 178, 334.

зивали Великою Жидівською вулицею) на виїзді з міста в бік Любомля та Берестя, неподалік від кам'яного обеліска початку XX століття (рис. 3.9), поставленого на місці Пятницької церкви XV–XVIII ст.

Спалена на лівобережжі р. Смочі у 1370-і рр. боярська садиба, досліджена автором у 1999-2000 рр., опосередковано підтверджує добре відому закономірність: власний захисний кордон посадської частини великих міст через більшу довжину не вирізнявся такою оборонною міццю, яку мали “городи” (дитинці). Під час серйозних воєнних протистоянь посади переважно ставали легкою здобиччю нападників, а їх мешканцям у кращому разі доводилося хо-

ватись і оборонятись у князівському дитинці. Проте, описані укріплення Великого Окольного города все ж претендували на монументальність. Вони захищали дуже велику площу вздовж р. Луг завдовжки 1000 м і завширшки 800 м. Єдиний розрив у земляних укріпленнях існував лише на одній ділянці у північно-східній частині міста, де їх лінія перетинала “болото Смоч”. Саме тут стратегічне значення відігравав згаданий у документах XVI–XVII ст. т.зв. Війтівський став, а описана укріплена система використовувалася протягом усього подальшого періоду існування міста. Так, у ревізії 1545 р., зокрема, вказується на необхідність поновити два стави: один – на р. Смоч (тобто Війтівський), інший – на Лузі. Особливо наголошується стосовно потреби відновлення греблі на р. Смоч, “где ониі рови оперлі”, завдяки чому “великая твержа

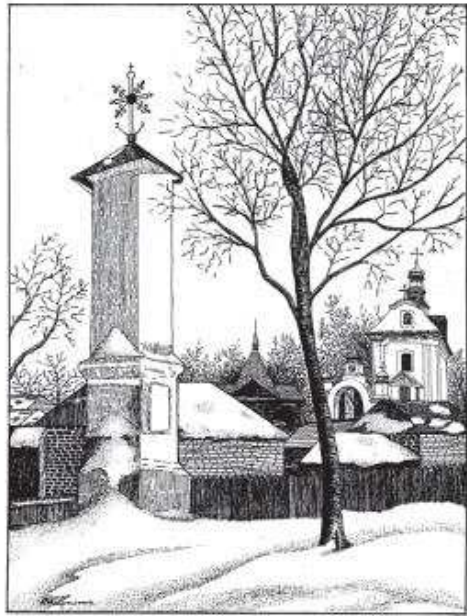

Рис. 3.9. А. Чорпіта. Пам'ятник на місці, де стояла церква Св. Параскеви-П'ятниці. На дальньому плані — церква Св. Миколая (давніше церква Св. Йосафата, XVIII ст.). 1931 р. Літографія. Львівський історичний музей

всему міст) і замку біла”⁸³. Найвірогіднішим є поява греблі як способу підсилення міської оборони ще за княжих часів.

Попри відсутність повноцінних досліджень цієї, як і інших укріплених ліній Володимира, маємо дані із спостережень у 1930-ті роки О. Цинкаловського. Зокрема, зафіксовано викладені деревом узбіччя рову під час будівництва дому доктора Бебчука⁸⁴. Досьогодні зберігається ділянка валу завдовжки 62 м та завширшки 2,9–3 м.

Досі залишається науковою інтригою оборонна лінія, що захищала територію Михайлівщини⁸⁵. Вона мала б початково захищати ту частину міста, де неподалік від пізнішої Васи́лівської церкви на лівому березі р. Смочі напроти дитинця у середині XII ст. було зведено храм невідомої посвяти (його фундаменти дослідив у 1956 р. М.К. Каргер⁸⁶). Тут проживали знатні та багаті купці. За інформацією М. Нітецького, в ур. Михайлівщина у 1880–1882 рр. знайдено скарб, що включав у себе кілька десятків срібних гривень. Скарб цей було продано і перетоплено⁸⁷.

Цей храм, очевидно, парафіяльний також мав обслуговувати духовні потреби мешканців існуючого в усті р. Смочі володимирського подолу, відомого лише по випадкових знахідках дерев'яних будівель під час земляних робіт 1960–1980-х рр. на берегах р. Смоч біля її гирла та на правому березі заплави р. Луги. Свідченням великої ділової активності володимирчан на цій ділянці головного посаду є насичені артефактами потужні культурні відклади. Одна з досліджених півземлянкових господарських будівель XI ст. мала вкопану по центру долівки бочку (рис. 3.10). Ремісникам та торгівцям однаково важливим був доступ до води. Тут, очевидно, була і внутрішня міська гавань.

83. *Памятники*, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов.— Т. 4.— Отд. 2.— К., 1859, с. 24.

84. *Cynkowski A. Materiały do pradziejów...*, s. 167.

85. *Цинкаловський О. Матеріяли...*, с. 200. Дослідник вважав, що цей вал є синхронний монастирю. На нашу думку, ці вали Засмоччя споруджували одночасно з першими валами головного Окольного города.

86. Невідкладне трасування цих фундаментів на поверхні справа чести сучасних володимирських можновладців.

87. *Cynkowski A. Materiały do pradziejów...*, s. 166.

З подолу починалася так звана Княжа дорога, яка вела через міст на р. Луга та ур. Онуфрїївщина до с. Зимного – зимової резиденції володимирських князів. В 1986 р. на схилі нижче храму Св. Василя простежено її початок – рештки дерев'яного настилу, закріпленого по боках вко-

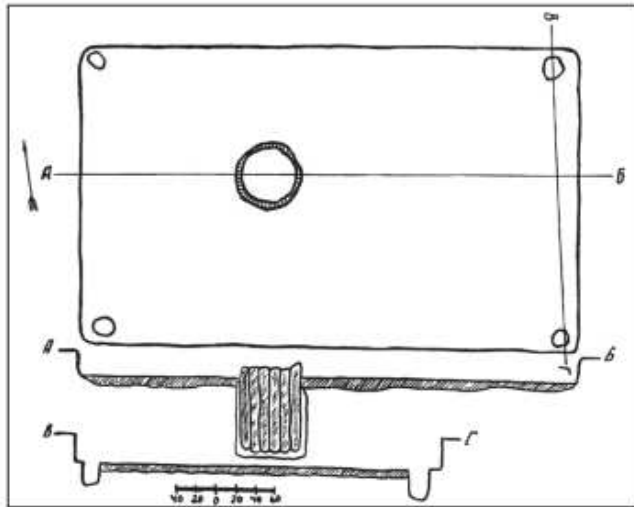

Рис. 3.10. Окольний город. Господарська споруда XI—XII ст. на подолі. Розкопки М.М. Кучинка. 1976 р.

панними дубовими сваями діаметром 0,5 м, а в 1999 р. – насип у заплаві та дерев'яні рештки мостових опор на р. Луга⁸⁸.

Здогадна оборонна лінія, що мала захищати місто з південного сходу, після відбудови міста, зруйнованого військами хана Батия у середині XIII ст. могла використовуватись новопосталим тут Михайлівським монастирем, вперше згаданим в літописі серед значніших будівель Володимира під 1268 р. У цьому монастирі був вбитий та похоронений литовський князь Войшелк⁸⁹.

Фундаменти церкви Св. Михайла, які виявили розкопками у 1955-1956 рр. по осі схід-захід на схід від горба з хрестом, не були досліджені повністю. На підставі фрагментарно розкопаних глибоких (понад 2 м) фундаментних ровів шириною 2,25–2,5 м, виритих у щільній материковій глині (бутова кладка фундаменту в західній половині вибрана майже на всю глибину), храм реконструюється дослідниками, як кругла споруда-ротонда діаметром близько 20 м з трьома апсидами-нішами у східній стіні (центральна – діаметром 4,7 м, південна – 3,5 і північна – 2,25 м). Тут цегляна кладка фун-

88. Терський С.В. Звіт про роботу..., с. 29.

89. ПСРЛ. – Т. 2. – 1962. – Стб. 868.

даменту піднімається до рівня стародавнього горизонту, а місцями збереглися і незначні рештки цегляної кладки стін. У середині ротонди на відстані 2,5–2,75 м від внутрішньої її лінії був виявлений ще один кільцевий фундамент завширшки 1,75–2 м, концентрично вписаний у круг ротонди, на якому розташовувались по колу складені з брускової цегли чотири круглих (діаметром 1,1–1,15 м) та чотири шестигранних колони, які чергувались і утворювали внутрішню колонаду, що, очевидно, підтримувала купол (рис. 3.8). Круговий обхід був розташований, очевидно, нижче від центральної частини. Спеціалісти вважають такий тип будівлі унікальним для усієї архітектури княжої доби. Під час розкопок знайдено перекинуті основи двох восьмигранних стовпів, які, очевидно, стояли по сторонах апсиди та фрагменти фрескового розпису. Ймовірно, такі ж дві восьмигранні колони мали б стояти і в західній частині будівлі на головній осі захід-схід (рис. 3.11).

Храм зведений за новою, прогресивною на той час вендською системою кладки (коли у кожному ряду чергуються два ложки і один тичок) із брускової цегли розмірами 25–26x12–13x8–9 см. В конструкціях була повторно використана плінфа із, очевидно, розібраного тоді головного храму Подолу. Знайдені там також специфічні загострені лекальні цеглини

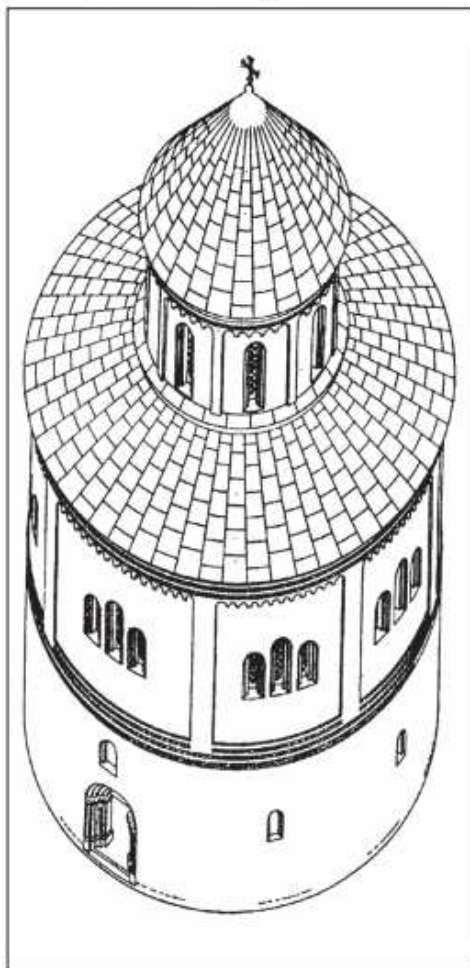

Рис. 3.11. Загальний вигляд храму-ротонди Михайлівського монастиря. Графічна реконструкція Ю. Доби.

(26x12x7 см) і трапецієподібні⁹⁰. Описані техніко-технологічні особливості та стилістика датують храм кінцем 50 – початком 60-х рр. XIII ст.⁹¹

Сумна подальша доля цих унікальних археологічних решток храму Св. Михайла, які були остаточного поруйновані садибною забудовою на початку XXI століття, синхронно з утворенням у Володимирі історико-культурного заповідника, однак не знецінює того, що ще залишилося під проїжджою частиною. Іншою важливою складовою решток монастирського комплексу є розкопані М.К. Каргером синхронні храму цивільна будівля та кладовище.

Фундамент невеликої будівлі, розташований під пагорбом, увінчаним дерев'яним хрестом, неподалік від Михайлівського храму М. К. Каргер у 1955 р. досліджував не вперше. Очевидно, саме цю споруду вперше у 1886 р. розкопано Праховим. За місцевою легендою, пам'ятний курган мав бути насипаний над могилою литовського князя Войшелка. На момент розкопок він також був увінчаний дерев'яним хрестом, а поруч із ним лежала кам'яна плита. У розпланованому поруч розкопі на глибині близько 1,5 м було натраплено на поховальну камеру, склепіння якої було складене з грубої та тонкої цегли, перекладеної вапняним розчином рожевого кольору. Всередині знаходились розкидані кістки, а череп покійного був пробитий на тім'ї грубим цвяхом, який лежав поруч. Ознак домовини виявлено не було⁹². Враховуючи літописний факт отруєння князя Войшелка князем Львом Даниловичем, а також тривале функціонування кладовища на території ур. Михайлівщина (XIII-початок XIX ст.), не з'ясоване датування цієї споруди зробило проблемним будь які наукові висновки.

Натомість розкопана 1955 р. споруда була прямокутною в плані, розмірами 5,9хпонад 6,35 м, з виділеною при західно-

90. Антипов И.В. Древнерусская архитектура второй половины XIII–первой трети XIV в. Каталог памятников.– СПб.: Изд-во СПб. унта, 2000, с. 112.

91. Див.: Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 135-137.

92. *Археологическія разысканія* проф. Прахова во Владимирѣ-Волынскомъ и его окрестностяхъ // Волынские епархиальные ведомости, 31 (Часть неоф.).– 1886, с. 1009–1011.

му куті лопаткою (рис. 3.12). Оскільки її фундамент складений на жовтій глині з великої битої брускової цегли, інколи, повторного використання, споруду датують часом невдовзі після будівництва Михайлівської церкви. Глибина залягання фундаменту на 85 см нижча за стародавню денну поверхню,

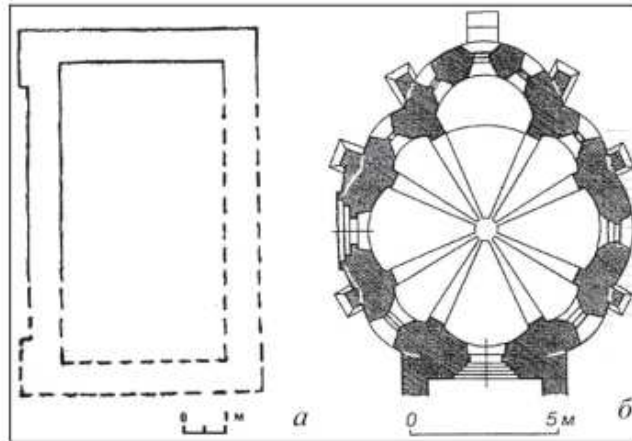

Рис. 3.12. План фундаментів усипальниці князя Войшелка, т.зв. „палацу” в ур. Михайлівщина (за І. Антиповим) та фундаментів Василівської церкви, XIII—XIX ст. (за М.Валіцьким)

товщина стіни – 70–80 см. Переважна більшість цегли коричнево-червоного кольору, зрідка жовто-оранжевого, міцного випалу розміром 25–27×12–14×8–9 см, проте є екземпляри з меншою товщиною, інколи, навіть 5×23, 5,5×23, 4,5×15, 4,5×23 см. Основна частина цегли має гладку поверхню, оскільки П.О. Раппорт у щоденних записах відзначає знахідку борознистої цегли із смугами на одному ложку розмірами 18,5×13,5×26; 8,5×12; 8×13; 8,5×15,9×12 см. Товщина вапняних швів 1,5–2 см, проте одночасно застосувалася й дрібнотовчена цем’янка⁹³.

Під час розкопок не виявлено ніяких поховань всередині будівлі, хоча дослідники називали її “усипальницею литовського князя Войшелка і пов’язували із сусіднім храмом. Проте різні вчені по різному сприймали її призначення. Однак, оскільки за літописом тіло убитого в 1268 р. князя Войшелка “положиша во церкви святого Михаїла Великого”⁹⁴, сучасний дослідник І. Антипов⁹⁵ вбачав в “каплиці” цивільну споруду,

93. Див.: Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 138-140.

94. ПСРЛ.– Т. 2.– 1962.– Стб. 868.

95. Антипов И.В. Комплекс каменных зданий Михайловского монастыря в городе Владимире-Волынском // Средневековая архитектура и монументальное искусство. Раппортовские чтения: Тезисы докладов.– СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1999.– С. 85-86.

одну з будівель Михайлівського монастиря, можливо, палац монаха-фундатора, зведений в другій половині 1260-х– на початку 1270-х рр. після від'їзду з Володимира основної будівельної артілі.

Ймовірно, за князя Мстислава Даниловича вищеописаний архітектурний комплекс поповнюється ще одним храмом – ротондою Св. Василя. На час спорудження церкви довший час вказувала шиферна плита з датою 1294 р. Храм центричного восьмипелюсткового плану (т. зв. октофолій), причому східні півкруги дещо більші від інших і слугують апсидою. Внутрішній діаметр церкви за віссю північ-південь становить 8,1 м, а внутрішня висота у найвищій точці – 12,15 м. Загальна глибина залягання фундаменту – 1,5 м (нижня, розширена частина, впущена в материк на 0,75 м). За наявними даними, фундамент посилювали під час реставрації 1844 р. Розвідковими розкопками М.В. Малевської при стіні на глибині 1 м простежено прошарок будівельного сміття завтовшки 10–20 см, який вказує на рівень денної поверхні часу будівництва церкви.

У західному та північному півкрузах розташовані портали. Церква покрита зімкнутим зводом, відновленим під час реставрації 1900 р. Ротонда складена з добре випаленої цегли-пальчатки розміром 26–27х12х8–8,5 см у вендській техніці кладки. Кладка виконана з ретельним двобічним підрізуванням швів, після чого зверху нанесено шар тиньку. Для оздоблення храму використано декоративні кам'яні обрамлення вікон (із символічними зображеннями сонця і місяця) та порталів, а також капітелі, що складаються з двох рядів стилізованого листа (рис. 3.13). Внаслідок чисельних перебудов в ґрунт потрапила різблена кам'яна деталь, що, ймовірно, належала первісному оздобленню храму Св. Василя (рис. 3.14).

За даними “візити” 1695 р. стіни храму були суцільно вкриті рештками фрескового розпису. Це вдалося підтвердити під час дослідження кладки, коли під сучасним тиньком був знайдений первісний тиньк, приготовлений під фреску, що складається з двох шарів: основи завтовшки 2–3 см, яка лежить безпосередньо на кладці та тонкого добре відшліфованого шару розчину (3–4 мм) дуже високої якості.

Рис. 3.13. Кам'яний капітель
Василівської церкви. 2009 р.
Фото С. Терського

Рис. 3.14. Кам'яна архітектурна
деталь знайдена поблизу Васи-
лівської церкви [зберігалась у
місцевому давньосховищі, див:
Девятьсотлетие..., 1892, с. 177].

Перебудова 1900-1901 рр. за проектом архітектора Н.І. Козлова суттєво змінила образ храму: прибудовано невеликий закритий ганок, на бабинці зведено другий ярус, додана цибулинна глава, при цьому, мабуть, був перекладений і фриз церкви.

Таким чином, ур. Михайлівщина залишає низку наукових інтриг, які можна буде з'ясувати лише після вилучення території кладовища з приватного користування та проведення досліджень на широкій площі. Випадкові земляні роботи, які активно проводяться тут останнім часом, лише руйнують рештки ще не вивчених будівель⁹⁶. Ці унікальні пам'ятки заслуговують на належну музеєфікацію, трасування на поверхні всього комплексу та включення його до туристичних маршрутів.

Аналогічно у цей час під захистом давніх укріплень Малого Окольного города, північніше Успенського собору мав постати й Спаський монастир. Зведення двох великих монастирів у

⁹⁶ Терський С.В. Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 1999 році, Львів 2000, с. 5; Луцук І. Християнські некрополі княжого Володимира: верифікація джерел // Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries). Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017 /ed. Vitaliy Nagirnyy. – Krakow, 2018. (Seria: Colloquia Russica.– Series I, vol. 8.– S. 261.

самому місті – чого не могло бути до спустошення Володимира ханом Батием – на нашу думку є свідченням переїзду на Волинь великої кількості духовенства після зруйнування Києва, Чернігова та Переяслава.

Свого часу на місцерозташування монастиря Св. Спаса на основному пагорбі по вул. Сокальській та на пагорбі, що становив частину міського валу, вказували кам'яні плити із слов'янськими написами. Про ранній храм у цьому місці свідчили знахідки полив'яних долівкових плиток княжої доби⁹⁷. Там досі зберігаються підземні склепіння, можливо, від крипти храму, які оглядалися також автором на присадибній ділянці Миколи Лотоцького поблизу північно-західному куті пагорба за адресою вул. Сокальська, 14⁹⁸. На даний час ймовірні фундаменти княжої церкви Св. Спаса лягли під значно масштабнішу індивідуальну приватну новобудову.

Натомість, головна церква для східного посаду та володимирського подолу, розташована на протилежному від дитинця березі р. Смоч до руйнації в 1240-х рр. була другим за розмірами храмом княжого Володимира. Триапсидний чотиристовпний храм був повністю розкопаний М. Каргером у 1955–1956 рр. Фундаменти споруди розмірами 28,2x20,7 м із стінами завтовшки 2–2,3 м, які мали своєрідне членування зовнішніх поверхонь (заокруглені кути на західному та східному фасадах, півколонки тощо) були складені з плінфи розміром 5–5,6x25–26x33–34 см (деякі цеглини мають на одному боці хвилясті паралельні лінії) на рожевому від цем'янки розчині. Напівколонки на лопатках і маленькі напівколонки на апсидах викладені з лекальної цегли. Квадратні стовпи розміром 2,8x2,8 м утворювали прямокутний простір зі сторонами у 6 м (рис. 3.8).

Кладка фундаментів нерегулярна, змурована на цем'янковому розчині з доволі дрібних шматків цегли, а по зовнішніх краях – з більших шматків. Глибина фундаменту 2,2 м, з них 1,25 м – врізані у щільну материкову глину. Викинута з фун-

97. Цинкаловський О. Матеріали..., с. с. 210.

98. Там само, с. 202; *Cynkałowski A. Materiały do pradziejów...*, s. 167; *Терський С.В. Звіт про роботу...*, с. 22.

даментних ровів глина використана як відмостка під підлогу та навколо верхнього обрізу фундаменту з зовнішнього боку будівлі смугою завширшки близько 40 см. Від підлоги збереглися полив'яні майолікові керамічні плитки квадратної, прямокутної, трикутної, ромбічної форми. Зсередини храм мав фресковий розпис. Окрім фрагментів тиньку знайдено шматки свинцевих листів від покрівлі та фрагменти круглого віконного скла. За версією М. Каргера, храм датувався другою половиною XII – початком XIII ст. і, очевидно, був покинутий після великої пожежі. Дослідник відмітив заокругленість зовнішніх кутів храму, замість звичних для київської архітектури прямих та масивні квадратні стовпи, замість хрестоподібних в плані. Ці особливості, відсутні в архітектурі інших шкіл того часу вказують на місцеву архітектурну традицію⁹⁹.

Окрім храмів т.зв. першої лінії зведених у середині XII ст. і розташованих вздовж р. Луги, у княжому Володимирі існували й храми другої лінії, зведені паралельно укріпленням міста XIII-XIV ст. і, очевидно, пізніші по часу. Вважається, що до середини XIII ст., тобто майже сто років монументальне будівництво у Володимирі не велось. Цьому перешкоджали міжусобиці та активна зовнішня військова політика волинських володарів.

Серед храмів другої лінії нійбільше даних маємо про церкви, розташовані вздовж р. Смочі. Ймовірно, причиною цього є їх близькість до води, що допомагала рятувати їх під час пожежі. Храм Св. Миколи в українських містах традиційно стояв за квартал від Ринку, в нашому випадку – східніше, на пагорбі, неподалік від правого берега р. Смочі. Св. Микола був покровителем купців, тому його заснування мало б відбутися одночасно з розплануванням нового Ринку. На ймовірне існування храму у XIII ст. вказує повідомлення Іпатіївського літопису від 1235 р., що князь Данило Романович, збираючись у похід із своєї столиці – Володимира, молився “Богу і святому архіерею Миколі, іже каза чудо свое”¹⁰⁰. Храм, згаданий у

99. *Каргер М.К.* Вновь открытые памятники Волынского зодчества XII–XIII вв. // *Ученые записки ЛГУ.* – Л.: Изд-во ЛГУ, 1958. – Вып. 252, с. 18, 22.

100. ПСРЛ. – Т. 2. – 1908, с. 516.

чисельних документах XVI- XVIII ст. стояв східніше Великої Жидівської вулиці, яка вела до П'ятницьких воріт і перестав існувати у XVIII ст.¹⁰¹ На його погості виявляли поховання¹⁰². Храмова ділянка невдовзі була зайнята під церкву єзуїтів.

На правому березі р. Смочі, нижче по течії, поряд із згаданим Подолом стояла дерев'яна тризрубна церква Введення в храм Пречистої Богородиці, яку відносять до XIV ст.¹⁰³ В ній зберігалася низка реліквій княжого Володимира: 2-пудовий дзвін, з написом, що він відлитий у 1346 р. та Чудотворна ікона Божої Матері, вивезена із Візантії¹⁰⁴.

Храм другої лінії, симетрично до храму Св. Миколи на правому березі р. Смочі, знаходився в урочищі Апостольщина на лівому березі р. Смочі. На це вказує низка артефактів, зафіксованих О.Цинкаловським та автором.

Це, зокрема, тілопокладення в супроводженні срібного натільного хреста з грецьким написом на срібному ланцюжку¹⁰⁵ та декілька людських черепів, пробитих великими цвяхами через тім'я (знахідка О. Цинкаловського). Вони, очевидно, належали до найдавніших поховань великого кладовища, що діяло по обидва боки від вул. Гайдамацької (раніше Чапаєва). Про неодноразовий ремонт підлоги храму свідчили знахідки полив'яних плиток для підлоги, знайдені під час розкопування горбка, що знаходився поблизу млина по вул. Гайдамацькій¹⁰⁶ та у спорудах XIV ст. на території СШ № 4 (гуманітарної гімназії)¹⁰⁷. На існування церкви Св. Апостолів¹⁰⁸ у Володи-

101. Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 92-93.

102. Цинкаловський О. Матеріяли..., с. 201;

103. Дверницький Е.Н. Памятники древнего..., с. 28; Теодорович Н.И. Город Владимир-Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии: Исторический очерк. В память девятьсотлетнего юбилея Волынской епархии. 992-1892.- Почаев, 1893, с. 140.

104. Косович С. Рассказ о городе Владимире-Волынском, с. 7.

105. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów..., s. 165.

106. зберігались у музеї НТШ, № 24488; Цинкаловський О. Матеріяли..., 1937, с. 210; тепер буд. № 11.

107. Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 154-155, рис 108: 12; Фонди ЛІМ КР-44886-44887.

108. Так її назву визначав і О. Цинкаловський, див. його Матеріяли..., с. 201.

мирі у середині XII ст. опосередковано вказує найдавніший збережений ілюстрований рукопис галицько-волинської традиції – Євангеліє 1164 р., яке, згідно з вихідними даними, переписане “грѣщнымъ рабомъ и **ДЫШАКОМЪ СВАТЫХЪ** апостолѣ КостАнтыномъ, а мирскы Добрило, Семеоноу, попови СвАтаго Іоанна Предьтеча” (Москва, Російська державна бібліотека, далі – РДБ).

Достовірним уявляється існування вже у князю Володимирі також храму Св. Георгія Зміборця, який логічно розмістився поруч оборонної лінії, ймовірно, спорудженої за короля Юрія I, або ж за Юрія II¹⁰⁹. Знахідка там тілопокладного поховання у супроводі зброї та мідних острог (передані до музею НТШ у Львові), виявленого під час нівеляції пагорба південніше від млина Паєвського по вул. Малій Островецькій¹¹⁰ та двох свинцевих підвісних печаток опосередковано свідчить про можливу належність храму дружині, що охороняла східну браму міста.

Аналіз встановленого нами гніздового розташування храмів Володимира вказує, що на території сучасного володимирського ринку мав би розташовуватись ще один храм. І справді, під час побудови ринкового приміщення у 1932 р., за інформацією техника та землекопів, було натраплено на поховання воїна. Скелет був у панцирі, меч та вістря списа, що його супроводжували, були інкрустовані, сокирка та шолом позолочені, на персні помічено герб¹¹¹. Розташування храмової ділянки на Підзамчі робить її ймовірним кандидатом на місце розташування літописного храму Св. Дмитрія¹¹².

109. Там само, с. 86, 91.

110. *Synkałowski A. Materiały do pradziejów...*, s. 167; бронзова позолочена острога XII-XIII ст., див.: *Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnośredniowieczne.* – Т. 5. – 1960. – С. 255.

111. Там само, с. 169 (опис предметів з поховання датує його не раніше ніж на XIII ст.). Віднесення даного поховання до погосту Введенського храму (див *Луцик І. Християнські некрополі княжого Володимира*, с. 261) нелогічне, оскільки в центральній частині міста храмові погости займали достатньо малу площу.

112. В Лучеську головний храм Підзамча якраз і мав посвяту Св. Дмитрію.

Більшість храмів на Русі традиційно засновувалась князями. Відтак, прийнято встановлювати час заснування храмів у князівських столицях відповідно до часу правління князів. Як відомо на Русі практикувалось надання князям пари імен по святцям у межах певного «князівського» іменослова. Дослідниками виділено декілька пар імен, найчастіше повторюваних у князівському іменослові: Володимир-Василій, Мстислав-Федір, Ростислав-Михайло, Святослав-Микола, Ігор-Георгій, Володимир-Димитрій¹¹³.

Оскільки храм Св. Димитрія виділений літописцем серед церков, обдарованих великим князем Володимиром Васильковичем: «і начиння служебне срібне викував, і ікону пресвятої Богородиці окував сріблом, з камінням дорогим, і завіси (для царських врат всередині вівтаря) [придбав], золотом шиті, а другі оксамитні, з дрібним жемчугом, і всяким узороччям оздобив він його»¹¹⁴, ймовірним виглядає його зведення на честь патрона князя.

Попри величавість храмів, основною у місті була традиційна цивільна житлова та промислова забудова, про яку досі відомо небагато. Ще у 1880–1882 рр. у пониженій частині вул. Островецькій на глибині двох метрів П. Нітецький, дідусь, О. Цинкаловського, відзначив випадково розкритий ріг зрубу дерев'яного будинку княжої доби. Непродатовані гончарні печі у 1930-ті рр. зафіксовано О. Цинкаловським поблизу збереженої зараз ділянки північного валу міста¹¹⁵.

Окремі, переважно, напівземлянкові будівлі досліджено М. Кучинком, В. Терським та автором в середмісті, на подолі та в ур. Апостольщина (рис. 3.15).

У Володимирі процес переходу від заглиблених в землю конструкцій, до наземних будівель з заглибленими частинами та льогами відбувався протягом XI–XIII ст.¹¹⁶

Власне, забудова району Засмоччя, яка активно розпочалась невдовзі після походу хана Батия у Європу на тлі знач-

113. Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X–XIV вв. Династическая традиция сквозь призму антропонимики. – М., 2006, с. 263.

114. Літопис Руський за Іпатіївським списком, с. 447.

115. Cynkalowski A. Materiały do pradziejów..., s. 168.

116. Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 242–267.

ного економічного піднесення Володимира, сформувала навколо другої лінії храмів низку садиб видних бояр, які з півдня прилягали до палацових комплексів навколо монастиря Св. Михайла. Очевидно, саме ця забудова зафіксована рятівними розкопками 2014 р. «Волинських старожитностей» по вул. Київській та розвідками 2018 р. А. Панікарського на території нині не існуючого консервного заводу і має бути планомірно досліджена стаціонарними розкопками у випадку нового будівництва¹¹⁷. Наявність густої забудови княжої доби сьогодні підтверджена, переважно, спостереженнями за земляними роботами на всій території лівобережжя р. Смочі в межах укріплень¹¹⁸.

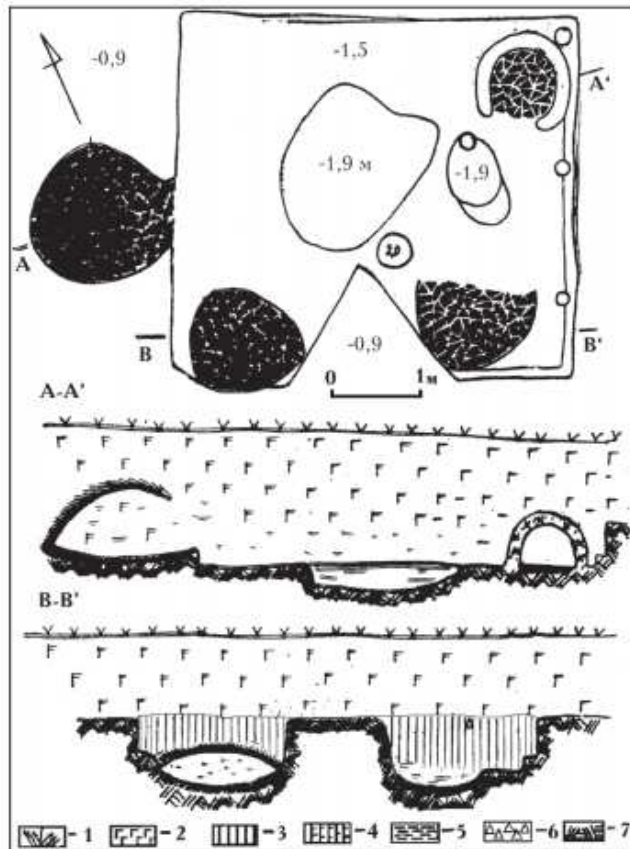

Рис. 3.15. Ур. Апостольщина. План та профілі котловану напівземлянки X ст. Розкопки С. Терського, 1999 р. Умовні позначення: 1— трава; 2— гумус; 3— сірий ґрунт; 4— суміш сірого ґрунту з суглинком; 5— пласти з обгорілою глиною; 6— кераміка; 7— піщаниста материкова глина

117. Терський С. В. Нове в археології княжих столиць Волині: критичний огляд досліджень за 15 років, с. 28.

118. Терський С. В. Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 1999 році, с. 5-6; Терський С. В. Дослідження літописної округи княжого Володимира // Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України в 2003 р.: Інформаційний бюлетень.— Львів, 2004.— С. 61–64.

Одну з таких боярських садиб вдалося частоко дослідити розкопками 1999–2000 рр. під керівництвом С. Терського на західному березі сучасного болота “Озеро” на площі 0,07 га. Всі виявлені будівлі були дерев’яними. Кучне розташування перелічених об’єктів та їх очевидна синхронність дозволяє розглядати їх як частину однієї окремої садиби, не зважаючи на те, що поки що не виявлено слідів її огорожі.

Центральною спорудою всього комплексу – будівлею власника садиби XIV ст., що мала льох, поза сумнівом був об’єкт № 13 (рис. 3.16). До її складу також належали не менше шести ям-льохів обладнаних дерев’яною обшивкою та надбудовою на поверхні та дві напівземлянкові, очевидно господарські споруди, що використовувались для обслуговування потреб цього великого зернового складу. Розташування центральної споруди на краю дослідженої ділянки в ур. Апостольщина (рис. 3.17), очевидно вказує на значні розміри відкритої садиби.

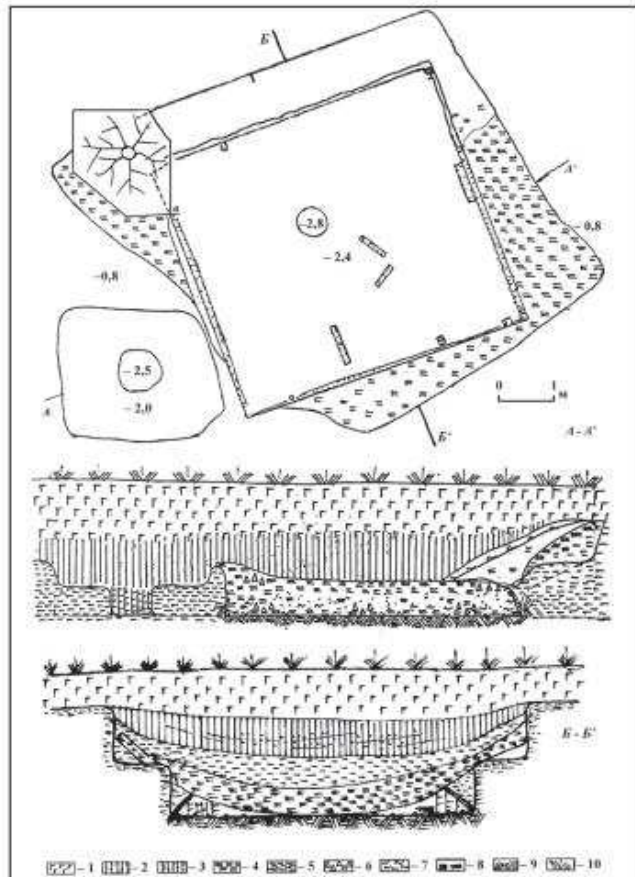

Рис. 3.16. Ур. Апостольщина. План та профілі заглибленої частини палацу 14 ст. Умовні позначення: 1 — гумус; 2— сірий ґрунт; 3— суміш сірого ґрунту з суглинком; 4— пласти з обгорілою глиною; 5— глина жовта; 6— кераміка; 7— горілі прошарки; 8— згоріле дерево; 9— піщаниста материкова глина; 10— трава. Розкопки С. В. Терського. 1999–2000 рр.

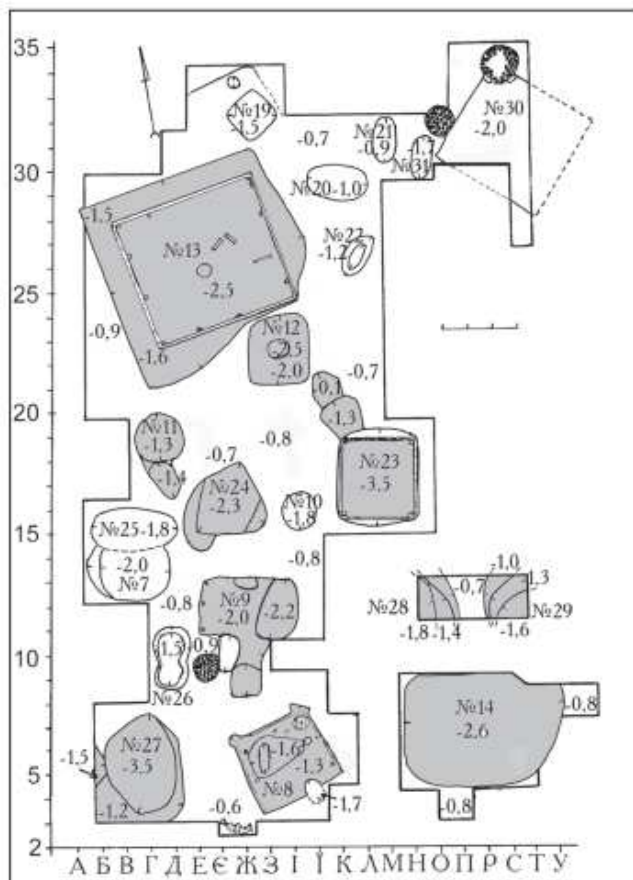

Рис. 3.17. Ур. Апостольщина. План заглиблених частин будівель садиби 14 ст. (затовані). Поряд з номерами об'єктів від середини Х—XVII ст. вказана глибина залягання Розкопки 1999-2000 рр.

пові ями навколо льоху. Ймовірна колонада, яка повинна б підтримувати перекриття будівлі, була віддалена від стінок льоху на 2–4 м і, в такий спосіб уся споруда могла займати площу приблизно 9–13х9–14 м.

Описаний палац боярина-гуменника має багато спільних рис з синхронною великою будівлею каркасно-стовпової конструкції, дослідженою в 1996–1997 рр. на Ринку Лучеська¹¹⁹. Характерною особливістю будівель цього типу є використання великої кількості глини у конструкції перекриття та стін

Палац господаря виділяється серед досліджених об'єктів об'ємним льохом розмірами 5,5х5,4 м та масивною колонадою, що по периметру могла підтримувати як перекриття будинку, так і його другий поверх. Льох був заглиблений на 1,5 м від сучасної йому поверхні – приблизно на стільки ж, як і цокольне приміщення синхронного йому цегляного палацу Любарта у Луцьку, а, отже, міг також мати вікна.

Проте площа першого поверху цієї резиденції могла бути більшою. На це вказують стов-

119. Терський С. В. Лучеськ Х–XV ст., с. 211.

(рис. 3.18). Відомо, що у двоповерхових будинках, які споруджували в той період на Півдні України, навіть дах перекривався грубим шаром глини. Саме з метою зменшення навантаження на несучі зовнішні стіни цієї важкої конструкції використовувалися ряд зовнішніх дерев'яних стовпів. Дерев'яний палац подібного типу археологічно досліджено також у Галичі¹²⁰. Дерев'яні будинки із зовнішніми галереями у XVII–XVIII ст. були поширеними у містах Волині.

Виявлення ям – зернових складів розкриває суть цього житлово-господарського комплексу XIV ст. Їхня конструкція, очевидно, була стандартною і складалася з дерев'яного

каркаса, що тримав дошки обшивки. Зверху була надбудова, мабуть, у вигляді зрубу, покритого гонтом, з прибудованим входним коридором, на що може вказувати незначна кількість рубаних цвяхів та шматки глини від обмазки поміж колодами, знайденими у заповненні. Таким чином, власником садиби XIV ст., дослідженої у 1999–2000 рр. міг бути гуменник – княжий слуга, що збирав збіжжя для володимирського замку (в українських грамотах XV ст. так називався боярський чин¹²¹).

Згорівши близько 1370 р., в час тривалої та виснажливої боротьби за місто між Королівством та Великим князівством,

120. *Лукомський Ю., Петрик В.* Нові матеріали до відтворення елементів містобудівельної структури Галича XII–XIII ст. // *Галичина та Волинь у епоху середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького.* – Львів, 2001. – С. 171–178.

121. *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 1. – С. 269.

Рис. 3.18. Ур. Апостольщина. Руїни палацу 14 ст. (глиняні будівельні конструкції в заповненні льоху). Розкопки 1999 р. *Фото С.Терського*

руїни садиби «законсервували» в собі характерні для того часу датуючі артефакти. Окрім мідної монети хана Абдуллаха, це, насамперед, предмети далекого імпорту: з Китаю, Середньої Азії, країн Середземномор'я, уламки кашинної чаші із розписом кобальтовою ультрамариновою фарбою по білому фону (відомий в Ірані з XII ст. і поширений в Середній Азії в Тимурідську епоху, тобто, наприкінці XIV–XV ст. – як наслідування імпортній порцеляні “типу кобальт”)¹²².

Очевидно, саме після масштабної пожежі населення на тривалий час покинуло не лише цю садибу але й більшу частину Засмоччя. Не помічено слідів розбирання попелища палацу, а в господарській ямі «млина» залишилися обгорілі скелети підлітків. Прикметно, що за 50 м північніше від центральної будівлі садиби боярина-гуменника у серпні 2012 р. під час рятівних досліджень в одному з об'єктів було знайдено скарб срібних прикрас, розпорошений при прокладанні водопровідних траншей у 1960-1970 роках¹²³. Хоча самі оздоби та супровідну кераміку вже традиційно продатовували на XII–XIII ст., найбільш вірогідним є пов'язання його із вищеописаною садибою. Скарб складався зі пластинчастого браслета, витого браслета, скроневих кілець (сережки так званого «київського» типу), фрагменту пустотілого колта, орнаменто-

Рис. 3.19. Ур. Апостольщина. Скарб 14 ст. Розкопки 2012 р. Фонди ВІМ ім. О. Дверницького.

122. Терський С. В. Садиба вельможі в окольному городі княжого Володимира // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.— Т. 244. Праці археологічної комісії.— Львів, 2002.— С. 645—662; Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 256-266.

123. Частина цього скарбу було видобуто з культурного шару в присутності автора книги.

ваного фігурами двох птахів, хрестиків та пустотілого намиста (рис. 3.19). У складі скарбу був також мармуровий рівнораменний хрестик, оздоблений срібними пластинами, прикрашеними зерню, ймовірно, візантійського походження. Можна припустити, що скарб був захований саме напередодні згаданої трагедії, а, отже, ймовірно, належав власнику садиби. Часто такі скарби оздоб містили предмети, що передавалися у спадок. Цим можна пояснити очевидну архаїчність окремих оздоб.

Таким чином, якась жахлива трагедія третьої чверті XIV ст. (епідемія?) раптово зупинила подальший розвиток східної частини Володимира (рис. 9 на кольор вкл.).

3.3.4. Передмістя, як видно з археологічних знахідок, щільним кільцем обступали укріплення Окольного города. Це також підтверджується розташуванням парафіяльних храмів, більшість яких впеше були закладені ще за княжої доби. Найважливішим храмом північних передмість була церква Св. Параскеви П'ятниці. Традиційно у галицько-волинських містах при цьому храмі було велике торжище, на якому селяни збували свою продукцію міщанам¹²⁴. Ця обставина не в останню чергу зумовлювала ранню появу П'ятницьких воріт. Археологічні рештки храму перекриті значною кількістю похованих. Два з них відкриті у 1975 р., понад 70 перемішаних останків перепохованих виявлено у верхніх напластуваннях кладовища у 2012 р. на місці майбутньої нової будівлі П'ятницької церкви.

Значним за населенням було північно-східне передмістя (ур. Шкартані), розташоване по берегах заболочених зараз озер. Про його значення свідчить існування на цій невеликій території (рис. 3.20) до XIX ст. аж двох храмів: Св. Іоанна Золотоустого* та Св. Іоанна Хрестителя¹²⁵, на місцях розташування яких відкрито окремі ранньосередньовічні поховання. Враховуючи також, що володимирські князі Динило та Василько Романовичі могли одночасно мати ще й родове ім'я Іван¹²⁶, можна припустити заснування цих храмів принаймні на початку XIII ст.

124. Терський С. В. Лучеськ X–XV ст., с. 93.

125. Дверницький Е. Н. Памятники древнего православия..., с. 55–56.

126. Див. коментарі Л. Махновця: Літопис Руський..., с. 475.

* В. Ковальський вважав, що його засновано у XV ст.

Ймовірно, до погосту храму Св. Іоанна Хрестителя належали кам'яний саркофаг із жіночим похованням – «довге волосся, перев'язане шовковою рожевою стрічкою¹²⁷» у кургані біля залізничного вокзалу (1908 р., острів в ур. Лозівщина, спогади Павла Нітецького). Очевидно, нівеляції цього ж пагорба у 1933 р. («по вул. Колійовій, яка веде до вокзалу», рис. 20) стосу-

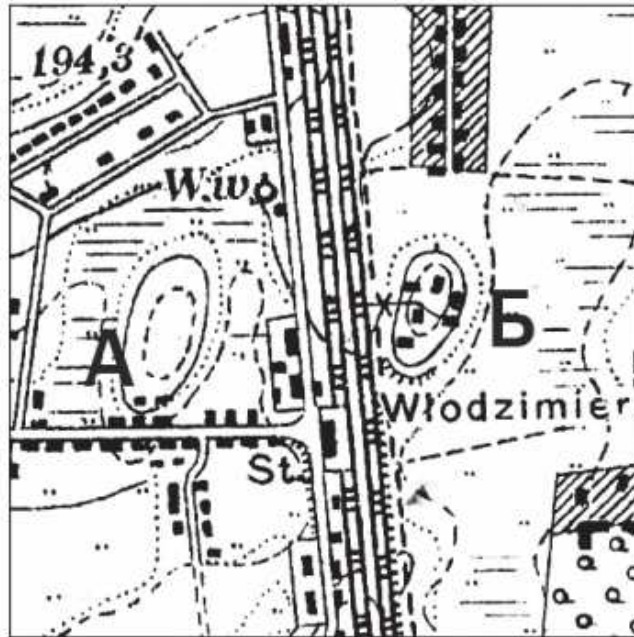

Рис. 3.20. Острови в ур. Лозівщина поряд залізничного двірця у Володимирі на мапі 1920-х рр. (топозйомка 1889 р.): А – погост храму Св. Івана Хрестителя; Б – погост храму Св. Івана Золотоустого.

валася згадка про знахідку присипаного побоїща з кількох десятків безладно кинутих людських скелетів, інколи покладених один на одного у супроводі. вістря залізного списа та обладунків із товстої залізної заіржавілої бляхи¹²⁸.

Натомість погост храму Св. Золотоустого знаходився уже на території с. Острівок, східніше залізничного полотна¹²⁹ (рис. 3.20).

За межі оборонних стін міста виносилися, наперед, пожежонебезпечні виробництва, а також ті, що потребували великої кількості сировини. Тому в околиці Володимира, де були виходи гончарної глини, каменю та крейди традиційно розвивалися гончарні майстерні, цегельні, каменоломні та печі по випалу вапна. Поруч дослідженої у 2009 р. цегельні

127. Цинкаловський О. Матеріяли..., с. 206.

128. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów..., s. 165.

129. Цинкаловський О. Матеріяли..., с. 201.

по вул. Драгоманова слід шукати майстерні з виготовлення будівельних матеріалів ранішого часу.

Поміж Острівком та р. Лугою за валами Володимира розкинулося східне передмістя. Воно прилягало до Київських воріт та обіймало обидва береги р. Рилавиці. На городах по вул. Рилавиці виявлено культурний шар з керамікою княжої доби. Десь тут мала бути своя церква з кладовищем, від якого у 1920-і рр. зберігалася кам'яна надмогильна плита. Знайдені в ур. Печисько полив'яні плитки¹³⁰, подібні на вироби княжої доби, свідчили або ж про місце їх виготовлення, або ж походили із згаданого церквища. На межі цього передмістя неподалік від залізниці на пагорбі над лугом на початку ХХ ст. зберігалися ще сліди, очевидно, первісного жидівського кладовища (декілька плит із староеврейськими написами належали до ХVІ ст.)¹³¹.

Південніше Рилавиці через понижену і частково, заболочену ділянку пролягала давня Луцька дорога. Під час прокладання водопроводу та каналізації в цій частині сучасної вул. Луцької у 1960-х рр. було простежено рештки дерев'яного настилу, закріпленого по боках вкопаними дубовими сваями діаметром 0,5 м¹³². Поруч, у долині в 1920-х рр. знайдено групове тілопокладення, в якому зібрані рештки заржавілої зброї (ножів, вістрь списів тощо)¹³³.

Південніше Луцького тракту, від ур. Базилянщина, де О. Цинкаловським було знайдено тілопокладення у трунідовбанці, розпочиналася ще одна дорога до Зимного – т. зв. “Дівича” або “Старий шлях”. Тут також, за повідомленням Дорожного відділу сеймику у Володимирі під час побудови “соші” на Зимне натраплено на тілопокладне поховання, що супроводжувалось панциром та шоломом залізним, інкрустованим та обкладеним мідною бляхою, зброя заржавіла¹³⁴.

Центром західного передмістя був високий острів з храмом Св. Іллі, відділений від правого берега р. Луга її рукавом. Пагорб добре надавався для облаштування заміської боярської

130. Там само, с. с. 210.

131. *Cynkałowski A. Materiały do pradziejów...*, s. 167.

132. *Терський С.В.* Звіт про роботу..., с. 29.

133. *Cynkałowski A. Materiały do pradziejów...*, s. 169.

134. *Cynkałowski A. Materiały do pradziejów...*, s. 168.

резиденції. На Русі традиційно храми Св. Іллі споруджувалися на місцях капищ Перуна. Аналогічно, як Перун був покровителем дружинників-язичників, Св. Ілля був покровителем дружинників-християн. Однак, значна будівельна активність в ранньомодерну добу повністю стерла всі раніші сліди. Довершило справу руйнування культурних напластувань пагорба насипання нової дамби до мосту на р. Луга у 1920-і рр., коли було знесено його частину з чисельними різночасовими похованнями¹³⁵. З цих поховань по вул. Броварній походили кілька бронзових енкалпціонів, що зберігалися у збірці священика М. Широцького¹³⁶. Ймовірно, при храмі Св. Іллі невеликий монастир міг існувати ще за княжої доби.

На західній околиці у XIII–XIV ст., як і на південно-східній, існували майже одночасно два монастирі. Перший від міста – монастир Св. Апостолів, згаданий серед обдарованих у заповіті померлого у 1288 р. князя Володимира Васильковича¹³⁷ знаходився всього 300 м західніше від храму Св. Іллі вниз за течією р. Луги поряд з давнім узвозом до мосту на лівий берег на галицькій дорозі. Ймовірно, його розбудова, як і низки інших монастирів відбувалася після напливу духовенства із Середнього Подніпров'я, внаслідок занепаду Києва, Чернігова, Переяслава, а також могла бути спричинена руйнуванням під час переходу військ Батия сусіднього монастиря з храмом Св. Федора.

Розташований на мисі високого правого берега р. Луга (рис. 3.21) за 4 км від західної оборонної лінії Володимира по дорозі в Устилуг, жіночий монастир із храмом Св. Федора (т. зв. ур. Стара катедра) згідно археологічних даних отримав монументальну будівлю храму, або ж був заснований за часів правління князя Мстислава Ізяславовича або котрогось із його синів. Про тривалий час спорудження цього комплексу свідчать два різночасові фундаменти, зведені один над іншим. Вони, ймовірно, свідчать про зміну замовника. Раніший храм мав бути меншим. Він був безстовпним триапсидним, оточеним з трьох боків галереєю. Складений з крейдяного вапняку

135. Цинкаловський О. Княжий город..., с. 114.

136. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów..., s. 166.

137. ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, стб. 904.

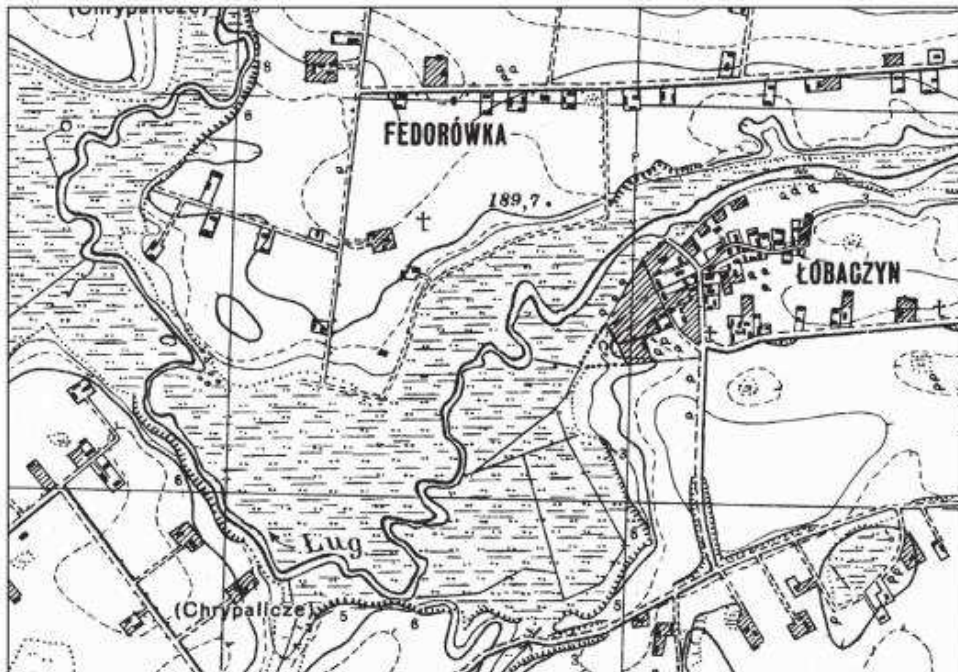

Рис. 3.21. Федорівка. ур. Стара катедра із позначеним хрестом на місці руїн храму XII ст. на мапі 1920-х рр.

на слабкому вапняному розчині фундамент шириною близько 85 см та розмірами 13.3x13.2 м передбачав квадратне приміщення зі стороною близько 5,5 м. Стратиграфія прилеглого ґрунту засвідчила, що він не був добудований повністю.

Другий храм, споруджений в середині XII ст. і проіснував, ймовірно, до часу занепаду Володимира у кінці XIV ст., коли був замінений дерев'яною будівлею. Завдяки просвітницькій діяльності істориків володимирської василіанської школи ранньомодерного часу він отримав назву "Стара катедра". Храм двократно досліджували: В.Б. Антонович, В.А. Прахов у 1886 р. та П.А. Раппопорт у 1975 р. (рис. 3.22), однак цей монастирський комплекс все ще залишає багато загадок. Храм шестистовпний триапсидний розмірами 25,35x17,05 м в час перших розкопок зберіг стіни на рівні понад 2 м над долівкою. Оскільки стіни 30 років (1886-1916 рр.) стояли незахищеними від атмосферного впливу, розкопки 1975 р. зафіксували лише їх фундаменти (рис. 3.23), які 2001 р. були протрасовані на поверхні. Південно-східна частина фундаменту станом на

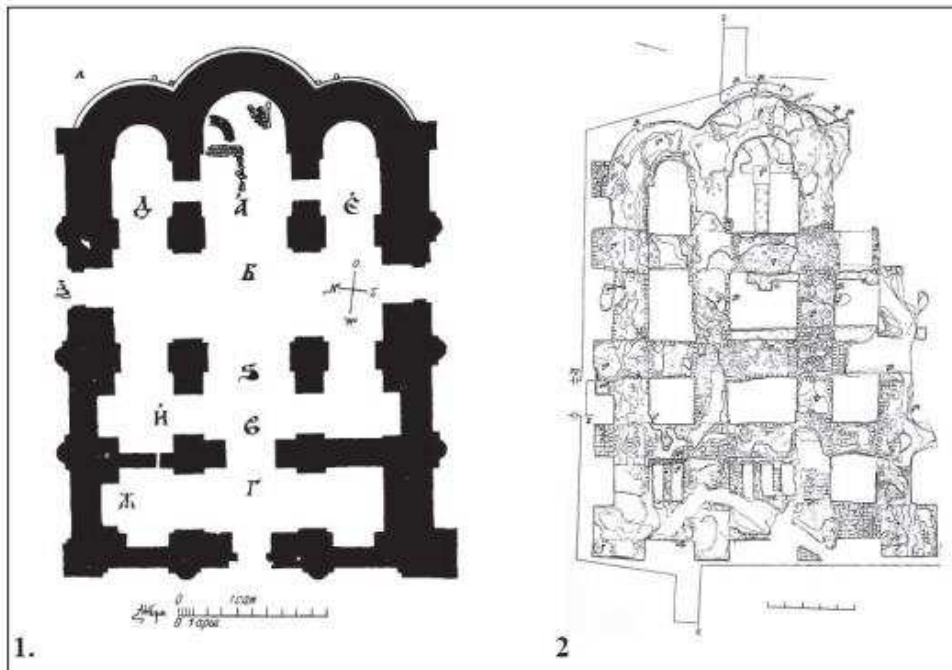

Рис. 3.22. План храму „Стара Катедра” за розкопками: 1 – А. Прахова; 2 – П. Раппопорта. П. Раппопорт, *Старая кафедра*, с. 255, 257.

1975 р. вже обвалилася у річку. Споруда зведена на неглибокому фундаменті, виконаному частково з крейди, а частково з плінфи. З квадратними підкупольними стовпами, зовні була оздоблена цегляними півколонками. Частина плінфи мала хвилясте рифлення. Зсередини фресковим розписом був оздоблений лише бабінець, відокремлений від храму стіною, та аркасольні ніші. Фресковий розпис поновлювався. Підлога, викладена з майолікових керамічних плиток товщиною близь-

Рис. 3.23. Вигляд фундаментів апсиди храму в ур. Стара катедра. 1975 р. Фото П.О. Раппопорта.

Рис. 3.23. Вигляд фундаментів апсиди храму в ур. Стара катедра. 1975 р. Фото П.О. Раппопорта.

ко 2 см, неодноразово ремонтувалася. Долівка підкупольного квадрату, що займав основне місце в інтер'єрі храму, була оздоблена омфалієм (колом), викладеним цими рівнобедреними трикутними плитками. Деталі інтер'єру оздоблювались листами позолоченої міді з прорізним орнаментом. Покрівля була влаштована із листового свинцю.

Монументальна споруда храму була задумана відразу як усипальниця, про що свідчать шість аркасольних ніш розмірами 2,3x0,9 м (3 – в бабинці, 2 – у північно-західному куті та 1 – в південній стіні основного приміщення). В середньому і північному членуванні нартексу під підлогою розташовувались цегляні гробниці (рис. 3.24), перекриті деревом та облаштовані од-

Рис. 3.24. Цегляні гробниці під підлогою храму „Стара катедра“. Фото П.О. Раппопорта

ночасно із будівництвом храму. Всі останки належали жінкам; у двох поховань за межами храму під головами лежала плінфа – ознака схими.

Оскільки Св. Федір вважався покровителем роду Мстиславовичів (князь Мстислав Ізяславович був хрещений Федором), можна припустити його призначення, як місце усамітнення та поховання для жінок із князівської родини, які померли монахинями*. Ймовірно, що цього монастиря може стосуватися повідомлення Галицько-Волинського літопису під 1291 р. про спорудження князем Мстиславом Даниловичем кам'яної гробниці “над гробом бабы своей Романовой” (у

* Зокрема, невідоме місце поховання дочки Романа Мстиславовича Федори (1182/1184–1241/1253), яка останні роки життя прожила монахинєю [Dąbrowski Dariusz. Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku).– Kraków: Awalon, 2008.–S. 294–296].

1219 р. Ганна “въсприа мнишеский чин”). Не виключено, що початково тут планували розмістити заміську князівську резиденцію, яка була замінена на жіночий монастир у зв'язку з овдовінням княгині. На значення цього монастиря свідчать цінні знахідки з цього урочища, зокрема, енкалпіони. Найпізніші гробівці під долівкою храму, очевидно, датуються XIII-першою половиною XIV ст.

Важливою складовою частиною княжого Володимира були лівобережні передмістя. Найважливіше і найбільше за площею з них – Залужжя (тепер частина села Заріччя) розташувалося вздовж шляху на Литовеж і Белз, який проходив через урочище Довга Лоза, минаючи Вошиву могилу¹³⁸. Північно-західна частина Залужжя називається Білі Береги, а південна – Заріччя. З півдня, з боку поля цю територію, ймовірно, ще з XIII–XIV ст. захищала дугоподібна в плані укріплена лінія,

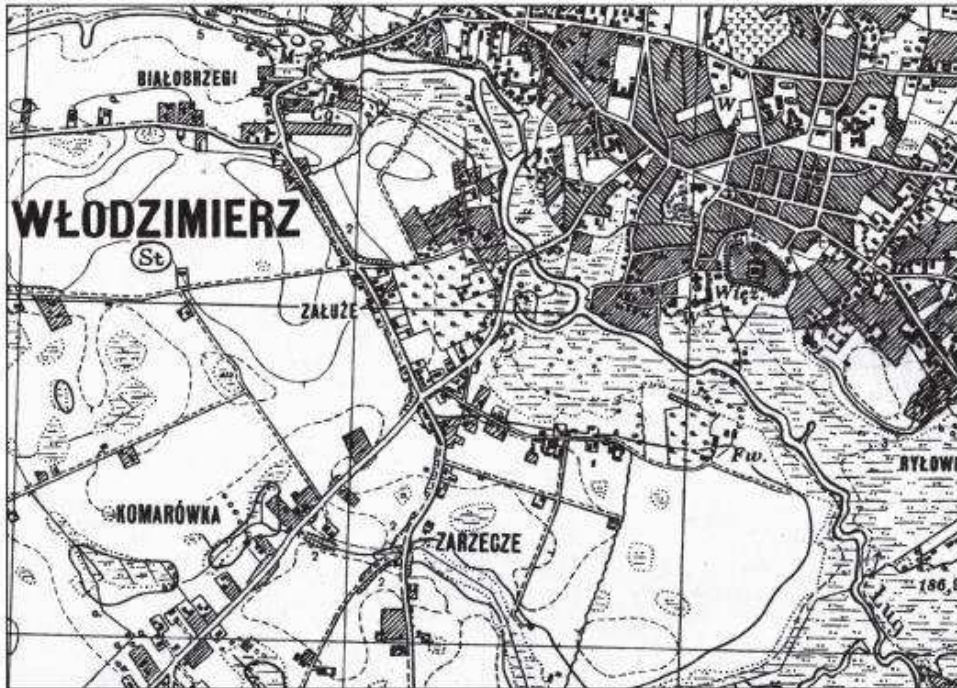

Рис. 3.25. Ур. Білі Береги та Залужжя на мапі 1920-х рр. Позначена «валова» дорога.

138. Цинкаловський О. "Стара Волинь і Волинське Полісся": Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р. – Вінніпеґ, 1984. – Т. 1. – С. 226.

що складалася з валу і рову, південніше якої поля мали назву “Завалля”¹³⁹ (рис. 3.25).

Розкопки на посаді не проводилися, за винятком дослідженого в обрізі берега на ур. Білі береги житла Х ст.¹⁴⁰ В цій частині найважливішим районом за княжих часів було ур. Прокопівщина, розташоване поміж Білими Берегами та Залужжям навпроти перевозу (мосту) та монастиря Св. Апостолів¹⁴¹. На діяльність ремісничого посаду, а також храмового погосту мали б свідчити знахідки кам'яної форми для відливання хрестів-енколпіїв, готовий енкалпій та два срібні перстені, виявлені у 1930-х рр.¹⁴² У XVIII ст. кладовище і храм ще могли діяти в ур. Білі Береги, про що свідчили б знищені склепіння з кістками¹⁴³. Заснування храму Св. Прокопія можна пов'язувати з діяльністю великого князя Любарта або його сина Федора: їх батько і дідусь Гедимін міг бути охрещеним Прокопієм. Ймовірно, пізньосередньовічний погост Св. Прокопія генетично був пов'язаний з ранішим кладовищем, яке випадково було відкрите 1984 р.¹⁴⁴

Ще одне кладовище за схемою О. Цинкаловського (1937) мало б діяти у південно-східній частині Заріччя, що межувала на півночі з Подолом, а з півдня була обмежена долиною лівобережної притоки р. Луга. Давньому його заселенню сприяла розташована там тимчасова водойма – т. зв. акумулятор талих вод.

За 1,5 км південніше від дитинця при впадінні згаданої лівої притоки на р. Луга розташований продовгуватий острів розмірами 800х350 м, відомий під назвою Онуфріївщини. За описом 1695 р. храм із дубового дерева самотньо стояв посеред лісу на острові Кемпа, належному до с. Шистова. Садиба пароха була при греблі до села¹⁴⁵. Після корчування лісу у 1932 р., коли на

139. *Cynkałowski A. Materiały do pradziejów...*, s. 170.

140. *Терський С. В. Княже місто Володимир*, с. 267, рис. 174.

141. Згадку про відкриті поховання, див.: *Цинкаловський О. Матеріяли...*, с. 201.

142. *Cynkałowski A. Materiały do pradziejów...*, s. 168.

143. *Цинкаловський О. Матеріяли...*, с. 202, 206.

144. Див.: *Терський С. В. Княже місто Володимир*, с. 99-100, рис. 48, 120.

145. Генеральні візитації церков та монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII- початку XVIII ст.: книга протоколів та окремі описи. – Львів-Люблін, 2012.- С. 231-232.

острові Онуфрїївщина було натраплено на шари вугілля та попелу, кістки звірят та фрагменти глиняних посудин, розпочався процес розмиву ґрунту, внаслідок якого спершу на поверхні опинилися рештки підлоги дерев'яного храму (вперше зібрані 1955 р. експедицією М.К. Каргера кількадесят полив'яних плиток, а в 1975 р. – ще стільки ж експедицією М.М. Кучинка. Найвдаліші дослідження були 1982 р. у Г.О. Пескової, коли на невеликій площі на найвищій точці острова було зафіксовано понад 700 полив'яних плиток, переважно трикутних, завтовшки близько 2 см, з рештками вапняного розчину та величезну кількість цвяхів, серед яких один фресковий¹⁴⁶. За поширенням решток вимощеної плитками долівки було встановлено розміри дерев'яного храму – 10x15 м (рис. 3.26), а присутній на розкопках архітектор Р.І. Могитич навіть побачив план храму (рис. 3.27).

Теоретично будівля могла належати до типу ротонд з гранчастими вівтарями і бути двозрубною: нава (22x22 лікті), зі зрізаними у квадраті наріжниками та вівтарним зрубом (10x11 ліктів), також із зрізаними наріжниками¹⁴⁷.

Окрім розкопаних Г.О. Песковою на погості храму п'яти ґрунтових поховань XII–XIV ст., значна частина ін-

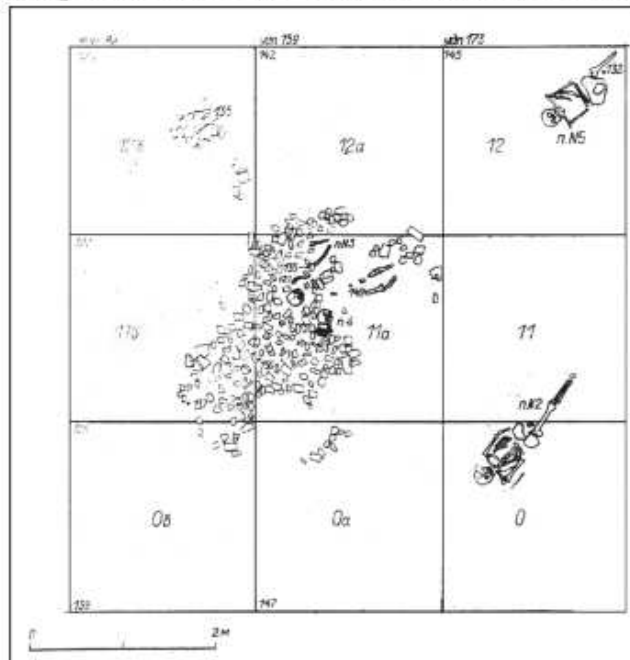

Рис. 3.26. Ур. Онуфрїївщина. План розкопу з рештками церковної підлоги. Розкопки Г.О.Пескової. 1982 р.

146. зберігаються у фодах ВІМ ім. О. Дверницького, а дві шт. – у фondaх ЛІМ (КР-43-550-43551).

147. Див. Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 100-103, 146-148, рис. 49, 88, 89.

ших була поруйнована оранкою та при побудові садиб у 1920-х рр., коли в похованнях були виявлені хрестами-енколпіонами та давня цегла¹⁴⁸.

Викликає певний сумнів встановлена С. Косовичем та підтримана О. Дверницьким та О. Цинкаловським тотожність острова Онуфріївщини, що належав до земель Шисто-ва та Волотславля (Велесівщини), належного до Залужжя¹⁴⁹.

До Зарічанського передмістя та Онуфріївщини з півдня майже впритул прилягали землі, здавна належні Зимнівському монастирю, який відомий історик України М. Грушевський¹⁵⁰ вважав головним монастирем у структу-

рі Володимира. За тодішньою історичною традицією у Зимному на Княжій горі, де тепер розташовано монастир (рис. 3.28), знаходилась зимова резиденція володимирських князів¹⁵¹, до якої по заплаві р. Луги від дитинця вів земляний насип т. зв. “княжої дороги”. У період освоєння території Волині великокнязівською владою на городищі в ур. “Городище” або “Княжа гора”, ймовірно, ще існували укріплення, про що може свідчити наявність суцільного культурного шару X ст. і пізніших

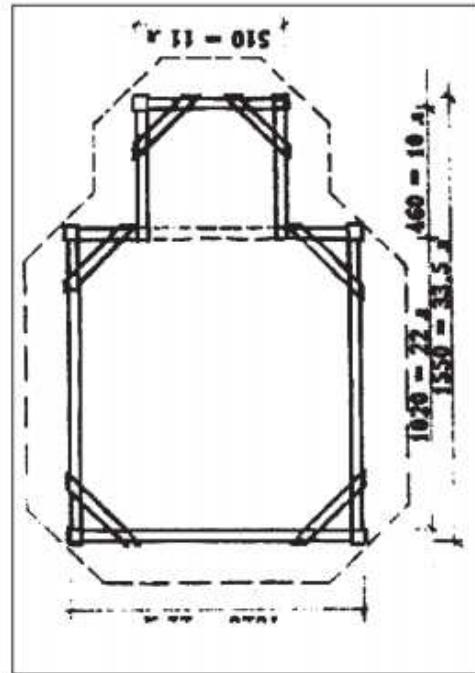

Рис. 3.27. Ур. Онуфріївщина. Реконструкція плану дерев'яної двозрубної церкви XIII ст. (за І. Могитичем).

148. Цинкаловський О. Княжий город..., с. 115

149. острів Волотславль – урочище на Залужжі, яке було власністю єпископії [АрЮЗР.– Ч. 8.– Т. 6, с. 250], цілком може бути островом на р. Луга, розташованим навпроти Іллінщини, див. : Терський С. В. Звіт про роботу... в 1999 р., с. 29.

150. Грушевський М. Історія України-Руси /В 11 т., 12 кн.– Т. 2: XI–XIII вік, с. 379.

151. Андрияшев А. М. Очерки истории Волынской земли до конца XIV столетия.– К., 1887.– С. 56.

Рис. 3.28. А. Чорпіта. Вигляд на найстарішу (північно-східну) вежу Зимнівського Святогірського Успенського монастиря. На дальньому плані — церква Св. Троїці XV ст. 1931 р. Літографія. Львівський історичний музей.

століть із спорудами на середній частині пагорба на лівому березі р. Луга та чисельні знахідки (вістря до стріл, пряслиця з овруцького шиферу, залізна сокира з розширеним лезом тощо), проте дослідники не надавали йому належної уваги¹⁵².

Однак, писемні джерела не дають переконливих свідчень стосовно ранньої історії обителі. Тотожність Зимнівського монастиря із Святогірським, згаданим у Києво-Печерському патерику від 1078 р., справедливо піддається сумніву¹⁵³. Сумнів-

152. Bronicki Andrzej. Zimne. Region Włodzimierz-Wołyński – wyżynna osada neolityczna w świetle najnowszych wykopalisk: wyniki analizy źródeł pozakremiennych // Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої Міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р. – Луцьк, 1998. – С. 89–93; Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 104–110.

153. Левицкий Оп. Историческое описание Владимиро-Волинского Успенского храма, построенного в первой половине XII вв. князем Мстиславом Изяславовичем / Издание Свято-Владимирского православ-

ною є також згадка про цей осередок чернечого життя у Житії Св. Феодосія¹⁵⁴.

Пошуки місцерозташування волинських монастирів (Чесного Хреста під Лучеськом та Володимиром, Воздвиженського в Дубищах та Троїцького в Чорторійську, Спасо-Преображенського в Дубному тощо) вказують на звичне розташування ранніх обителів на островах-останцях у заплаві¹⁵⁵. Таким чином, первісний монастир у Зимно не міг знаходитись на сучасній Святій горі.

Фортеця на Святій горі будувалась, безумовно не лише для монастиря. Це, насамперед, мала б бути резиденція князів Чорторійських, яка ситуативно перейшла у користування монастиря. Поєднання в одному місці заміських княжих резиденцій та монастирів було типовим на Русі від початків християнства.

Первісний центр Зимного з князівською резиденцією та монастирем можна шукати на понижених ділянках берега р. Луга від Княжої гори (городища) до церквуща Св. Миколая (кам'яний хрест «Клима Христинича»).

Натомість дані археологічних спостережень на сучасній Святій горі дають лише матеріали XV-XVIII ст., які розкривають тогочасний процес розбудови князівської резиденції та монастиря. Поселення, насичені речовими матеріалами VIII-XIV ст. знаходяться на протилежних від сучасного монастиря пологих берегах р. Луги в урочищах з промовистими назва-

ного братства в г. Владимире-Волынском.– К., 1892.– С. 9–10. За спостереженнями відомого російського дослідника церковного мистецтва Олександра Мусіна, монастир у Зимному у доступних документальних згадках стає Святогірським щойно з XVIII ст.: *Мусин А.* Зимненская икона Божией Матери, ее первоначальный убор и украшения из коралла в европейской религиозной культуре // *Культура і мистецтво західноукраїнських земель 2011, 2012* / Відп. ред. В. Александрович. – Львів, 2019.

154. *Иванов П.А.* Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. – Одесса, 1895. – С. 303, прим. 4.

155. *Терський С. В.* Історико-археологічні закономірності локалізації монастирів (на прикладі монастиря Різдва Пречистої Богородиці у Пересопниці) // *Наукові записки (Рівненський краєзнавчий музей).*— Вип. 10.— Рівне, 2012.— С. 206—210; *Терський С. В.* Нове в археології княжих столиць Волині..., с. 32-33.

ми “Товарна гора”, “Пристань” (шурфування В. Шкоропода у 1989 р.), “Перевіз” тощо.

Місцеву поселенську агломерацію, яка розташовувалася вздовж південного варіанту дороги з Володимира в Київ (через Білу Церкву – літописний Юріїв) обслуговувала низка ремісничих поселень. Так, східніше в урочищі Перевіз на правому високому березі р. Луги було поселення гончарів княжої доби, досліджене О. Цинкаловським у 1932–1933 рр. (виявлені гончарні печі та землянки) під час побудови селянських садиб¹⁵⁶, а на південний захід від с. Зимно – поселення в ур. Печисько¹⁵⁷, тепер засаджене лісом.

Аналогічно, як і на західній околиці Володимира, на південно-східній окрім Зимнівського в межах візуального контакту існував ще один монастир – Чесного Хреста. Як відомо, поштовхом до появи монастирів цієї посвяти у Володимирі, Лучеську та Дубному була поява у другій половині XIII ст. відповідної реліквії у луцькій соборній церкві¹⁵⁸. Таким чином, хоча перша згадка про монастир є лише у документах XV ст.¹⁵⁹, його заснування мало б відбутися не пізніше другої пол. XIII-XIV ст. Економічним підґрунтям існування монастиря мала б бути переправа через р. Лугу у місці розвилки доріг Крем’янець–Шумськ та Сокаль–Львів (аналогічно, на переправах стояли монастирі цієї посвяти у Лучеську та Дубному).

Перенесення храму Чесного Хреста з острова в заплаві на найвищий пагорб оточуючої місцевості тут відбулося значно пізніше – у XIX ст.

Церква і монастир займали центральний острів – найвищий, витягнутої овальної форми, розміром приблизно 100x250 м. Його чотирикутні в плані укріплення, очевидно, постали близько часу першої писемної згадки. Церковний погост фіксує топонім “Уніяцький цвинтар”, знахідки давньої цегли

156. *Cynkałowski A. Materiały do pradziejów...*, s. 172.

157. *Cynkałowski A. Materiały do pradziejów...*, s. 231.

158. ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, стб. 926. Див.: *Терський С. В. Лучеськ Х–XV ст.*, с. 199; *Мицько І. Про походження гербу Волині // Старий Луцьк.* – Вип. 5.– Луцьк, 2009. – С. 50-58.

159. *АрЮЗР.– Ч. VIII.– Т. IV.– С. 20.*

та знахідки поховань у глибокому шурфі, закладеному 1997 р. в центральній частині острова нелегальними пошуковцями¹⁶⁰.

Львівська дорога, зафіксована документами 1366 й 1400 рр., мала б безпосередньо проходити через ці найбільші в заплаві р. Луги острови. Тут було зручно влаштувати заставу-“рогатку” на основному шляху до Володимира з південно-східного боку. Сусіднє с. Маркостав, очевидно, походить з XIII ст., коли ставкові господарства одночасно набувають поширення в Європі та на галицько-волинських землях¹⁶¹. Якраз тоді у Володимирі жили багатий міщанин Марколт, згаданий у літописі від 1268 р. та єпископ Марко, згаданий 1287 р.¹⁶²

Як відомо, окрім князівських дворів та монастирів в найближчій околиці кожної княжої столиці розташовувались двори найвпливовіших бояр. Одному з таких бояр міг належати замок, що стояв на теперішньому городищі в ур. Гребелька. Судячи з конфігурації греблі, тут знаходився один з перших рибних ставів в околиці Володимира¹⁶³.

В обов'язки згаданого боярина могло входити збирання мита на рогатці, яка розташовувалась приблизно посередині між с. Маркостав та Бужковичами. Літописні Бужковичі¹⁶⁴, мабуть, до міста юридично вже не належали, оскільки під час походу хана Телебуги на Володимир саме на бужковицьких полях розмістилася тоді монгольська рать.

На існування низки інших боярських садіб вказують розташовані вище Зимного Хвалимичі (від імені Хвал, тепер село Фалимичі), Житані¹⁶⁵ (житні люди – середній стан між боярами та простими людьми), а також Низкиничі. Очолював розвинуту поселенську агломерацію також замок Селець, роз-

160. Див.: *Терський С. В.* Княже місто Володимир, с. 112-114.

161. *Сванидзе А. А.* Деревенские ремёсла в средневековой Европе.– М.: Высш. шк., 1985.– С. 133; *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство.– К.: Наукова думка, 1984.– С. 43-44.

162. Літопис Руський..., с. 427, 437.

163. *Терський С. В.* Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках // Наукові записки ЛІМ.– Львів, 1993.– Вип. I.– С. 43, 45, рис. II; *Терський С. В.* Княже місто Володимир, с. 114, рис. 61.

164. згадані у 1287 р.: ПСРЛ.– Т. 2, 1908, с. 892; Літопис, 1989, с. 435.

165. згадані в 1157, 1259 і 1287 рр.: ПСРЛ.– Т. 2.– 1908, с. 486, 850, 892.

ташований при злитті приток р. Луги (пізніше тут був укріплений двір князів Чорторийських)¹⁶⁶.

Таким чином передмістя та загалом приміська інфраструктура Володимира розвивалася переважно вздовж р. Луга та її приток. На чіткі адміністративні межі міста вказують, окрім писемних джерел (у літописах у 1259 та 1287 рр. фіксуються місця зупинок монгольських ратей Бурундая та Телебуги під час походу в Західну Європу) також і пам'ятки археології. Якщо у середині XIII ст. на сході межа міста проходила у с. Житані, а на заході – у с. П'ятидні, то згодом міські межі були переміщеними до Бужкович на південному сході та Устилуга на р. Західний Буг¹⁶⁷.

Устилуг спочатку був, очевидно, самостійною великокнязівською фортецею, однією з функцій якої був контроль за старим докнязівським містом Волинь та портом в усті р. Луги. На це вказує специфічна форма потужних укріплень дитинця так званого волинського типу. В процесі росту значення Володимира Устилуг все глибше інтегрувався у його приміську структуру, поступово набуваючи роль столичного річкового порту. На жаль, ані дитинець, ані посад, вдало захищений долинами рік Луги та Студениці (Гниди за О. Цинкаловським) ще не дочекалися належної уваги археологів. Завдяки результатам рятівних робіт 2014-2015 рр. лише можна стверджувати, що поряд з валами дитинця існував храмовий погост, який виник, мабуть, не раніше кінця XIII-XIV ст.

Подібна спеціалізація різних поселенських структур цього великого східноєвропейського міста супроводжувала його поступальний розвиток. І цей розвиток не був перерваний навіть після втрати Володимиром свого столичного статусу. Однак, більшість структурних елементів княжого міста досі «мовчать», не будучи дослідженими археологами. Тому вирішення різних проблем історії Володимира залишається в руках сучасного суспільства, яке має повернутися лицем до власної історії.

166. Див.: *Терський С. В.* Княже місто Володимир, с.110, 112.

167. Там само, с. 114-117.

3.4. Господарське та культурне життя міста за даними археології

Функціонування Володимира, як визначного політичного, економічного та культурного центру вимагало існування розвинутої господарської інфраструктури та діяльності відповідного рівня культурного осередку. Основним джерелом для його характеристики наразі є знахідки окремих предметів.

Для повноцінної характеристики цих сторін життя міста одних археологічних джерел, звичайно, замало. Тому багато висновків доводиться робити, порівнюючи скупі володимирські артефакти із знахідками з інших міст. Таке співставлення та детальний опис вже зроблені¹⁶⁸. На жаль за минулі двадцять років нових надійних джерел, які походять верифікованих втручань у культурні напластування, з'явилося порівняно небагато. Тому зупинимось на їх оглядовій характеристиці, як джерел до вивчення господарського та культурного життя Володимира, з акцентом на найновіших знахідках.

Безперечний фундаментом тогочасної економіки також і у великих містах були різноманітні сільсько-господарські заняття. Важливу роль відігравали й домашні промисли (прядіння, ткацтво, лозоплетіння, бондарство тощо). Свідченням цього є чисельні знахідки сільськогосподарських знарядь. Чимало їх накопичено хоча б у фондах місцевого музею.

Детального аналізу очікує рибне ставкове господарство, яке набуває великого значення саме у період розквіту Володимира. Серед інших нововведень, товарне виробництво риби набуває поширення у XIII ст. у Східній Європі у зв'язку з німецькою колонізацією. Німецькі колоністи занесли в Україну також культуру хмелю, який, очевидно, вирощувався не лише для забезпечення сировиною місцевих пивоварень, але й на експорт. З цього часу з'являються й відповідні чисельні топоніми і на Володимирщині (наприклад, Хмелів (перша згадка у 1545 р.)) та ін.

У тісному зв'язку з зовнішніми торговими та культурними контактами перебувало, насамперед, міське ремесло.

Одним із найпоширеніших ремісничих виробів будь-якого середньовічного поселення є гончарний посуд. Гончарне ви-

168. Там само, с. 158-188.

робництво Володимира забезпечувалось місцевою сировиною і завжди мало ринкових характер, оскільки численне населення цієї частини Середнього Побужжя завжди формувало потребу в значній кількості подібної продукції. Своєрідність володимирського гончарства якраз і проявляється найбільше у той період, коли місто стає великим центром транзитної торгівлі.

Торгівля потребувала, насамперед тарного посуду: амфор-корчаг для зберігання сипучих та рідких продуктів. У Володимирі у період розквіту міста в XIII–XIV ст. приблизно в рівній кількості трапляються, як місцеві корчаги, так і привізні амфори. Також, в цей період значно зростає асортимент столового посуду. Це помітно на прикладі частіших знахідок широкогорлих та вузькогорлих дзбанів, різного формату мисок та тарелів.

Волинські гончарі започатковують поширення в українських містах характерних керамічних сковорідок (пателень, ринок, латок) з пустотілою гранованою ручкою.

Серед привізного посуду та посуду виготовленого за чужинецькими зразками легко виділяються зразки середземноморсько-чорноморського та балтійського кола (рис. 3.29). В незначній кількості присутній навіть середньоазійський – кашинний та далекосхідний посуд, китайська порцеляна – селадон¹⁶⁹.

Характерною особливістю матеріальної культури галицько-волинських міст XIV ст. є орнаментовані різноколірною поливою посуд, призначений для декорації приміщень.

Зміни відбуваються й у декоруванні фасадів будівель.

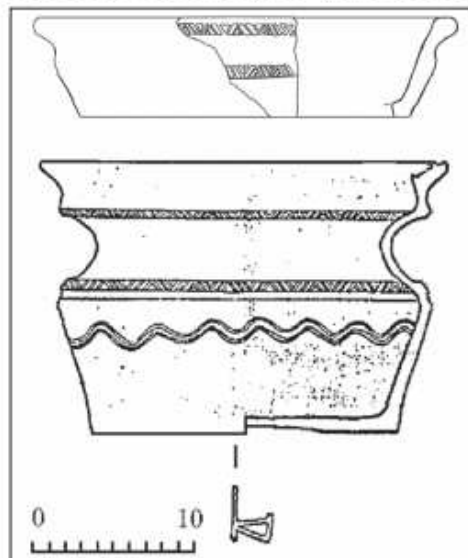

Рис. 3.29. Посуд «балтійського типу» XIV ст.: 1- імпорт, чорнолощений, знайдений на дитинці (за О. Златогорським та С. Панишком); 2- місцевий виріб, червоноглиняний, знайдений в палаці боярина гуменника на ур. Апостольщина.

169. Див. там само, с. 197-198.

Окрім характерних для зодчества Русі долівкових плиток, якими часто утворювали живописне панно на підлогах, як дерев'яних так і цегляних храмів, а також, мабуть, і палаців, у Володимирі набувають поширення настінні фасадні керамічні плитки із різьбленим орнаментом (рис. 3.30).

Паралельно рельєфний орнамент починає застосовуватись і для долівкових плиток, свідченням чого є знахідки на дитинці та в ур. Апостольщина.

Важливе місце в економіці міста, безперечно, займали й ковалі (П'ятницьке передмістя мало ур. Ковалівщину). Характерною ознакою будівель XIV ст. є використання великої кількості різного формату металевої фурнітури – від клямок та завіс до різного формату скоб та цвяхів. Саме в цей час з'являються залізнi цвяхи, рубані з залізного листа. Вони, як правило, мали Т-подібну голівку.

XIV ст. законсервувало у побуті володимирчан характерні для попереднього століття скляні браслети та пряслиця з, переважно, рожевого овруцького сланцю.

Про Володимир, як визначний центр золотарської справи свідчать уламки ливарних форм та готові вироби. Значна частина чисельної колекції хрестів-релікваріїв – т.зв. енколіонів, яка зберігається у фондах місцевого музею, безперечно, виготовлялась на місці (форма для лиття знайдена в ур. Прокопіївщина). У Володимирі виготовляли енколіони

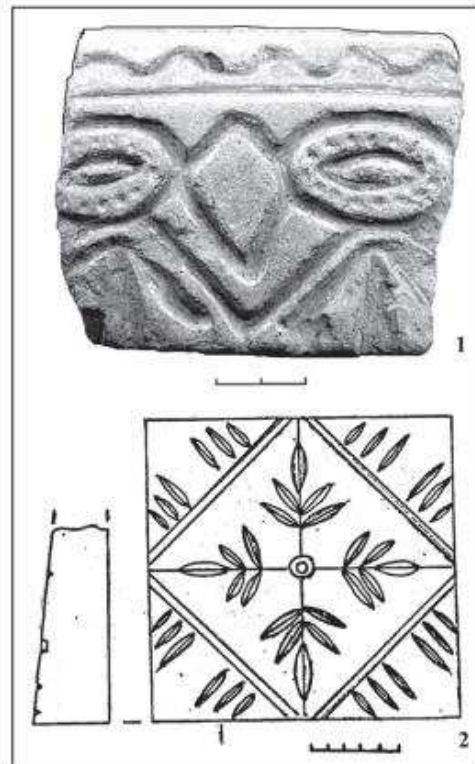

Рис. 3.30. Володимир. Фасадні плитки XIV ст.: 2 – ур. Апостольщина (об'єкт 14, розкопки автора); 1 – ур. Іллінщина (знахідка О.Цинкаловського). Фонди ЛІМ.

квадрифолійної форми, які були характерним імпортом із галицько-волинських земель у XIV ст.¹⁷⁰

Золотарі Володимира, поза сумнівом, належали до творців знаменитої «галицької» ювелірної школи. Вона стала широко відомою завдяки багатому боярському скарбу середини XIV ст. відкритому наприкінці XIX ст. у с. Молотів (тепер – Демидів) на Дністрі. Характерною «візитівкою» таких скарбів (їх знайдено також у Галичі та Сокалі) є пластинчасті браслети-«наручі». У Володимирі, ймовірно, саме такий браслет було знайдено на дитинці теж у XIX ст.¹⁷¹ Знаходився подібний браслет також і серед оздоб скарбу 2012 р. з ур. Апостольщина¹⁷².

Про лиття дзвонів у Володимирі, на жаль, знаємо лише з літопису: князь Володимира Василькович «поліа же и колоколы дивны слушаніємь, таковых же не бысть во всеи земли»¹⁷³.

За наявними знахідками далекої міжнародної торгівлі вже не підпадає під сумнів, що Володимир був головними західними воротами Русі. З Центральної Європи, наприклад, постував свинець, яким покривали володимирські храми у XII–XIII ст.

Хоча офіційно Володимир не належав до Ганзейського торгового союзу, проте, як свідчать писемні та археологічні джерела володимирські купці брали активну участь в торгівлі на Балтиці. Свинцеві пломби з бельгійського міста Турне, знайдені у межах давньої Володимирщини (рис. 3.31), потрапили сюди саме балтійським шляхом. За посередництвом володимирських купців турнейське сукно потрапляло й до Галича, де знайдено цілу низку подібних пломб¹⁷⁴. Саме балтійським торговим зв'язкам Володимир

170. Терський С.В. Подільські енкалпіони XIII–XIV ст. в колекції Львівського історичного музею // П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція / мат-ли конф., 16-17 жовтня 2015 р., м. Могилів-Подільський. – Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2015. – С. 339–349.

171. Див. там само, рис. 2; Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. – С. 63.

172. Фонди ВВІМ ім. О. Дверницького,

173. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 927.

174. Мусін Олександр, Миронюк Іван. Торгові пломби Турне з Галича та надходження західноєвропейських тканин до Східної Європи в XIV–XV ст. // Галич. Збірник наукових праць. – Вип. 2. / За ред. М. Волощука. – Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2017. – С. 16-50.

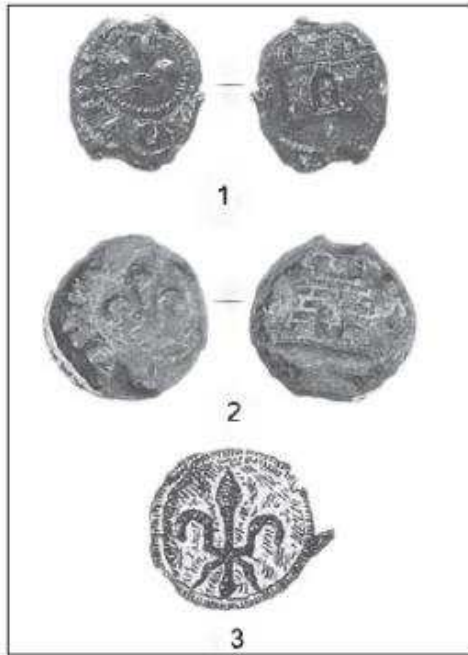

Рис. 3.31. Торгові пломби м. Турне: 1- літописний Червен; 2- Володимирщина; 2- літописний Дорогичин.

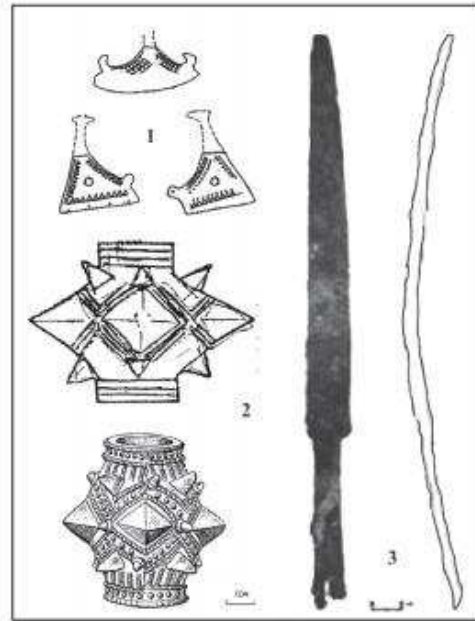

Рис. 3.32. Дружинні атрибути: 1- амулети-сокирки, XII ст. (за Г.В. Охріменком); 2- бронзові булави; 3- залізний корд (за О. Златогорським та С. Панишком).

завдячує існуванню першої в Україні громади, заснованої на Магдебурзькому праві.

Володимирські дружинники широко використовували прикраси Русі відзнаки, такі як бронзові амулети-сокирки, парадні багато декоровані бронзові булави та кистені (рис. 3.32). Їх відзнаками теж були остроги, які, нерідко оздоблювали інкрустацією благородними металами, або ж виготовляли з бронзи. Така бронзова острога була знайдена на Юріївському церквищі (рис. 3.33: 1).

Із наростаючими західними впливами прийнято пов'язувати й певні зміни у військовому спорядженні, зокрема, поширення т.зв. захальвних ножів або кордів. Знахідка корда на дитинці Володимира довжиною 37,5 см (рис. 3.32: 3) датується XIV ст. і є сьогодні найранішою в Україні¹⁷⁵. Деяко іншого типу

175. Златогорський О., Панишко С. Дослідження городища Вали у м. Володимирі-Волинському у 2010-2012 рр. // Вісник Рятівної археологічної служби. Вип. 1. – Львів, 2016. – С. 259, рис. 12: 3.

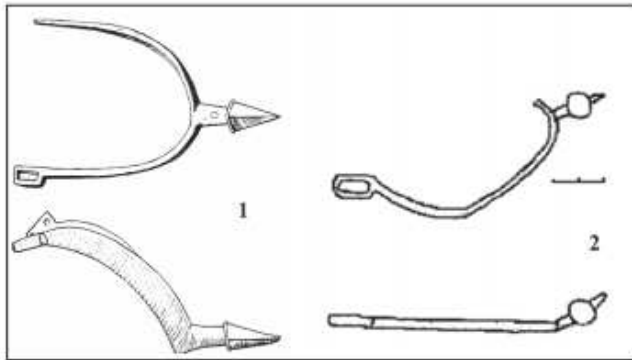

Рис. 3.33. Зразки острог XII-XIII ст.:
1- бронза, погост храму Св. Юрія.
*Державний археологічний музей.
м. Варшава;* 2- залізо, посад Заріччя.
Володимирський історичний музей.

корд з дитинця Буська (розкопки 2019 р.) також знайдено у руїнах дружинного будинку XIV ст.

У період розквіту Володимира в міжнародну торгівлю залученими були не лише мешканці середмістя чи укріплених посадів, але й населення вздовж

торгових шляхів. Так, за даними О. Цинкаловського¹⁷⁶, на Товарній горі біля Зимного німецькі купці мали склади солі.

Значний корпус писемних джерел дозволяє в деталях реконструювати як асортимент товарів, якими торгували купці із Торуня – провідного центру ремесел й торгівлі Тевтонського ордену в Пруссії, так і політичні перипетії, що завжди супроводжують значні грошові потоки¹⁷⁷.

Однак, у середині XIV ст. особливого значення для Володимира набувають зв'язки із Сходом. Імпортована із Сходу кераміка трапляється, практично у всіх частинах міста. Її витончені зразки, як от фаянсове блюдо з синім (кобальтовим) підполив'яним розписом і уривками віршів Сааді перською мовою на борті (рис. 3.34) чи мініатюрний тонкостінний кубок із рослинним розписом у вигляді пальмових гілок та монограмою “МХІ” – “Михаїл” вміщеною на дні, служили східноєвропейським гончарам зразками для наслідування (рис. 8 на кольор вкл).

Зв'язки зі Сходом не обмежувалися лише закупівлею предметів розкоші, як от металевих дзеркал у вигляді дископодібних пластин, орнаментованих із зворотної сторони рельєфними зображеннями (одне з них знайдено в ур. Апостольщина) чи ваз-гюлярдан, що призначалися для зберігання трояндової води.

176. Цинкаловський О. Княжий город Володимир, с. 31.

177. Див.: Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 190-192.

Поряд із предметами у цей період запозичуються й окремі елементи аристократичної культури, як от своєрідні диски для гадання¹⁷⁸. Мотив таких гральних дисків навіть був використаний для оздоблення латунного щитка персня діаметром 22 мм, випадково знайденого неподалік Литовежа (рис. 3.35).

Культура Володимира загалом була виразником тих процесів, які відбувалися на ширших просторах східної Європи. Дохристиянський етап в історії міста закодований вже в основних елементах його топоніміки. Місцеві легенди про Смока (дракона), пов'язані із назвами річок Смочі (назва вперше зафіксована в документі 1545 р.) та Рилавиці¹⁷⁹ і походженням герба міста – Св. Георгія Зміборця, який, згідно з Житієм вбив смока щоб визволити з полону царівну.

Як відомо, двовір'я надовго затрималося у побуті східних слов'ян. Яскравим його прикладом є побутування у XII–XIII ст. різноманітних амуле-

178. Щиро вдячний О.Юрченку за атрибуцію подібних предметів.

179. Українська культура в образах. – Серія 1. – Альбом 1: Володимирщина. – Львів: Вид-во "Українська культура", 1932. – С. 4.

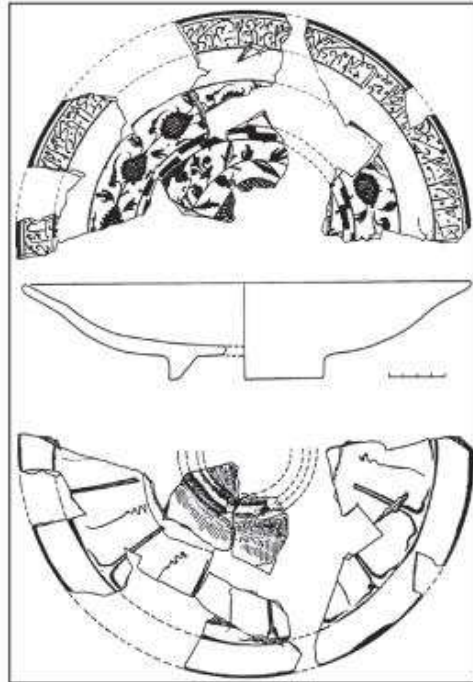

Рис. 3.34. Фаянсове блюдо XIV—початку XV ст. з розписом кобальтом. Розкопки (1976 р.) та реконструкція М.В. Малевської. Державний ермітаж.

Рис. 3.35. Околиці Литовежа. Щиток латунного персня з символами. Фото В. Чопюка.

тів-оздоб – «символів Перуна» (рис. 3.32: 1). Помітне воно й у побуті володимирчан ще в XIV ст. Так, покладені по осі понад згарищем хати-млини кінські черепи, а всередині будинку часткове тілоспаленням двох підлітків пов'язані з уявою про помсту мертвих¹⁸⁰. Мабуть, часті знахідки людських черепів, пробитих цвяхами все-таки мали місце на Володимирщині, лише пов'язані вони не з часами Батия, як про це говориться в переказах, а з періодом занепаду Галицько-Волинської держави в час агресії польського короля Казимира III¹⁸¹.

Пам'ятками, які за певних обставин дозволяють ідентифікувати конкретні історичні особистості є підвісні свинцеві печатки-булли. Найчастіше прив'язати буллу до конкретного князя, митрополита, єпископа чи представника князівської адміністрації можна, коли на обох сторонах булли є зображення святих. Ці зображення нерідко наслідують тогочасні візантійські прототипи. До ранньої групи печаток із написом у три рядки: ДЬ НЪСЛО ВО [Дніслово] належить знахідка із зображенням на іншій стороні шестикрилого серафима. Припускають, що ця булла могла бути підвішена до грамоти київського князя Святополка-Михаїла Ізяславича-Дмитровича (1050-1113)¹⁸².

Так, на свинцевій печатці подібного розміру із ур. Юріївське (рис. 3.36, зберігається у ВВІМ, № Н-629) на лицьовому боці зображено Христа Пантократора на престолі з хреща-

180. Див.: *Терський С. В.* Княже місто Володимир, с. 201-202.

181. Так їх датували сучасники цих знахідок – О. Цинкаловський та професійний археолог Я. Пастернак. Перше і найповніше зведення місць знахідок черепів пробитих цвяхами у Володимирі та околицях, за згадками кінця XIX- початку XX ст. зроблене автором, див.: *Терський С. В.* Княже місто Володимир, с. 201-202. Детальний аналіз міфології, пов'язаної з подібними артефактами див.: *Мазур О., Терський С., Подоляка Т.* Археологічні, краніологічні та етнографічні відомості про боротьбу з упирами за княжої доби // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 302–317; *Луцик І.* Черепи, пробиті цвяхами, з Володимира-Волинського та його околиць // *Вісник Інституту археології.* 2017. Випуск 12. С. 44–69.

182. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 727, див.: *Алфьоров О.* Молівдовули київських князів другої половини XI-кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва) // *Сфрагістичний щорічник.* – К., 2012.– Випуск 2. – С. 55.

тим німбом навколо голови, а на звороті – зображення святого Миколи з добре збереженим написом “НИКУЛА”. Припускають, що ця печатка могла належати князю Святославу Ярославовичу, який спочатку князував у Чернігові, а потім – у Києві (1073–1076 рр.)¹⁸³.

Значно менша за розмірами печатка, знайдена на правому березі р. Луга 700–800 м вище від “Старої катедрі” у 1975 р.¹⁸⁴ має на одному боці зображення святого воїна зі щитом у лівій руці та списом у правій, (Св. Димитрій? або старозавітний цар Давид, патрон волинського князя Давида Ігоровича), а на іншій – грецький напис.

Ще менша підвісна печатка була відтиснута матрицею, виготовленою непрофесіоналом, про що свідчить як недбалість виконання, так і нетипові елементи напису (рис. 3.36: 3). З

одного боку на ній – зображення свт. Василя Кесарійського, це його іконографічний тип, німб переданий окружністю з “перлин”, читається напис Васі [Л] Я (незвичним є вживання малого юса в кінці), на іншій стороні – імовірно, св. апостол Андрій з шестикутним хрестом біля лівого плеча (читаються

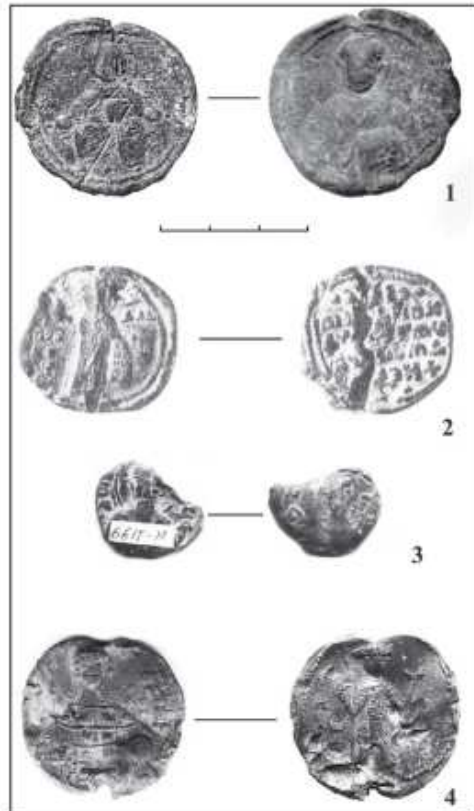

Рис. 3.36. Свинцеві печатки (аверс і реверс) з території та околиць Володимира; 1 – XI ст., Володимирський історичний музей; 2 – XI–XII ст., Ермітаж; 3 – XII ст., Володимирський історичний музей; 4 – XII ст., приватна колекція.

183. На думку В. Луця, див.: Ричков П.А., Луц В.Д. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського, с.150, рис. 53.

184. Зберігається в Ермітажі, див. Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 203-204, рис. 129: 9.

літери НД ([А] НД [РЕП]). Враховуючи дещо менший розмір булли, повну відсутність інших відтисків цією парою матриць та поширення імені Василь в середовищі не лише князів, але й галицько-волинської аристократії, можна припустити, що вона лежала княжому чиновнику, який розмістив на буллі патрональні зображення – своє і свого князя. За часом її можна віднести до заключного етапу побутування свинцевих бул на Волині – середини-другої половини XII ст.

До XII ст. можна віднести більшість знахідок печаток на Володимирщині, зокрема, і знахідку із зображенням Св. Михаїла та Оранти (рис. 3.36: 4). Значна розкиданість місць знахідок підвісних печаток, очевидно, свідчить про активне використання завірених ними документів, можливо, в якості якихось вірчих грамот.

Досить умовно атрибутовані печатки найвідомішого володимирського князя Романа Мстиславича, якому при хресному імені “Роман” приписано небесного патрона св. Бориса¹⁸⁵. Ймовірно, за цього князя свинцеві булли почали потроху витискатися з обігу восковими відбитками, що ставилися пернями-печатками.

Про матеріальну культуру тогочасної еліти Володимира найкращу уяву дають вже неодноразово згадувані результати розкопок багатой садиби на ур. Апостольщина. Окрім вище описаного «різновекторного» імпорту (від Іспанії до Китаю) на території цієї садиби в 2012 р. вдалося віднайти цікавий скарб ювелірних оздоб (скроневі кільця (сережки «київського типу»), рясна, два колти, дротовий і мармуровий хрестики (рис. 3.19), витий і пластинчастий браслети, накладки, загалом 576 фрагментів)¹⁸⁶, закопаний, безперечно, її власником.

Враховуючи, що цей боярин був тісно пов'язаний із далекосяжною зовнішньою торгівлею, можна припустити наявність

185. Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропоники. — М.: Индрик, 2006. — С. 598. Йому приписують, переважно, знахідки із Північної Русі.

186. Златогорський О.Є., Вашета М.П. Рятівні дослідження в уроч. Апостольщина м. Володимир-Волинський // Археологічні дослідження в Україні. 2012. — Луцьк : Волинські старожитності, 2013.— С. 132.

в його садибі значної кількості інших предметів високої цінності, які могли бути сховані разом із оздобами. Так, писемні джерела вказують на добре налагоджену у Володимирі XIV ст. торгівлю різноманітними імпортованими тканинами, які стали важливою статтею зовнішньої торгівлі внаслідок зміцнення у цей час трансконтинентальних зв'язків. Задля кращої ідентифікації сувої тканини в цей час скріплювали спеціальними товарними пломбами. Ймовірно, саме від складу цих тканин залишились понад 30 свинцевих товарних пломб т.зв. «дрогичинського» типу, зібраних у заглибленій частині споруди поруч зі скарбом¹⁸⁷. Окрім тканин у схованці була також низка предметів культового призначення, від яких збереглися лише їх металеві частини: бронзовий енкалпшон, накладний хрест, книжкові застібки, а також фрагменти дерев'яного посуду.

Але для нас важливі в цьому скарбі предмети, характерні для елітної князівсько-боярської культури. До таких предметів культового призначення належав, насамперед, обкутий сріблом кам'яний хрестик характерного зеленого забарвлення.

Загалом, хрестики із середземноморського мармуру не були рідкістю на Русі¹⁸⁸. Проте, в даному випадку кам'яна основа хреста мала рідкісне зелене забарвлення. Роль каменю в культурі Середньовіччя, особливо рідкісного каменя з особливим забарвленням, в цілому добре відома.

Загалом, зеленим каменям у період Середньовіччя надавалися особливі цілющі властивості. Зокрема, камінь-змійовик, названий так через свій плямистий малюнок і зелене забарвлення, вважався не лише цілющим від укусу змії, а й дозволяв власнику такого каменю уникнути самого укусу. Зміївик сприяв загоєнню ран і зростанню переломів. А малахіт, для прикладу, взагалі вживався як дитячий амулет-оберіг. Таким чином в свідомості середньовічної людини подібні осо-

187. Побутування т.зв. дрогичинських пломб все XIV ст. зараз не підлягає сумніву, див.: *Козубовський Г.* Про деякі економічні наслідки походів Гедиміна 20-х рр XIV ст. // *Археологія*. – К., 2015. – № 3. – С. 36.

188. Див.: *Терський С. В.* Галицько-Волинська Держава та Схід (за археологічними збірками Львівського історичного музею) // *Наукові записки (Львівський історичний музей)*.— Вип. IX.— Львів, 2000.— С. 179—201.

бливі камені в повній мірі володіли всією сукупністю цілющих і захисних властивостей¹⁸⁹.

Таким популярний зеленим каменем на Русі був крокеїт. В епоху античності і аж до зрілого середньовіччя єдиним місцем видобутку такого каменю була Крокея на півострові Пелопоннес біля Спарти. Звідси ще одна назва каменя – крокеїт. Відпрацьоване його родовище було виявлено французькою Морейською експедицією в 1833 р.¹⁹⁰

Співставлення володимирського хреста з іншими, раніше виявленими знахідками з галицько-волинських земель наводить на думку, що він зроблений саме з цього з крокеїту. Вироби з цього каменю відносять до т.зв. паломницьких реліквій.

Крокеїт був покликаний обслуговувати приватне, персоналізоване благочестя, що відобразилося в спеціальній оправі цих хрестів срібними накладками. Подібні хрести до володимирської знахідки входили до складу скарбів із Старої Рязані, заритих перед приходом монголів¹⁹¹. Їх пов'язують виключно з міською культурою. Вважається безсумнівним використання цього каменю в літургійній культурі Європи. Підтвердженням подібного використання крокеїту є знахідки у Галичі. Зокрема, із Спаської церкви на Залукві (розкопки І.Шараневича) походить невеликий шліфований камінь¹⁹². Відомо, що подібний матеріал використовувався в Європі у переносних вітварях. На це вказує також інша знахідка, виявлена під час розкопок дерев'яної церкви першої половини XII ст.,

189. Мусин А.Е. «Камень аспиден зелен». Об одной группе древнерусских крестов из порфирида // Российская археология. № 3. – М., 2003, с. 145-155.

190. Мусин А. Е. Паломничество и особенности «перенесения сакрального» в христианской Европе // Новые Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств. А. М. Лидов (ред.).– М.: Индрик, 2009.– С. 225.

191. Даркевич В.П., Монгайт А.Л. Клад из Старой Рязани.– М., 1978. – С. 11, табл. XVI: 5; Монгайт А.Л. Старая Рязань // МИА.– 1955. № 49. – С. 151, 152, рис. 118: 8.

192. Терський С.В. Храми княжого Галича (за археологічними матеріалами Львівського історичного музею – вибрані приклади) // Badania archeologiczne zespolow sakralnych w Karpatach / Pod red. J. Gancarskiego. – Krosno, 2016. – S. 45, фото. 4.

розташованої в центрі галицького подолу (ур. Царинка), проведених Ю. Лукомським в 1985-1990 рр. Виявлена на поверхні долівки храму плитка трапецієподібної форми розмірами 24,5 x 14,2 см та товщиною 20 мм найімовірніше призначалася для облицювання вівтаря¹⁹³. Шматки крокеїту знайдені на низці пам'яток, що загинули на галицько-волинських землях у бурхливих подіях т.зв. монгольської доби у XIII–XIV ст.: на Шепетівському городищі, в ур. Церквище у літописному Угровську¹⁹⁴, в руїнах Чорнівського городища на Буковині (камінь зеленого відтінку зі світлими вкрапленнями правильної геометричної форми, що нагадує копію Гробу Господнього)¹⁹⁵.

Часом виготовлення згаданих хрестів вважається середина XII ст., оскільки, згодом вони випадають з побуту. Прикметно, що "мармуровий зелений хрест», разом з іншими реліквіями потрапив у князівське поховання на території Андріївського Янчиного монастиря в Києві (садиба Трубецького на куті Володимирської і Трьохсвятительської вулиць), заснованого в 1086 р.¹⁹⁶ З літопису відомо про поховання тут волинських князів Ярополка Володимировича 1139 р. і Володимира Андрійовича в 1170 р.

Таким чином, предмети із зеленого мармуру були "церковним імпортом", привнесеним на територію Русі як середземноморські сувеніри, пам'ятки паломництва до святих місць. Саме в такому статусі вони й потрапили в сукупність предметів, що передавалися у спадок, як сімейні реліквії. Тому, присутність

193. *Лукомський Ю.В.* Невідомі церкви на подолі княжого Галича // Записки НТШ. – Львів, 1998. – Т. ССXXXV. – С. 584.

194. *Мазурик Ю.* Фрагмент кам'яної плитки з урочища „Церковка” літописного Угровська // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI міжнародної наукової конференції. м.Луцьк, 3 – 4 листопада 2004 року. – Луцьк, 2004. — С.150-152.

195. *Пивоваров С. В. Ільків М. В. Калініченко В. А.* Нові знахідки предметів християнської культової символіки з давньоруських пам'яток Буковини // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Чотирнадцятої Міжнародної наукової конференції (25 травня – 3 червня 2016 р.) / НКПІКЗ. – К., 2016. – С. 25–28.

196. *Хойновский И.А.* Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева произведенные весной 1892 года. Археологически-историческое исследование. – Киев, 1893.– С. 38. Табл. 15. рис. 83.

цієї реліквії у скарбі, захованому, найімовірніше в час спалення садиби близько 1370 р. є цілком закономірною. Як відзначають дослідники, тривалість зберігання подібних реліквій зумовлювалась низкою причин, серед яких пам'ять про «візантійське» походження каменю, традиція дбайливого ставлення до християнської святині, передача сімейних реліквій у спадок, матеріальна цінність предмета, пов'язана з рідкісністю каменю і наявністю срібних накладок з ювелірною орнаментациєю.

Прикметною особливістю є відсутність у скарбі 2012 р. монет. Швидше за все переховували лише ті предмети, які господарям не вдалося взяти з собою.

Помічено, що для X-XI ст. на Володимирщині найчастіше трапляються знахідки німецьких денаріїв, брактеатів та вендок — грошових знаків Вендської (полабсько-поморської) держави. Натомість менш поширеними були монети польського візантійського карбування¹⁹⁷.

У XIV ст. у зв'язку з розквітом торгівлі місцевий грошовий обіг зазнав суттєвого розвитку, свідченням якого є поява монетних скарбів. Для цього часу характерними є знахідки на Володимирщині скарбів празьких грошей, золотоординських динарів, а також денаріїв Вітовта¹⁹⁸. Лише за останні півтора десятиліття, завдяки метало-детекторам в околицях Володимира нелегальні пошуковці виявили три скарби монет (понад 100 штук в кожному), які включали окрім празьких грошів поодинокі львівські гроші та торуньські монети Вінриха V Кніпрודה (1351-1382)¹⁹⁹. Празькі гроші мали велику купівельну спроможність. Так, в польському митному кодексі початку XIV ст. зазначалося про зниження з 1320 р. мита, яке бралось у Володимирі з одної голови худоби, з трьох до двох празьких грошей²⁰⁰.

197. Белопольський С. Знахідки польських середньовічних монет на території України // Львівські нумізматычні записки. — 2005. — № 2. — С. 40.

198. Див.: Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 197, рис. 125: 4.

199. Kryżaniwskij Andrij. Próba rekonstrukcji nie notowanych skarbów monet XIV–XIV wieku znalezionych na Ukrainie Zachodniej // Biuletyn Numizmatyczny. — 2009. — № 3 (355). — S. 166-168.

200. Kodeks dyplomatyczny Małopolski, wyd. F. Piekosiński. T. 1. — Kraków, 1876. — док. № 12; Gródecki Roman. Polityka pieniężna Piastów. — Kraków: Avalon, 2009. — S. 284.

Знахідки під Володимиром скарбів львівських мідних динарів свідчили про збереження наприкінці XIV ст. тісних зв'язків між землями вже ліквідованої держави²⁰¹.

Інтригуючими свідченнями нелегальних пошуковців на Волині про свої знахідки в останні десятиліття є срібні монети із зображеннями хреста і лева, а також монети зразка «Печать / Спис з хрестом», які траплялися й на території Володимирщини. Перші мали б бути виявлені й під час ексгумаційних робіт 2012 р. на дитинці Володимира²⁰². Карбування цього типу монет приписують то волинському князю Любарту Гедиміновичу, то його сину Федору, що певний час був володимирським князем. Майже одночасні повідомлення про знахідки монет нібито-то карбованих іншими нащадками Гедиміна в своїх українських володіннях (Київ, Смотрич, Новгород-Сіверський) не обминули і Західне Побужжя.

Якщо вірити повідомленням, отриманим нумізматами від нелегальних пошуковців, у Володимирі та околиці знаходили також інші типи невідомих раніше монет раннього волинського карбування. Серед них у 2013 р. знайдена, зокрема, одна срібна монета діаметром 12 мм із зображенням на реверсі монограми або тамги, що нагадує фрагмент Колон Гедиміна, на аверсі – грецький хрест із розширеними завершеннями ramen у колі. Зовні коло з хрестом обведене сімома знаками, які прочитані дослідником, як «+ЮРЪЄВЪ» (рис. 3.37). Ці монети намагаються пов'язати з ймовірним карбуванням белзького князя Юрія Наримунтовича²⁰³ або ж володимирсько-галицького князя Юрія II²⁰⁴. Існує думка щодо початку карбування перших волинських монет саме у Володимирі²⁰⁵.

201. *Kryżaniwskij Andrij*. Próba rekonstrukcji nie notowanych skarbów monet XIV–XIV wieku..., s. 167.

202. *Златогорський О., Панишко С.* Дослідження городища Вали у м. Володимирі-Волинському у 2010-2012 рр. – С. 263, рис. 17: 1-2.

203. *Пашкевич Б.* Белзькі монети Юрія Наримунтовича // Львівські нумізматичні записки. № 8-9.– 2011-2012.– С. 17.

204. *Книш Я.* Невідомі монети князя Юрія-Болеслава Тройденевича // Львівські нумізматичні записки. № 11-12.– 2014-2015.– С. 2-6.

205. *Саввов Ростислав.* Карбування на Волині найдавніших монет Великого князівства Литовського // Львівські нумізматичні записки. № 10.– 2013.– С. 4-15.

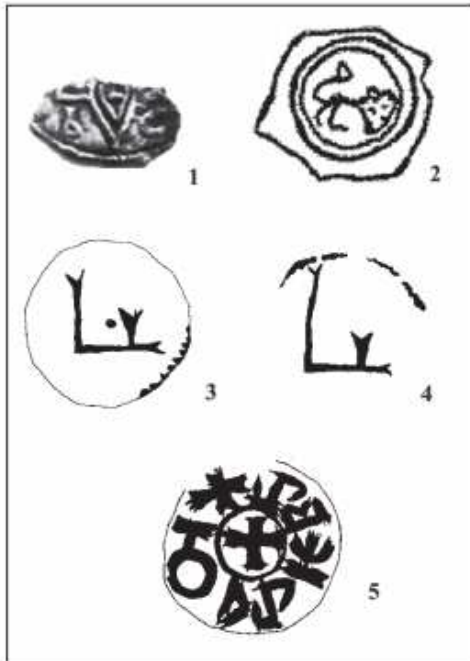

Рис. 3.37. Монети X-XIV ст. з околиць Володимира: 1- уламок київської монети князя Володимира Великого, околиці с. Зимне, приватна колекція; 2- мідна монета хана Абдуллаха, палац в ур. Апостольщина, фонди Львівського історичного музею; 3-4 - реверси монет XIV ст. (реконструкція зображень на монетах, приписуваних князю Юрію Наримунтовичу, за Б. Пашкевичем), околиці Грубешова та Володимира; 5- аверс цих же монет.

суражці), мережею монастирів із вченими та скрипторіями, золотарськими майстернями та будівельними артільями, які використовували найпрогресивніші на той час технології тощо. Держава, фактичною столицею якої був Володимир, мала всі відповідні атрибути європейського королівства –

Цікавий факт впливає з порівняльного аналізу образу монет львівських та цих, умовно кажучи «західнобузьких». Перші взорувалися на причорноморських зразках, другі – на балтійських²⁰⁶. Ця різниця в оформленні монет, очевидно, є чіткою вказівкою на пріоритет у торгових зв'язках різних галицько-волинських міст. Балтійський напрямок у зв'язку з розпадом наприкінці XIV ст. Золотої Орди – держави, що організувала трансконтинентальну торгівлю сухопутним варіантом Великого шовкового шляху, мав би переважати і у торгівлі Володимира і у торгівлі Белза.

Таким чином, Володимир наприкінці XIII-у першій половині XIV ст. досяг піку свого розвитку. На той час це був справжній європейський мегаполіс із поліетнічним складом населення, з німецькою громадою на Магдебурькому праві, кварталом східних кушців (згадані в літописі

206. Пашкевич Б. Белзькі монети Юрія Наримунтовича, с.17.

окрему Галицьку²⁰⁷ митрополію, головним собором якої на практиці був Успенський храм у Володимирі, свою грошову систему, розгалужений адміністративний апарат. Потік східних товарів, які приносили країні надприбутки, обривався саме у Володимирі – місто мало т.зв. право їх складу. Це зумовлювало постійний притік до міста купців із Західної Європи, які за встановленими цінами змушені були викуповувати їх для перепродажу.

Таке визначне становище Галицько-Волинської держави та її столиці – міста Володимира у цій частині Східній Європі, до того ж розташованого неподалік від головних центрів Польського королівства, було дуже незручне останньому. Тому, як тільки випала нагода, польський король в союзі з угорцями та литовцями розчленував цю державу, енергійно відрізав її столицю – Володимир від великої міжнародної торгівлі, зробивши ставку на недавно розбудований Львів, як головну точку опори Польщі на новоприєднаних «східних кресах»²⁰⁸.

Відтак в історії Володимира розпочався новий етап.

207. Назва «Галицька» була більш зрозуміла патріаршій канцелярії, оскільки Галицьке князівство у XII ст. тривалий час виступало, як самостійний політичний партнер Візантії у Подунав'ї

208. Див.: *Терський С. В.* Княже місто Володимир, с. 191.

Археологія Володимира XV-XVIII ст.

4.1. Коротка історія міста та його забудови у XV-XVIII ст.

Майже одночасний розпад Галицько-Волинської держави та Золотої Орди остаточно підірвав роль Володимира як політико-адміністративного, торгового та культурного центру України. Поступове виведення міста за рамки трансконтинентальних торгових зв'язків спричинило відплив економічно активного населення до сусідніх Львова та Луцька. Однак Володимир втративши наприкінці XIV ст. роль великокнязівської столиці, у XV–XVII ст. залишався одним із найбільших міст Волині, центром окремого повіту та староства.

І хоча криза кінця XIV ст., позбавила Володимир значної частини його колишнього політико-економічного значення, місто зазнало серйозних руйнувань, в результаті чого скоротилася його територія, воно змогло втримати статус регіонального політичного, господарського та культурного центру. Продовжує існувати також більшість храмів міста.

XV ст. було загалом важким для розвитку міста, оскільки Вітовт продовжив політику Любарта на посилену розбудову Лучеська, як неофіційної столиці Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). 1427 р. туди офіційно була переведена католицька єпископія. Під час Луцької війни 1431 р. Свидригайло цілеспрямовано підпалює місто, ймовірно, насамперед, оборонні укріплення замку. Катастрофічне зменшення старої

католицької громади Володимира у ті часи сприяло занедбанню місцевих традицій Магдебурзького права.

Відбудова міста відбувається вже під контролем великого князя Казимира Ягелончика. Ще раніше, 1431 р. у Володимирі засновується гродське староство.

Старости виступали як стражі та охоронці королівського замку (гроду), який вважався їх резиденцією й одночасно центром повіту (землі), очолювали суд, що розглядав цивільні й кримінальні справи¹.

Наприкінці XV ст. (приблизно в один час з Лучеськом) місто знову отримує офіційне підтвердження Магдебурзького права, на цей раз від великого князя литовського (далі – ВКЛ) Олександра. Орієнтовно в 1487 р. було відновлено спадковий вйтівський уряд у відповідності з “німецьким правом”, який тут продовжував функціонувати навіть за часів Казимира III². 1496 року зафіксовано ім’я першого відомого в історії міста володимирського вйта – Луд³. Безпосередньо містом управляли виборні бурмистр та чотири райці. Вйт очолював виборний міський суд – т.зв. «лаву».

1488 р. ВКЛ Казимир звільняє від військової служби вйтівства Володимирське та Литовежське. Відтепер володимирські та литовежські міщани вже не йшли у військові походи з волинськими намісниками чи шляхтою, а лише з великим князем⁴.

Незважаючи на оборонні заходи, місто наприкінці XV ст., як і уся Волинь, стало жертвою нападів татар. Взимку 1490/1491 рр., як сповіщає “Короткий волинський літопис”: “...приходоша татарове заволзькыи на Вольньскую землю десять тысяч, много зла сотвориша у Вольньской земли и в Лядской. Володимери церкви божию пожгли и великую цер-

1. Крикун М.Г. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII ст. // Записки НТШ.– Т. 228.– Львів, 1994, с. 81.

2. Грушевський М. Історія України-Руси /В 11 т., 12 кн.– Т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українських землях XIV–XVII віків.– К.: Наук. думка, 1994 (1905), с. 230.

3. Кравченко Володимир. До історії взаємин володимирського міщанства зі старостинською адміністрацією у 40-х роках XVII століття // Український археографічний щорічник 2016. – Вип. 19–20. – С. 402.

4. Русская историческая библиотека.– Т. 27.– СПб., 1910, с. 423.

ковь Пречистое мурованую и мѣсто и людей по мѣстам и по селам и по дорогам без числа посекали и в полон побрали”. Погром міста був настільки серйозним, що ВКЛ Олександр змушений був на рік звільнити володимирців від сплати податків: капщизни і верхівщизни⁵. Як вважав О. Левицький⁶, саме тоді кафедру було обнесено валом, що дало початок пізнішому замочку. Як згадує літописець, тодішній єпископ Вассіан “обнови церковь Пречистое у Володимери муром, иконами и ризами и сьсуды, паче ж книгамы и светостию в льто 7002, идикт 13, на Введени Пречистое день с єпископом луцким Ионою и с єпископом холмским Симеоном”⁷.

Наслідки серйозних руйнувань, викликаних татарськими набігами на Волинь другої половини XV ст. було швидко подолано не в останню чергу завдяки опіці волинських магнатських родів. Саме тоді новостворені князівські династії намагались захопити давні князівські вотчини у момент ліквідації автономного Волинського князівства після смерті Свидригайла у 1452 р. Зокрема, князі Чорторійські взявши опіку над Зимнівським монастирем околицях Володимира приступили не лише до розбудови монастирських храмів, але й до зведення потужних оборонних укріплень на вершині Святої гори. Очевидно, саме тоді монаша обитель перемістилася із долини р. Луга під захист цегляних укріплень. Як відомо, культурних напластувань раніше XV ст. на цій горі досі не виявлено.

Інший рід – князів Сангушків (рис. 4.1) опановує посади володимирських старост, призначуваних великим князем й наділених широкими повноваженнями. Посади старост у головних містах Волині — Лучеську та Володимирі були запроваджені на зміну удільному князівському урядуванню внаслідок подій 1431 р.

Правління князів Сангушків у Володимирі співпало з почастиванням нападів татар на Волинь. Це змусило владу у другій половині XV ст. по новому відбудувати замок. Особли-

5. *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею.* – СПб, 1846. – Т. 1, с. 148.

6. *Левицкий Ор.* Историческое описание..., с. 49.

7. ПСРЛ. – Т. 35. – 1980, с. 122.

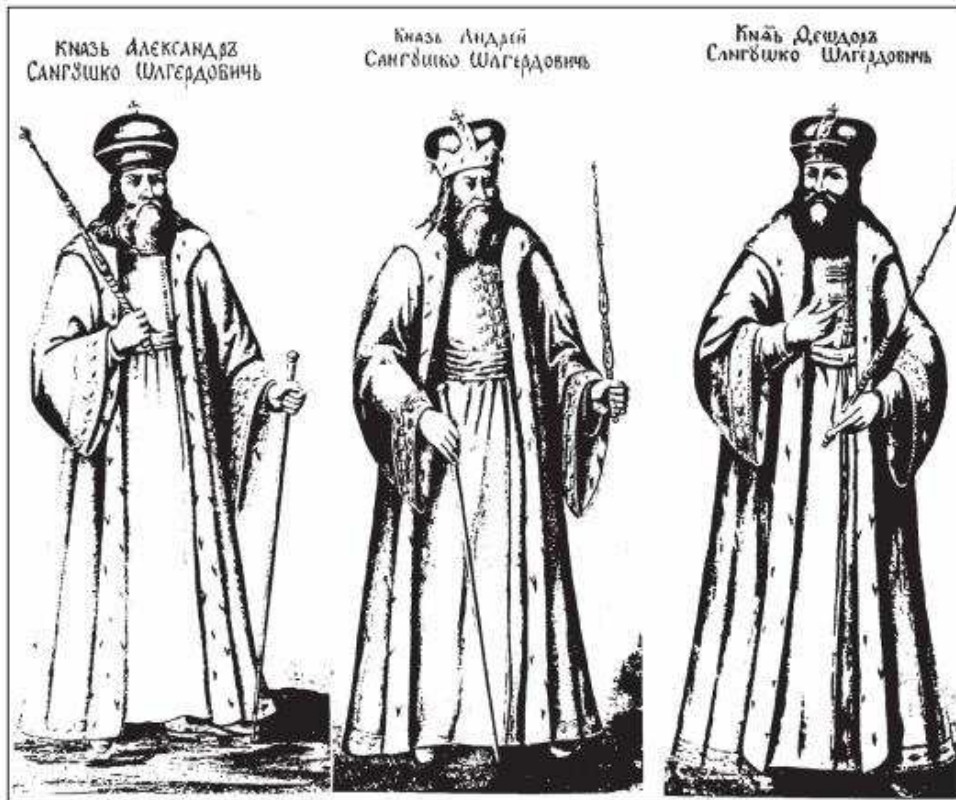

Рис. 4.1. Князі Сангушки. Фреска в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

ві обов'язки та заслуги князів Сангушків по відношенню до цього міста закріпились у назві однієї з п'яти веж королівського замку (рис. 4.2), спорудженого за короля Казимира Ягелончика приблизно у 1445 р.: "вежа князя коширського"⁸. Роботи проводив городничий Солтан на кошти багатьох староств.

8. Литовська метрика. Книга 561: ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. Кравченко. — К., 2005, с. 104.

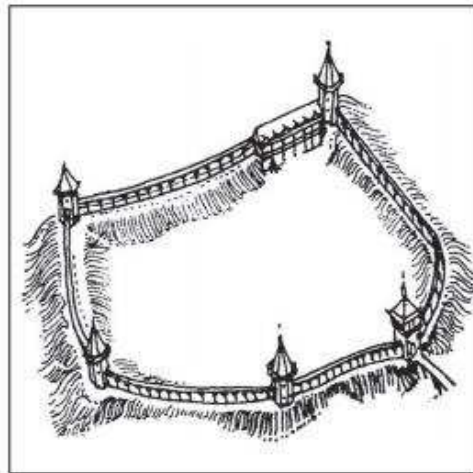

Рис. 4.2. Володимир. Дерев'яний замок часів Казимира IV Ягелончика. Рис. П. Ричкова.

Одним із перших старост у Володимирі в 1440–80-і рр. (з перервами) згадується князь Олександр Сангушко, князь коширський, член державної ради при Великому князі Свидригайлі. Вибір кандидата на володимирського старосту, очевидно, не був випадковим, якщо визнати доведений І. Мицьком⁹ факт походження Сангушків від Федора Любартовича, який успадкував волинське (і володимирське) князівство після смерті батька Любарта Гедиміновича у 1384 р. і до 1390 р. Через чверть століття рід Сангушків розрісся та зміцнив свої позиції у Володимирі. Так, князь Андрій Олександрович Сангушко був володимирським старостою у 1508—1528 (1531) рр. та маршалком землі волинської (1522—1534 рр.), а князь Федір Андрійович Сангушко, також маршалок землі Волинської (1535—1548) — у 1531—1548 рр. Згодом, у 1601—1625 рр. у Володимирі старостує князь Адам-Олександр Григорович Сангушко¹⁰.

Таким чином, протягом XV—XVII ст. князі з родини князів Сангушків близько 60 років здійснювали верховну владу у другому за значенням місті Волині. Їм також належали значні земельні угіддя в околицях міста (ковельське князівство, Локачі із цегляним замком: згідно ревізії 1552 р. туди з володимирського замку було передано дві гаківниці у часи правління у Володимирі князя Федора). Одночасно вони та представники інших гілок цієї родини перебували на посадах Волинських, Подільських і Брацлавських воевод та каштелянів, житомирських старост та ін.¹¹

Саме через володимирську пристань Устилуг на р. Західний Буг, що була важливим перевалочним пунктом Волині на шляху

9. *Мицько І.З.* Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича // *Лавра.*— 1998.— 2.— С. 51–53; *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX—початок XVI ст. Склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження.— Львів: Ін-т українознавства ім. І.П. Крип'якевича, 2000, с. 502.

10. *Krzywicki J.* Włodzimierz // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.*— Т. XIV.— Warszawa, 1895.— S. 169–175; *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи..., с. 353–356.

11. *Троневиц П.* Волинь в сутінках української історії XIV–XVI ст.— Луцьк, 2003, с. 90–91.

ху у Західну Європу, всіма представниками цього розгалуженого роду експортувалося тисячі тон збіжжя, попелу та дьогтю¹².

Про тісний зв'язок з містом та впливове становище родини князів Сангушків у Володимирі свідчать їх відносини з володимирськими церквами. Так, вже з XV ст. під покровительством князів Сангушків знаходилися монастирі: Св. Михайла, який у 1502 р. був розділений поміж князем Андрієм Олександровичем та княгинею Ганною, дружиною його брата Михайла Олександровича і сином її Михайлом Олександровичем¹³ та Св. Спаса, який у 1508 р. був переданий королем Сигізмундом I у заставне володіння сім'ї¹⁴. Церкві Св. Михайла 10 травня 1569 р. Роман Сангушко пожертвував городи "з людьми на них оселеними і повинностями їх"¹⁵. Сусідня Василівська церква була надана королем Сигізмундом I князю Василю Михайловичу у 1523 р.¹⁶, у 1554 р. цей князь передав право патронату Петру Богдановичу Загоровському¹⁷, коштом П'ятницької церкви князь Андрій Олександрович обдаровував замкову церкву Іоакима і Анни¹⁸. Згідно духовного заповіту князя Федора Андрійовича (1547 р.) храмам Володимира було заповідано певні суми: монастирю Св. Спаса 20 коп грошей, монастирю Зимненському — 10, церквам Іоакима та Анни та Св. Федора — по 5 коп грошей¹⁹.

В крипті Успенського собору – найважливішого та найдавнішого храму Волині знаходилися родові гробниці князів. Зокрема, під час розкопок 1886 р. у північно-західному куті

12. *Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина.* – К.: Наукова думка, 1990, с. 161–165.

13. *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie* (далі – AS). – Т. I: 1366–1506 / Pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego. – Lwów, 1887, s. 148.

14. AS. – Т. III: 1432–1534 / Wydane przez Bronisława Górczaka. – Lwów, 1890, s. 56; знаходився у володінні сім'ї до 1569 р.: *Теодорович Н.И.* Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской непархии..., с. 159.

15. *Дверницький Е.Н.* Памятники древнего православия..., с. 29.

16. AS. – Т. III, s. 251.

17. *Дверницький Е.Н.* Памятники древнего православия..., с. 25.

18. Там само.

19. AS. – Т. IV: 1535–1547 / Wydane przez Bronisława Górczaka. – Lwów, 1890, s. 563.

внутрішньої паперті Успенського собору Володимира були виявлені рештки великого поховального склепу, що знаходилися під розкішним, оздобленим чорним мармуром надгробком Анни Андріївни Сангушківни-Коширської (дружини Івана Богдановича Сапеги, воєводи вітебської, померлої у 1561 р.²⁰).

У другій половині XVI ст. контроль над староством переходить до князів Острозьких. У цей час помітний вплив на розвиток міста здійснюють шляхтичі Загоровські, відомі своєю активною політичною та громадською діяльністю. За їх підтримки розвинувся монастир та шпиталь у Старому Загорові, шпиталь та школа при Іллінській церкві у Володимирі. Шпиталь був також у їх родинному маєтку у Суходолах та у Зимнівському монастирі (згадуваний в 1602-1604 рр.). У першій половині XVII ст. школа діяла також при П'ятницькій церкві. Школи нерідко одночасно виконували функції скрипторіїв²¹. При кафедральному храмі Володимира готували головним чином священиків, навчаючи основ богослов'я і готуючи до книгописання²². Монастирі та храми Володимира, що мали кам'яні будівлі, виконували функції архівосховищ краю. Для зберігання у скринях документів місцевих судів було пристосоване приміщення Успенського собору, "... в месце до схованья правом і конституціями коронними назначенее". Важливі документи римо-католицької общини зберігались у Домініканському монастирі. Так, на сеймику 1700 р. київська шляхта прийняла рішення передати сюди житомирські актові книги.

Таким чином, монастирі Володимирського крилосу активно залучалися до виконання різноманітних суспільних функцій.

Отже відродження Володимира відбувалося під владою князів Чорторійських, Сангушків, Острозьких, шляхтичів Загоровських. Значна увага до володимирських святинь з боку православних князів виглядає закономірною. Відколи роди

20. *Левицкий Ор.* Историческое описание..., с. 120—121.

21. У Львівському історичному музеї (ЛІМ № Рк-118) зберігається список Кормчої книги 1568 р. (273 аркуші), переписаної у Зимненському монастирі за повелінням волинського воєводи князя Олександра Федоровича Чарторійського і княгині Марії Деспотівни.

22. *Горін Сергій.* Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть).– Львів: Місіонер, 2007.– с. 52-56.

окатоличуються та ополячуються, згасає локачинська лінія князів Сангушків, а з нею і інтерес до Володимирщини збоку представників цього роду.

Володимир відносять до середніх міст Речі Посполитої з числом мешканців у межах двох тисяч. Розрахунки провадилися на підставі фіксації у Володимирі на 1593 р. 323 димів, кожен з яких міг налічувати від 6-8 до 12 осіб. Разом із великими містами середні становили приблизно 12 % від усієї кількості міст Речі Посполитої²³. Із вказаної кількості мешканців Володимира лише приблизно четверта їх частина була «королівськими міщанами». Решту населення міста становили «казаки панские и землянские, и двори шляхетские, и жидове»²⁴. Згідно з люстрацією 1552 р. у місті проживало по 25 кравців та шевців, з яких 5 кравців та 20 шевців – у власних помешканнях, а 20 кравців та 5 шевців у т.зв. комірному, тобто винаймали чуже помешкання. Окрім того у Володимирі в цей час працювало 7 ковалів, 3 сідельників, 15 лимарів (майстрів кінської збруї), 1 кушнір, 2 підстригачі та 47 корчмарів²⁵. Прикметною є відсутність у місті гончарів, чинбарів та ремісників інших спеціальностей, які потребували для своїх занять більшого простору. Без їх продукції не могли існувати інші галузі ремесла. Проте, дані археологічних досліджень підтверджують розвиток цих ремесел на передмістях.

Точніше окреслити межі територіальних юрисдикцій міського комплексу Володимира міг би інвентар т.зв. волочної поміри, яку проводили на Волині у 1560-і рр. У Володимирі нею займався тодішній підстароста і, одночасно, «волочник» Михно Тихонович Козинський (помер 1568 р.), який перед тим займав уряд володимирського городничого²⁶. Однак, цей документ поки ще не виявлений.

23. Див.: *Bogucka M., Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej.* — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1986. — S. 375.

24. *Старченко Н.* Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // Соціум. Альманах соціальної історії. — 2003. — Вип. 3. — С. 87.

25. *Balinski M., Lipinski T. Starozytna Polska pod wzgledem historycznym, geograficznym i statystycznym.* — Wyd. 2-e. — Т. III. — Warszawa, 1886. — S. 523-524.

26. за інформацією кременецького історика В.Д. Собчука.

Піднесенню економіки Володимира мало б сприяти переселення в місто іноземців. Наслідком зміцнення позицій переселенців із Заходу – поляків та німців – у 1497 р. Великий князь литовський Олександр фондує монастир оо. Домінікан з костелом Св. Трійці. Він розташовувався поруч із Завальськими воротами на Спаській вулиці. За розмірами монастир займав друге місце серед волинських домініканських монастирів після луцького. Кількість монахів досягала 30. При монастирі діяв відомий на Волині шпиталь (від першої половини XVII ст.) та, ймовірно, школа²⁷. У монастирі проводилися шляхетські сеймики.

Будучи духовним осередком польської шляхти монастирський костел Св. Трійці, поступово «обростав» їхніми родовими каплицями. Так, перед 1613 р. холмський хорунжий Яків Лисаковський змурував каплицю, яка в майбутньому мала стати його усипальницею, а Менчина Юрій тестаментом від 1619 р. заповів володимирським домініканам 100 злотих на закінчення будівництва каплиці з лівої сторони від костелу.

При храмі знаходилися також поховання представників шляхетських родин Бишевських, Буйновських, Будзишевських, Вольських, Вонсовичів, Гавловських, Доброницьких, Жулинських, Залезьких, Заленських, Козик, Крушинських, Куропатицьких, Лисаковських, Менчин, Мисевських, Овлочимських, Печарських, Сестривитенських, Суходольських, Томашевських та Шклинських²⁸.

Володимирські домінікани, на зразок львівських, на початковому етапі могли збудувати в середмісті також храм Божого тіла. Він згаданий, як недавно згорілий у документі від 15 червня 1568 р. Два дзвони, що були на дзвіниці цього костельу, зберігалися в плебанії на передмісті²⁹.

27. Горін С. Волинські монастирі латинської традиції до 1648 р. (на матеріалах актових книг Волинського воеводства). – Кам'янець-Подільський, 2017, с. 226.

28. Довбищенко М.В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI-першої половини XVII ст. – К., 2008. – С. 751.

29. Зміст документу, що стосується долі храмових дзвонів після пожежі (ЦДІАУ, ф. 28, оп. 1, спр. 3, арк. 65), відомий завдяки історичу д.і.н. А. Зайцю.

У 1599 р. монастир придбав земельну ділянку з цегельнею над рікою поблизу с. Федорівки. Окрім неї, до володінь монастиря належали землі біля села Волька Федорівська, Лабенчі, Радовичі, Роговичі, Шистів. На передмістях Володимира монастир володів сіножатями, Скорчівським ґрунтом та урочищем Лопушне. У 1750–1770 рр. на

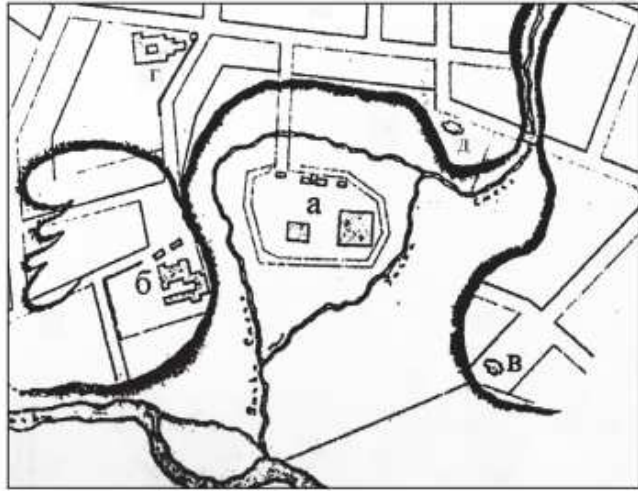

Рис. 4.3. Фрагмент проекту нового розпланування Володимира в 1840 р. (за П. Батюшковим), вказані будівлі, які передбачалося зберегти: а – замок; б – Успенський собор; в – Василівська церква; г – подомініканський монастир; д – Введенська церква.

кошти чернігівського каштеляна Юрія Чишковського костел було поновлено і добудовано існуючу двоповерхову споруду монастиря³⁰, яка збереглась досі разом із дзвіницею (рис. 4.3).

Економічний розвиток міста у першій половині XVI ст. дозволив заснувати ще один католицький осередок Володимира – парафіяльний костел Іоакима та Анни. Як відомо, вибір посвяти головних католицьких міських парафіяльних храмів в українських землях завжди дублював посвяту головного місцевого православного храму. Оскільки, перший католицький парафіяльний храм Володимира XIII ст. вже мав посвяту аналогічну володимирському собору (на початок XVI ст. він, очевидно, вже не існував), за зразок посвяти для нового храму правила замкова церква. Очевидно, згадки про парафіяльний костел Володимира, які зустрічаються у документах починаючи з 1536 р.³¹ стосуються саме цього храму.

30. Galicki B. Włodzimierz, s. 34.

31. Довбищенко М.В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI-першої половини XVII ст. – С. 750.

Існує не підтверджена документами версія фундації храму в 1554 р. княгинею Ганною Деспотівною, дружиною маршалка волинського та володимирського старости Федора Андрійовича Сангушка, а по його смерті князя Миколая Збаразького, старости кременецького*. Збереглася також пам'ятна плита фундатора храму хорунжого Мартина Божидара Підгородненського з 1561 р.³² З документів відомо, що при костелі знаходилися шпиталь та поховання представників шляхетських родин Загорських, Каменських, Папроцьких та Сускаревських. Також при костелі згадується каплиця "імені Ісусового", де було поховано Станіслава Вольського та, ймовірно, Юрія Будзішевського. В привілеї короля Сигізмунда III від 1626 р. згаданому костелу зазначається, що цей храм протягом 90 років був у руках "схизматиків", внаслідок чого нині стоїть спустошений і потребує ремонту. Для відновлення костелу йому надавалися нові землі³³.

Загальне економічне піднесення наприкінці XVI – у першій половині XVII ст., яке було характерне для більшості земель України, помітне також у Володимирі. Згідно даних люстрації міста перед 1635 р. у Володимирі було 523 хати³⁴.

В цей час будується дерев'яна міська ратуша, місто поступово повертається у свої колишні рамки, знову забудовується лівий берег р. Смочі.

Король Сигізмунд I підтверджує Магдебурзьке право, бере під свій захист міщан, звільняє їх від військової повинності, наказуючи їм "по давньому платити міські податки та давати підводи". Замок міщани повинні були боронити лише тоді,

32. Датування львівського мистецтвознавця Мечислава Гембаровича, див.: *Сидор-Гібелінда Олег*. Підгороденські на Волині (до питання хронологізації рельєфу з м. Володимира-Волинського) // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Тези та матеріали II Міжнародної наукової конференції м. Луцьк, 29 листопада – 1 грудня 1995 року. – Луцьк, 1995. – С. 15.

33. Там само.

34. *Баранович О.* Залюднення Волинського воеводства у першій половині XVII ст. – К., 1930, с. 75.

* Цей факт добре узгоджується з віросповіданням княгині Ганни – вона була дочкою православного сербського володаря, а сам храм станом на середину XVI ст., судячи із зауваження королівського привілею від 1626 р. перебував у руках православних.

коли намісник із залогою вирушить у похід. 1570 р. король Сигізмунд Август знову підтверджує Магдебурзьке право Володимиру, “на зразок Сандомира та Любліна” та звільняє міщан від старостинського суду. Дозволяє збудувати ратушу та вживати печатку з гербом міста, що зображає Св. Юрія на коні у червоному полі. Для піднесення торгівлі встановлюються торги два рази на тиждень та три ярмарки двотижневі протягом року, звільняє міщан від усяких податків, за винятком соляного та воскового; окрім того, дозволяє різними сітями ловити рибу в р. Лузі та рубати дерево в лісах князівських та шляхетських на відстані до двох миль від Володимира та встановлює ремісничі цехи.

У цей період зроблено спробу утворити окрему незалежну у правовому відношенні діляницю – т. зв. юридику із своєю міською громадою на Магдебурзькому праві на території передмістя Рилавиця, однак протести міщан Володимира змусили короля згодом відкликати свій указ. Щоправда Михайлівщина згадана 1638 р. як окрема міська громада, власність князя Домініка Заславського³⁵.

XVI-середина XVII ст. були також періодом розквіту духовного життя в місті. У цей час у Володимирі діяли Спасо-Преображенський, Пречистенський (при соборній церкві), Іллінський, Михайлівський, Василівський, Онуфріївський, Різдва Св. Йоана Хрестителя, чоловічі монастирі.

При Спасо-Преображенському монастирі відомі поховання з 1590-1592 рр. «пані Яцкової Бутовичової, хоружиної київської Жданової Коїленської, пані Ганни Михайлівни Хрінницької», а також Мартина Приборського та його дружини пані «Куниці Каплянки»³⁶.

Продовжували активно розвиватися й монастирі володимирської округи на р. Луга – у Зимному та Чесному Хресті (до 1610 р.³⁷). За документами XVI ст. в Зимнівському монастирі було два храми – Успенський та малий Св. Юрія Побідонос-

35. *Заяць А.* Міське суспільство Волині XVI-першої половини XVII ст.: монографія – Львів, 2019, с. 61.

36. *Горін Сергій.* Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть), с. 112.

37. *Горін Сергій.* Монастирі Західної Волині..., с. 248.

ця³⁸. Укріплення (цегляні вежі та стіни) було збудовано близько середини XVI ст. У монастирі знайшли свій спочинок низка представників волинської князівської еліти: Олександр Федорович Чорторийський, його дружина Магдалена Деспотівна і княжна Олена Андріївна Козечанка, її брат Дмитро Андрійович Козека (його багато оздоблений мармуровий надгробок з 1583 р. А. Прахов забрав до Києва, а 1890 р. возив на виставку до VIII Всеросійського археологічного з'їзду в Москві), Ганна Гулевичівна Криштофова Козечина³⁹. Всього за пом'яником Успенської церкви середини XIX ст. було 25 родин офірників.

Попри активний розвиток Володимира, протягом XVI–XVII ст. частими були пожежі. Так, 1560 р., згоріло все місто (разом з домініканським монастирем); 1563 р. після сильної пожежі у місті король звільнив міщан від сплати податків на десять років. 1567 р. знову фіксується пожежа у місті, а в 1568 р. пожежа охопила передмістя Засмочя). 1588 р. Була ще одна пожежа у місті. У 1616 р., згоріло 7 будинків. Найбільше місто втратило підчас пожеж 1629 і 1631 рр.: щонайменше 53 будинки та десятки господарських приміщень, і король у квітні 1632 р. звільнив міщан від сплати податків на чотири роки. У 1632 р. згоріло ще кілька будинків, а в 1641 р. – 8 будинків; 1643 р., згоріло 6 будинків, а 1642 р. – 11 будинків⁴⁰.

Суттєвих втрат зазнавали міста й під час різноманітних пошестей, які у джерелах фігурують як "повітріє". 1588 р. "моровое повітріє" лютувало у Володимирському повіті та у краї загалом. У 1570, 1572, 1625, 1628 та 1630 рр. пошесть фіксували у самому Володимирі⁴¹.

Починаючи від середини XVII ст. Володимир вступає в смугу складних військово-політичних подій: місто серйоз-

38. 1550 р.: *Александрович В.С.* Джерела до історії монументально малярства та іконопису Волині XII–XVI ст. // *Родовід.* – 1994. – № 8. – С. 23.

39. *Горін Сергій.* Монастирі Західної Волині..., с. 184; *Крощенко Л.* Історично-архівні дослідження Зимнівського монастиря на Волині (реконструкція підвалів) // *Записки НТШ.* – Т. 241: Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2001. – С. 498.

40. *Заяць А.* Міське суспільство Волині XVI-першої половини XVII ст., с. 99.

41. Там само.

но постраждало 1653 р. під час війни з козаками. Особливо значних спустошень завдала Володимирі пожежа 1683 р., внаслідок якої були знищено майже все місто, зруйновано королівський та єпископський замки, а також постраждала більшість церков, в т.ч. Михайлівська, Федорівська, Георгіївська, Іоано-Предтеченська, Іоано-Золотоустівська, Онуфріївська та Прокопіївська церкви.

Реєстр Володимирського крилосу 1715 р. вказує на функціонування 13 українських храмів Володимира: Введення у храм Пресвятої Богородиці, Св. Василя Великого, Св. Іллі Пророка, Св. Йоана Богослова (Євангеліста), Св. Йоана Хрестителя, Св. Миколая Чудотворця, Св. Михаїла Архангела, Св. Онуфрія Пустельника, Св. Спасителя (Преображення Господнього), Св. Федора Тирона та Св. 40 Апостолів⁴².

Пожежі не лише спустошували місто, але, нерідко, сприяли ліквідації старої забудови, давали поштовх до нового будівництва. Ймовірно, такою була велика пожежа, що трапилася перед 1717 р.⁴³ Відбудова міста мала відбуватися в рамках нової мистецької епохи.

Протягом XV-XVIII ст. Володимир залишався важливим освітнім центром Волині. Традиційно освітою опікувалися монахи-василіяни. Проте, вже в 1718 році в місті на кошти каштелянки Ядвіги Загоровської відкривається резиденція Луцького монастиря єзуїтів (два ченці), завданням яких на початках було проповідувати в парафіяльному костелі. У них не було власного храму. Лише 1749 року волинський ловчий Стефан Чацький виділив суму 22 тисячі 796 польських злотих на будівництво храму та будинку місії єзуїтів. Однак для завершення будівництва слонімським старостою Ігнатієм Садовським (помер у 1761 році) було надано ще один фундуш на будівництво храму, а також окремо окремо профінансовано розширення будинку резиденції та ораторіуму. Одночасно планувалося створення т.зв. Шляхетської академії (*Collegium Nobilium*), що завжди було серйозним проектом і, нерідко спотикалося об не-

42. *Скочиляс І.* Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р. – Львів, 2008. – С. 14-15.

43. *Левицкий Ор.* Историческое описание..., с. 71.

хить ченців. Про неї відомо із запису коштів на володимирську єзуїтську резиденцію та майбутній храм від 13 січня 1749 року, зробленого Ядвігою Загорською, дружиною Ігнація Садовського. Документ визначав відповідну цегельню, а також підприємство для виробництва вапна для розчину.

Із запису видно, що майбутня Шляхетська академія повинна була виховувати гуманістів класичним способом – тобто ораторським мистецтвом вимови та мистецтвом переконань, що було стандартом для єзуїтських колегіумів. Відповідно до програми подібних академій, заснованих у Варшаві (1752), Львові (1749) та Любліні (1755), передбачалося викладання сучасних мов, географії, архітектури, астрономії, а також верхової їзди, танців та музики. З підбору занять можна зробити висновок, що вони були призначені для шляхетної молоді. Окрім навчання, студенти також жили в академії в окремих кімнатах, для їх навчальних потреб було облаштовувались відповідні приміщення і, як правило, велика бібліотека. Академія у Володимирі не була створена; можливо, з фінансових або організаційних причин, оскільки василіяни на Волині мали монополію на освітні установи.

Будівництво храму, яке розпочалося в 1754 році під керівництвом львівського вчителя математики, єзуїта Михайла Радзіминовського (автор проекту невідомий), затягнулося через переходи російських військ у період т.зв. Семилітньої війни з Пруссією (1756-1763 рр.), які грабували край. Саме тому, мабуть, Садовський пожертвував дворічний дохід із села Троянівка на будівництво храму, тим самим прискоривши будівельні роботи.

Конкуренція в освітній галузі передбачало відкритий конфлікт єзуїтів з василіанами, які традиційно були достатньо впливовими у Володимирі та мали право викладати на Волині в школах та проводити народні місії. Як відомо, конкуренція за сфери впливу та привілеї між уніатами та католиками була звичним явищем у 18 столітті. Вона поширювалась і на сферу архітектури. Виявом цього конфлікту у Володимирі стало звинувачення єзуїтів у будівництві костелу на місці княжої церкви Св. Миколая.

Незважаючи на спротив василіан завдяки фінансовій допомозі родини Садовських у 1762 році Володимирська єзуїтська місія була перетворена на резиденцію. Проте відкрити свою колегію єзуїтам не вдалося – тут закон був на стороні василіан. Тоді суперіор Володимира Кароль Боржецький у 1760 р. зумів переконати частину студентів-василіан перейти на навчання до єзуїтів. Натомість, василіани вигнали непокірних студентів із свого колегіуму. На захист прав володимирських василіан став навіть луцький греко-католицький єпископ Сильвестр Рудницький, який підтримав звинувачення в незаконному заволодінні єзуїтами територіями та будівлями в місті. Натомість, за підтримки кам'янецького суфрагана Адама Войни Оранського єзуїти отримали дозвіл на викладання філософії та риторики. Проте цей дозвіл василіанам через суд все-таки вдалося скасувати через кілька років – після смерті єпископа Оранського⁴⁴.

Адам Война Оранський не випадково так ревно захищав права володимирських єзуїтів. Будучи луцьким єпископом та за походженням шляхтичем володимирської землі (с. Орані знаходиться за 10 км від Володимира) він був, до певної міри, ідеологом створення у центральній частині міста певного католицького «кварталу». Зокрема, саме він у 1751-1752 рр. фундував будівництво цегляного парафіяльного храму Іоакима та Анни із резиденцією (філією) Устилузького (Рожиампільського) капуцинського монастиря при ньому. За люстрацією 1789 р. у Володимирі мешкало 117 римо-католиків.

Одночасно, у 1765 році відбувався ремонт та реконструкція господарських будівель, ораторію та місії, а в 1766 р. на свято Станіслава Костки, храм нарешті був освячений на честь Послання Апостолів. Посвята храму відповідала змісту місійної діяльності єзуїтів та копіювала посвяту збудованого в тому часі П. Фонтаною костелу у сусідньому Холмі.

На час першої меси храм повністю ще не добудували, вежі не мали куполів та ґонтового даху, а частина нефу не була за-

44. *Stankiewicz A. Pojezuicki kościół pod wezwaniem Rozesłania Apostolów we Włodzimierzu Wołyńskim a wpływy traktatu architektonicznego Andrei Pozza na architekturę sakralną XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej // Prolegomena: Materiały studentów i doktorantów historii sztuki*, ed. Andrzej Betlej.– Krakow: Oficyna Wydawnicza, 2013.– S. 63–83.

склеплена. Зведений в стилі римського бароко, храм тривалий час контрастував своєю відмінною від українських храмів Володимира архітектурою.

Після 1773 року, коли папа Климент XIV ліквідував Товариство Ісуса (орден єзуїтів), всі єзуїтські маєтки у Речі Посполитій були передані новоствореній Комісії з питань освіти шляхетської молоді – першому у світі міністерству освіти. Храм та будівлю місії згодом отримали василіяни для облаштування власної колегії. Хоча на вимогу фундаторки Садовської у храмі й надалі відбувалися латинські меси. На храмовій ділянці після 1786 р. василіяни побудували цегляні приміщення двоповерхового монастирського корпусу довжиною 26 м та шкільного – довжиною 43 м. З півночі монастир мав господарський двір зі стайнями й возівнею. У 1803 році всі школи Волині перейшли під управління Вільнюської академії, головним куратором якої був Войцех Чацький, правнук Степана Чацького. Відтоді володимирська школа діяла, як п'ятикласна початкова школа.

Друга половина XVIII ст. була часом подальшого занепаду Володимира. Його фіксує і люстрація 1789 р. У цей період до стану занепаду дійшли не тільки світські громадські будівлі, але й чимало церков та монастирів. У 1790 р. ліквідовано храм 40-а Апостолів, 1794 р. згорів храм Св. Миколи, 1798 р. храм Параскеви П'ятниці, трохи швидше ліквідовано храми Св. Михайла, Св. Онуфрія, Св. Прокопія та Спаса. Одночасно різко зростала кількість іудеїв у місті: за переписом 1784 р. їх було 340, а за переписом 1790 р. – 630⁴⁵.

Переважні більшість будівель у місті й у XIX ст. були дерев'яними. Тому Володимир й надалі переживав масштабні пожежі. Пожежа 1799 р. пошкодила костюл Св. Трійці, який був вкритий гонтовим дахом. 1833 р., від пожежі постраждало понад 400 будівель у місті, у зв'язку з чим виник проект перепланування міста (рис. 4.3). Значні ушкодження знову отримав, зокрема, домініканський монастир, його монастирський храм вже не відновлювали і 1845 р. закрили, а після закриття монастиря в 1850 р. – споруду храму цілком розібрали в 1868 р.

45. Кучінко М.М., Охріменко Г.В., Петрович В.В. Історія міста Володимира-Волинського..., с. 143.

4.2. Зміни в історичній топографії міста та його приміської інфраструктури в XV–XVIII ст. Стратиграфія напластувань міста ранньомодерного часу.

Оборонні укріплення

Оскільки в період після переходу Володимира під владу великого князя литовського Вітовта Кейстуовича тут продовжував діяти другий за значенням після Лучеська економічний, культурний та політичний центр Волині, зберігалися основні об'єкти його територіальної інфраструктури.

4.2.1. Замок. Очевидно, в приміщеннях князівського замку продовжувала діяти місцева земельна адміністрація. Замкові укріплення, які були поновлені після війни 1431 р., за своєю потужністю та архітектурою, ймовірно, не в повній мірі відповідали вимогам часу. «Ижь за панованъемь славное памети Казимера (Ягелоновича – С.Т.), короля его м'лсти, з Божого допущенъа тотъ замокъ былъ згорелъ». Мабуть, від тих подій на дитинці збереглися потужні шари горілого дерева виявлені під час земляних робіт середини XIX ст. на рівні решток цегляних стін та крейдяних фундаментів казимирового замку⁴⁶.

З початком нової хвилі татарської агресії у середині XV ст. при старості Олександрові Сангушку, як вже згадувалось, володимирський замок довелося докорінно відбудувати за королівські гроші. Згідно з повідомленням люстраторів 1545 р., сталося це понад сто років раніше і ніколи його наново “не роблено”⁴⁷. У люстрації володимирського дерев'яного замку від 1552 р. зазначено дещо інше: цей “замок з дерева дубового від вісімдесяти літ справою городничого П. Солтана роблений”, тобто приблизно у 1470 р.

За люстраціями 1545 та 1552 р. замок мав п'ять веж (рис. 4.4), які включали: Воротну завширшки 5 сажень, наліво від входу – вежу князя Коширського (за іменем її опікунів –

46. Крушинский А. Исторический очерк Волини // Труды Волынского губернского статистического комитета. – Вып. 1. – Житомир, 1867, с. 71.

47. Литовська метрика. Книга 561: ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. Кравченко. – К., 2005, с. 103-104.

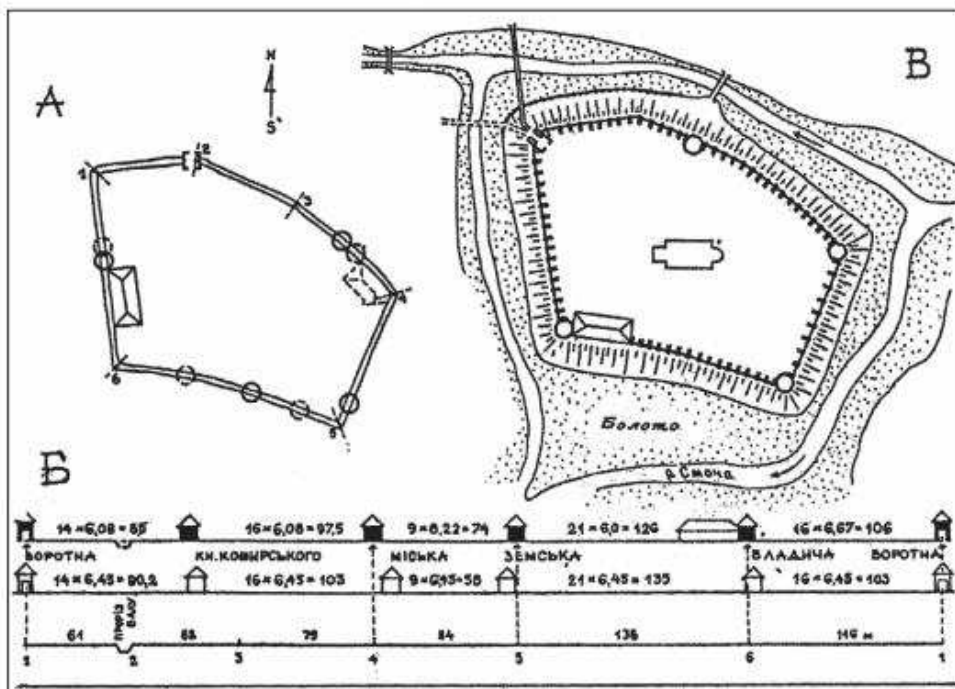

Рис. 4.4. Реконструкція плану дерев'яного замку XV ст. на підставі люстрацій 1545—1552 рр. (за Б.Колоском):

А — варіанти розміщення веж і королівського будинку при лівосторонньому і правосторонньому русі ревізорів за умови знаходження Ворітної вежі над існуючим проїздом у двір замку.

Б — розгортки гребня оборонного валу з вежами при розміщенні Ворітної вежі на північно-західному розі валу. Довжина відрізків гребня валу (знизу), розгортка з розташуванням веж по кутах валу.

В — план Володимир-Волинського замку з варіантом розміщення тодішнього нового мосту до Ворітної вежі.

князів Сангушків⁴⁸), далі Міську вежа (утримувалася міщанами), Земську (“всіх княжичів і панів і земян повіту Володимирського) та Владичу або Королівську (“на гроші королівські оправлена зовсім”). Впритул до Королівської башти на місці колишніх шести городень “дом королевський вділан ест”⁴⁹.

48. у 1542-1560 рр. таким опікуном був луцький староста князь Андрій Михайлович Сангушко-Коширський, теж похований в Успенському соборі Володимира.

49. *Литовська метрика*. Книга 561: ревізії українських замків, с. 104-110. В інвентарі 1636 р. щоправда згадані вже 7 замкових башт.

Всі 71 городні, як і вежі традиційно були закріплені за певними особами чи то громадами, які несли відповідальність за підтримання їх у належному стані. Через сто років існування замок потребував капітального ремонту. За висновком ревізорів: «городень всіх ліхих двадцет, а веж чотири, то все оправлення потребует». Натомість новий міст перед Воротною вежею, що «ест вділан ново, которий перед тим ніколі не бивал».

Земляні вали, які служили платформою для дерев'яних укріплень, очевидно, неодноразово досипались, що добре помітно в стратиграфії траншеї 2018 р. Вже на середину XVI ст. вони сприймалися, як «гора замкова»⁵⁰, а у другій половині XIX ст., за інформацією О. Цинкаловського, отримали сучасну форму, коли за наказом начальника в'язниці в'язні досипали та поправили вали. По верху валів було влаштовано дерев'яний «паркан» (вкопані вертикально дерев'яні стовпи, поміж якими на висоту декількох метрів вкладалися горизонтальні ряди колод з отворами для ведення вогню) з «обланками» (захищеним проходом по верху стіни).

Про забудову замкового плацу на початку XVII ст. детальніше відомо завдяки старостинському та бурграбівському інвентарям Володимирського замку 1638 р., які після ревізій 1545 і 1552 рр. є важливим описово-статистичним джерелом до історії цієї оборонної споруди.

На той час при брамі вже стояв будиночок воротного (domek wrotnego), а по лівий бік від брами по напрямку до Шляхетської вежі (з піччю) – будинок під гонтом «до входу (на ганок) якого ведуть дерев'яні сходи з поручнями», з кахляними пічами та мурованим комином, на десять вікон з шибками і віконницями на залізних завісах. «Під тією будівлею є шість комор для зберігання всього того, що є необхідним для замку»⁵¹. Можливо, саме цей будинок збудував у 1512–1513 рр. тодішній староста князь Андрій Сангушко.

50. Там само, с. 110. Під час ревізії 1552 р. в'язного мосту вже не було: «Стоит замок на горе невысокой, але прикрой, узойти нельга со всех сторон, а вода около везде. Приступ ку замку з одное стороны - перед вороты, от владичина двора через ров водяный, которий может человек каменем з руки перекинути».

51. *Кравченко Володимир*. Інвентар Володимирського замку 1636 року // *Український археографічний щорічник* 2013. – Вип. 18. – С. 434.

З правого боку від брами «на самому валі» стояла «стара згнила будівля на палях, до якої вели сходи з ганком» під якою була пивниця. За нею під окремим дахом стояла будівля, де зберігалося замкове озброєння. Далі, біля тієї старої будівлі, так само на валі, вздовж брами стояв новіший будинок з двома великими приміщеннями і кімнатами. Також ближче до брами, під валом стояла будівля, в якій колись була канцелярія, на той час вже спустошена.

Посеред замку стояла кухня з доброї деревини, при якій з одного боку пекарня з чорною піччю, з другого боку – маленьке приміщення (*izdebeczka mała*) з білою кахельною піччю, комин в кухні ліплений, дах над нею гонтовий, добрий. Перед кухнею стояла спіжарня з округлої деревини, з дерев'яним настилом на споді. За кухнею, посеред замку, знаходився обгороджений сад. При кухні розташовувалася вкрита соломою возовня.

Натомість, у ревізіях 1545 та 1552 роках із будівель, розташованих у замку, згадувалася лише споруда королівської резиденції (дім королівський, «палац господарський в стіні на підкліттях новозбудований з протесся соснового з великими полив'яними печами та 2 мурованими коминами, 11 вікнами зі скляними шибками, пивницею з льохом». Крім того в замку тоді розташовувались 2 свирни⁵², спіжарня, стайня, кухня, лазня, 12 зем'янських будинків, церква Святих Якима і Анни (у тексті ревізії церква Святого Якима)⁵³.

Станом на 1638 р. у замку було «13 менших і більших гаківниць у старих ложах, одна залізна гарматка на неоправлених (*bosych*) колесах та друга мала розірвана. Натомість, згідно з даними ревізії Володимирського замку 1545 р. його «бронні речі» складали значно більшу кількість озброєння та боєприпасів: 7 бочок селітри, «півушатка» сірки, штука свинцю, 30 королівських гаківниць, 208 гаківничних куль, 2 коротких залізних сарпантини, гаківничного пороху 2 камені, півтора камені гарматного (дільного) пороху, розірвана гармата, 30 гаківничних порохівниць, 30 гаківничних форм 19. У 1552 р. «бронь замкова» налічувала: розірвану мідну гарма-

52. Комори. Житниці.

53. Там само,

ту довжиною вісім з половиною п'ядей, дві залізні гарматки (фуклери), 3 старих залізних кия для стрільби, 30 гаківниць, з яких 2 староста князь Федір Сангушкович узяв для замку в містечку Локачах; 25 залізних і мідних гаківничних форм; 20 порохівниць, з яких 5 також були взяті Сангушком, гаківничних куль 200, шапка гарматного пороху, сірки вже не було, штука олова, 4 бочки селітри⁵⁴.

Під замковою юрисдикцією перебувала територія Підзамчя, де мешкали за люстрацією 1552 р. 9 замкових слуг-“поезди-ников”, яких використовували як посильних. Натомість, територія колишнього Малого окольного города (“Владича гора” та Спаський монастир), а також прилегла територія Домініканського монастиря, очевидно, практично повністю контролювалася церквами.

Завдяки згаданим чисельним пожертвам шляхти Володимирської землі тут з початку XV ст. провадилося й активне цегляне будівництво. Зокрема, будинок єпископа, що доповнював укріплення єпископського замочка, внаслідок чисельних перебудов, найпомітніша з яких була у XVII ст. набув достатньо значних розмірів – 54x28 м.

4.2.2. Середмістя. Місто з початку XV ст. повністю обмежувалося рештою укріпленої за княжої доби території на правому березі р. Смочі. Воно розвивалося в оточенні чотирьох передмість: Залужжя, Завалля, Зап'ятниччя та Засмоччя, на яких за побором 1578 р. нараховувалось 242 доми.

Протягом XV–XVIII ст. розпланування міста княжої доби загалом, слід думати, зберігалось й надалі. Площа Ринок, розташована у північно-східній частині середмістя, за документами XVI–XVII ст. мала “чотири роги”, а згодом трансформувалась до неправильного трикутника, усіченого із західної сторони, але розширеного у східному напрямку. Від площі віялоподібно відходили в різні напрямки чотири «великих» вулиці: у північному напрямку – Велика Жидівська, яка вела до Зап'ятницької брами, на захід – Завальська вулиця до Завальської брами, на південь – Велика Замкова – до головної замкової брами у Воротній вежі, на південний захід – Вели-

54. Там само, с. 435.

ка Спаська, що йшла від Ринку до “городка”, тобто “Владичої гори” і до церкви Святого Спаса; у східному – короткою вулицею Великою Засмоцькою до Засмоцької брами.

У північно-східній частині Ринку – найбільш людному місці, де до того стояв стовп ганьби – “пренгир”, принаймні з серпня 1583 – вересня 1584 р., відповідно до королівського привілею постала головна споруда міського самоврядування – дерев’яна ратуша. За О. Цинкаловським: “місце старого магістрату при Фарній вулиці (сучасна вул. Князя Василька) – тепер незабудоване. Там проходить вуличка до пожежної сторожі. Будинок магістрату згорів під час пожежі міста в XIX ст.”⁵⁵.

Будівля ратуші, повернута фасадом до Ринку, а своїм лівим боком – у напрямку протилежного рогу площі, займала праву сторону Жидівської вулиці у місці її виходу на площу. Ймовірно із міркувань пожежної безпеки ратуша розташовувалась на певній відстані від ряду дворів північної сторони Ринку.

Будівля ратуші мала два наземні поверхи, критий ґонтом дах, ганок із сходами та цокольний поверх. У головному приміщенні ратуші – «світлиці» могли збиратися одночасно більше півсотні осіб (урядовці та всі 45 міських ремісників)⁵⁶. Для цокольного поверху ратуші – т.зв. підкліття використовувалися терміни «тюрма» та «казнь міська» – там утримували рядових порушників порядку. Натомість для шляхетних в’язнів була передбачена «світлиця під дахом» ратуші⁵⁷.

Над ратушею був піднятий дзвін. Звуком ратушного дзвона міщани закликались до збору в центрі міста на різні масові акції, як було, коли “который бурмистр з райцами, ударивши два разы на кгвалт ве звонок ратушовый, збунтовавши и все посполство места Володимерского». Ратушний дзвін також сигналізував міщанам про пожежі, а також про гучні трагічні події, що відбувалися в місті.

Поруч з ратушею на Ринку була ще одна будівля громадського призначення – “комора”. Окрім прямого призначення –

55. Цинкаловський О. Матеріали..., с. 207.

56. Кравченко Володимир. Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття // Український археографічний щорічник 2009. – Вип. 13–14. – С. 426-427.

57. Там само, с. 428.

зберігання арештованих товарів, її використовували як “казнь міську”, що мала “колоду міську”⁵⁸.

Найвизначнішими міщанськими резиденціями на Ринку за документами кінця XVI ст. виступають т.зв. Каплинський⁵⁹ та вїтївський двори, розташовані на протилежному від ратуші розі площі та на її східній стороні, а також двір бурмістра Степана Завади (за вїтївства Максима Івановича Лудовича там відбувалися засідання міського уряду і суду на чолі з вїтєм). Багаті купці Василь Капля та Миколай Ганібел Влох у другій половині XVI ст. склали нечисельний патриціат Володимира.

За даними інвентаря володимирського вїтївства 1635 р. вїтївський дім складався з двох “ізб” і сіней: перша з них (з двома вікнами), що вважалася “білою ізбою”, мала розставлені під стінами лави, кахлеву піч, комору, дерев’яну пивницю; друга (з трьома вікнами), що була більшою, мала посередині стіл, лави навколо, кахлеву піч з комином і “чорною піччю”, комору, кухню з глиняним комином, весь будинок був вкритий ґонтом⁶⁰.

Наприкінці XVI ст. протягом 25 років цей дім займав вїт Михайло Дубницький (помер у травні 1592 р. і був похований на цвинтарі соборної Успенської церкви). Тут відбувалися засідання міського уряду й суду, а засідання вїтївсько-лавничого суду продовжували відбуватися навіть після побудови ратуші: у вїтївському будинку, ймовірно у більшій “ізбі”, де був стіл і лави.

З національних кварталів, які у Володимирі XV–XVIII ст. не мали чітких меж, залишалось лише два: навколо синагоги на Великій Жидівській вулиці та католицький – ймовірно, спершу при домініканському монастирі, а згодом, коли шляхтичі-католики масово купують двори на Ринку – при новоспо-

58. “Колодою” називали знаряддя для покарання простолюдинів. Вона складалася з двох важких дубових балок, на стику яких просвердловались отвори для ніг і рук покараних.

59. Цей двір мав таку назву, оскільки раніше належав одному з найбагатших міщан – радці й бурмістрові Василю Каплі. По його смерті купецький двір і будинок успадкували дружина Василя Каплина і дочка Куниця Каплянка, з якою був одружений і жив у тому ж будинку гродський підписок Мартин Приборський, див.: *Кравченко Володимир. Ратуша...*, с. 434.

60. Там само, с. 425,

рудженому фарному костелі. Так, у першій половині XVII ст. на Ринку серед інших вже мешкали мечник⁶¹ Ян Маєвський та маляр Даніель Раєвич, якого один час обирали бурмістром⁶². Якщо за наявними документами встановити кількість католиків в місті важко, то за реєстром 1632 р. відомо, що євреї склали п'яту частину мешканців міста (112 дворів з 544)⁶³.

Більшість приватних будинків у Володимирі тривалий час залишалися дерев'яними. Відтак, внаслідок частих пожеж кількість будинків у місті постійно змінювалась. Можна припустити, що використання цегли для побудови льоху та цокольних поверхів міщанських будинків масово розпочалося не раніше XVIII ст. Згідно з даними люстрації 1648 р. у Володимирі разом із вищезгаданими чотирьома передмістями було 209 хат. На ринку в цей час згадано 22 будинки, хат вуличних ринкових – 16. Перед 1635 р., говориться в тому ж документі, у Володимирі було 523 хати⁶⁴.

Хоча відродження масового цегляного будівництва повинно було відбутися у Володимирі наприкінці XIV ст. після невдалої спроби польського короля Казимира III спорудити кам'яний замок. Для побудови масивних фундаментів та стін завтовшки від 2,5 до 3,8 м було необхідно закласти потужні кар'єри з добування крейди та глини, а також вапнярні та цегельні в околицях міста. Безперечно, вся ця будівельна інфраструктура безслідно не зникла після зруйнування замку Любартом. Підтвердженням цьому є результати рятувних розкопок північніше від валу Окольного города, де у 2009 р. вдалося зафіксувати основу однієї великої печі для випалу цегли-пальчатки. Ймовірно, саме тоді було започатковано цегляний палац єпископа. Однак, інші цегляні споруди XV–XVIII ст., ймовірно, ще чекають на виявлення.

61. почесний шляхетський титул.

62. *Заяць А.* Міське суспільство Волині..., с. 458. Малярський осередок діяв у Володимирі ще й у XVIII ст. Так, близько 1770 р. було виконано портрет Филипа Феліціана Володкевича на спогад про колишнього володимирського владика.

63. Там само, с. 361.

64. *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства у першій половині XVII ст.– К., 1930, с. 75.

Внаслідок розорення міста наприкінці XIV–на початку XV ст. мали бути поновлені міські укріплення Володимира з трьома в'їздовими брамами: Завальською, Засмоцькою та Зап'ятницькою, обладнаними мостами через рів і річку Смочу. В середині XVI ст. ще пам'ятали, що ця оборонна система міських укріплень, майже правильної напівкруглої форми, існувала «з стародавніх часув». По верху давніх земляних валів було облаштовано «паркан местский»⁶⁵. Очевидно для оборони цих укріплень призначалась 31 гаківниця⁶⁶, яка на середину XVI ст. належала місту.

Широка смуга землі, відведеної під укріплення, постійно спокушала міщан до розширення своєї садиби. Так, в судовому позові міщан проти в'їта Максима Лудовича в 1566 р. згадуються вкопані протизаконно у міський вал «кузня ковальська», «лазня з сіньми», дім.

У середині XVIII ст., коли ця лінія оборони остаточно втратила своє значення, її почали розбирати, оскільки рови та вали стримували просторовий розвиток міста. Першими були розібрані укріплення, що прилягали до парафіяльного костюлу, про що люстратор писав: «Зараз ці укріплення збереглись лише у вигляді невеликих ділянок валів». Вже на початку 1960-х рр. від них зберігались лише невеликі рештки валів та ровів окольного міста.

4.2.3. Передмістя. Оскільки володимирську ратушу розмістили саме на розі Великої Жидівської вулиці, яка вела до Зап'ятницьких воріт, та Ринку, слід думати, головним передмістям Володимира було північне, яке протяглося поруч П'ятницької церкви. Тут жило багато ремісників, знаходився в'їтівський двір з млином та ставком. Серед мешканців передмістя згаданий в 1582 р. лавник і «земський підписок» Григо-

65. «А паръканъ, который мещане справують, обачили есмо, ижъ добре его будують – деревомъ а не плетеномъ, клити с обланъками, а имде дома у стѣну справують. Естьли бы такъ до конъца справили яко почали, тогда в добром обороне мисто будетъ» (Литовська метрика..., с. 113).

66. в даному випадку фортечна рушниця. За люстрацією 1545 р. місто мало лише 22 «добрих» гаківниць, «а со ручници поведають, иж кожъдый мещанинъ маеть, а инъшии по две ручници держать» (Литовська метрика..., с. 114).

рій Холявич Дворецький⁶⁷. У 1629 р. на цьому передмісті було 80 хат (з них 3 пусті), парканники за містом хат 41, а пустих 6⁶⁸. Занепалу наприкінці XVIII ст. церкву Св. Параскеви П'ятниці згодом замінила нова церква Св. Миколи (збудована як каплиця святого Йосафата Кунцевича у 1780 році). А невдовзі, у XVIII-XIX ст. частину території цього передмістя мали б поглинути міські кладовища (храм Св. Миколи у 1910 р. вже мав функції цвинтарної каплиці).

Розташована поруч з Домініканським монастирем західна міська брама сполучала середмістя із Заваллям і далі з дорогою, що вела до містечка Устилуга на річці Буг та до міста Городла, а також з іншою дорогою, що йшла на село Суходоли, містечко Литовиж і далі на міста Сокаль і Львів. Ця південна дорога в документах називалася ще «Прасольською»⁶⁹.

За даними люстрації 1648 р. на західному передмісті Завалля було 17 хат (зокрема 4 пустих). У 1640-х рр. там жили, наприклад, писар Володимирського земського суду Микола Гораїн та знаходилася “канцелярия земская володимерская и книги завше под час суженя роков и одправованя того леженя книг бывають и лежат”, а також писар війтівського уряду шляхетний Василь Яргоген⁷⁰.

Важливим районом Завалля залишався пагорб з храмом Св. Іллі, монастирем та шпиталем. Навколо нього у XVI ст. навіть передбачалося спорудження оборонного муру з бійницями. Перша письмова згадка про храм Св. Іллі датується першою половиною XVI ст. Згідно з заповітом Василя Загорівського 1577 р. та “візитою” 1695 р. храм був дерев'яним. Побудова кам'яного храму, розпочата у 1761 р., не була завершена внаслідок завоювання Волині Росією (по цьому бу-

67. Заяць А. Міське суспільство Волині..., с. 451.

68. Там само.

69. Нею традиційно везли сіль з Дрогобича, див. *Кравченко Н.* Торгівля сіллю на Волині в другій половині XVI ст. // *Студії і матеріали з історії Волині.* – Кременець, 2012. – С. 230.

70. Цит. за.: *Кравченко Володимир.* До історії взаємин володимирського міщанства зі старостинською адміністрацією у 40-х роках XVII століття. – С. 401, 406.

дівництву було зібрано цегли із знаком хреста та тризуба⁷¹). У 1833 р. храм було знесено⁷².

Не виключено, що Іллінський монастир заміняв занепалий у попередній період монастир Сорока Апостолів, оскільки у духовному заповіті Василя Загоровського 1577 р. Храм Апостолів згадується лише як парафіяльний⁷³. Початковий монастирський храм міг бути монументальною спорудою, оскільки «візита» 1695 р. згадує про кам'яний престол у дерев'яному храмі⁷⁴. В документі від 14 червня 1580 р. та в низці інших у Володимирі «на предместію» неодноразово згаданий храм та його парох – Василь Іванович⁷⁵.

На передмісті за Лугом, на «Залужжі» (тепер с. Заріччя) було 15 хат, погост храму Св. Прокопія та двір королівського дворянина підляського стольника Станіслава Граєвського, що знаходився при самій дорозі на Володимир. Там же, в 1618 р. згаданий двір Адама Киселя та багатьох інших шляхтичів⁷⁶. Розбудований у XVII-XVIII ст. у цегляними будівлями єпископський фільварок О. Цинкаловському запам'ятався будинком із колонами⁷⁷.

Дорога з Володимира через Залужжя на Литовеж та Сокаль провадила по «Княжій» греблі⁷⁸ (очевидно, її свого часу підтримували за кошт володимирського князя). Саме на ній міг стояти замковий млин.

З боку р. Смочі при мості через ріку в міському паркані мала бути споруджена т.зв. Замоцька брама. Її цокольне приміщення, як і Зап'ятницької вежі, використовувались, як «казнь местская». Інколи для цього використовувалась «пивниця в дому концевом в паркани»⁷⁹.

71. *Cynkowski A. Materiały do pradziejów...*, s. 166.

72. *Дверницький Е.Н. Памятники древнего православия...*, с. 41–42.

73. *АрЮЗР.–Ч. 1.–Т. 1.–С. 87–90.*

74. *Дверницький Е.Н. Памятники древнего православия...*, с. 44.

75. Зміст документу, що стосується земельних суперечок (ЦДІАУ, ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 149зв-150), відомий завдяки історику д.і.н. А. Зайцю.

76. *Старченко Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р.*, с. 88.

77. *Цинкаловський О. Матеріали...*, с. 203, 207.

78. *Кравченко Володимир. Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття*, с. 425.

79. *Кравченко Володимир. Ратуша...*, с. 430-431.

Дерев'яний міст при ній через р. Смоч у другій половині XVI ст. вимагав суттєвих капіталовкладень⁸⁰. Очевидно саме його рештки були виявлені під час земляних робіт у листопаді 2016 р. в котловані під 8-поверховий житловий будинок на вул. Луцькій, 19. Частина з виявлених будівельних конструкцій також могла належати будівлям на сваях XVI-XVII ст. при паркані⁸¹.

По цьому мосту відбувався зв'язок із Засмоцьким передмістям та двома приватними анклавами: Василівщиною та Михайлівщиною князів Сангушків. Частина передмістя певний час зберігала свою давню назву – Гумнищів⁸².

У XV-XVIII ст. це східне передмістя було слабше заселене, оскільки знаходячись поза межами міських укріплень першочергово спустошувалось під час татарських набігів та козацьких війн. Частина його території, окрім того, була заболоченою.

На початку XVII ст. на засмоцькому передмісті було 12 хат (зокрема 3 пусті), від Луцька – 14⁸³. В інвентарі володимирського вйтівства, укладеному на вимогу володимирського старости князя Юрія Заславського королівським дворянином Петром Коморовським в серпні 1635 р., згадується двір на передмісті Засмоччі на Кривій вулиці на березі ставка та 15 підданих, які мешкали у тому дворі. У дворі на Кривій вулиці приміщення опалювалися «печами із зеленими кахлями».

Не дивлячись на скорочення населення на лівобережжі Смочі майже до кінця XVIII ст. продовжували діяти храми Св. Михайла, Св. Георгія Зміборця, Св. Іоанна Золотоустого та Св. Іоанна Предтечі⁸⁴. Два останні храми обслуговували також підданих, що мешкали у дворі Василя Загоровського на Острівку. Також, враховуючи розростання погосту, ймовірно, продовжував діяльність храм, що у XII-XVI ст. займав підвищення на місці пізнішого млина на вул. Гайдамацькій, 11⁸⁵.

80. Заяць А. Міське суспільство Волині..., с. 190-191.

81. Терський С. В. Нове в археології княжих столиць Волині..., с. 28.

82. "на передместі, где гумно господарское бывало і дворец", див.: Balinski M., Lipinski T. Starozytna Polska..., s. 524.

83. Баранович О. Залюднення Волинського воєводства..., с. 75.

84. Там само, с. 87.

85. Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 92.

Далі, вже за межами за-смоцького передмістя, з лівого боку від дороги, що прямувала на Луцьк – на урочищі Калинівці між річкою Рилавицею і “могилками” знаходилася шибениця, що належала місту Володимиру.

Ще люстратори 1545 р. зауважили важливість долини р. Рилавиця для оборони Володимира – там пропонували облаштувати став⁸⁶. Це було зроблено лише близько рубежу XVI/XVII ст., коли разом з греблею ставу насипали й бастионне укріплення для новолокованого міста Рилавиці (рис. 4.5).

З наведених даних люстрацій та планів кінця XVIII–XIX ст. (рис. 4.6) стає очевидним, що східна частина давнішого Вели-

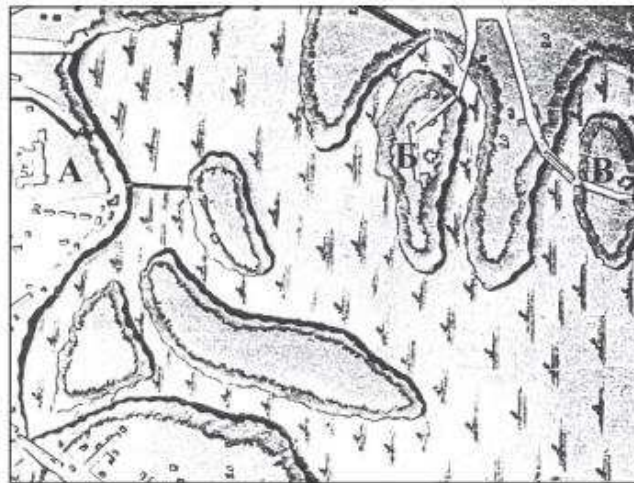

Рис. 4.6. Північна частина Засмоччя, Шкартані та Лозівщина на мапі 1798 р.: А – василіанський монастир; Б, В – храми Св. Івана Хрестителя та Св. Івана Богослова.

Рис. 4.5. План бастионного укріплення в ур. Провалля на р. Рилавиці (за О. Цинкаловським).

кого Окольного города за нової доби суцільно заселеною не була. Виняток становили прирічкові смуги вздовж луцького тракту. На лівобережжі р. Смочі протягом згаданого періоду свою парафію зберегала лише Василівська церква.

Відтак, як показали археологічні обстеження та спостереження за

86. Литовська метрика..., с. 114.

земляними роботами у 1999-2004 рр. більша частина лівобережжя поступово перетворюється два величезні за площею міські кладовища: одне – при храмі Св. Василя, яке поступово обійняло території ур. Михайлівщина та навколо⁸⁷. В цьому урочищі рештки старого цвинтарища були помітні ще наприкінці XIX ст.⁸⁸ Друге – виникле на основі церковного кладовища при храмі XII–XVII ст. по сучасній вул. Гайдамацькій, поховання якого заходять на територію сучасної гуманітарної гімназії з західної сторони⁸⁹.

4.2.4. Приміська інфраструктура Володимира залишалась розвинутою і за козацької доби. Очевидно, саме покинутих у період занепаду Речі Посполитої у XVIII ст. приміських фільварків стосувались згадані в краєзнавчих описах початку XIX ст. (С. Косович та інші) руїни кам'яних будівель, кам'яні колодязі та погребі, різночасові земляні укріплення.

Найважливішим пунктом як з археологічного погляду, так і з історико-топографічного залишалися поселення в околиці сучасного с. Зимно. Перша письмова згадка про населений пункт під цією назвою міститься у документі 1450 р.⁹⁰, коли маєток Зимно перейшов з великокнязівської власності Немирі Резановичу. Тоді ж в 1458 р. згаданий, як існуючий, і сам монастир⁹¹.

1545 р. датується перша письмова згадка про монастирську Успенську церкву⁹². Храмова будівля пережила чотири кампанії з її перебудови. Первісний храм мав оборонне призначення. Сучасна церква є чотиристопною тринавовою спорудою, перекритою коробовим склепінням (рис. 4.7). Припускають, що первісний храм зазнав руйнувань внаслідок землетрусу 1510 р. Зруйнований храм вже мав настелену підлогу із ромбоподібних керамічних плиток темно- та яскраво-зеленого кольорів, рештки якої виявляли в напластуваннях під сучас-

87. Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 86.

88. Грушевський М. Історія України-Руси /В 11 т., 12 кн.– Т. 2: XI–XIII вік, с. 379.

89. Там само, с. 92; Терський С. В. Дослідження літописної округи княжого Володимира, с. 61–64.

90. АрЮЗР.– Ч. VII.– Т. I.– 1886.– с. 9.

91. Там само, с. 11-12; АрЮЗР.– Ч. VIII.– Т. IV.– с. 27.

92. AS. – Т. IV, s. 418.

ною підлогою, а фрагменти – у муруванні стовпів та підпружних арок⁹³. На наступному етапі перебудови – у першій половині XVI ст. церква мала п'ять куполів, розібраних 1724 р. на вимогу тодішнього власника Зимного Михайла Чацького. Початково її стіни не були тинькованими, про що свідчить візерунчаста «готична» кладка на фасаді. На двох її контрфорсах збереглися округлі ніші, які вважають солярними знаками⁹⁴.

Під час реставраційних робіт у монастирі наприкінці XIX ст. архітектор В. Дейнека скопіював «зображення 5-бан-

ної та 3-банної церков, намальованих олійними фарбами [...]. в панелі іконостаса» (рис. 4.8). У XV-XVI ст., як свідчать результати розкопок, у Зимному діяли храми Св. Трійці, Миколи, та, ймовірно, Пафнутія на давньому городищі (існувала до XVIII ст.). По цьому церквищу зберігались ґрунтові поховання, інколи покриті сажею, які були зафіксовані під час розкопок 1956–1964 рр.⁹⁵ Тому тризрубним храмом на зображенні міг бути парафіяльний, Св. Миколи.

У північно-західному куті оборонних мурів разом з наріжною вежею було зведено тричленну будівлю трапезної з церквою та кухнею. Резиденційні будівлі ігуменів, власників та ктиторів монастиря, очевидно, розміщувалися при західному та південному оборонному мурах, на схід від надбрамної вежі. Всі споруди монастиря будувалися із жолобчастої червоно-ро-

93. Крощенко Л. Исторично-архівні дослідження Зимнівського монастиря на Волині..., с. 499-500.

94. Там само, с. 501.

95. Пелешишин М. Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині, с. 15–16.

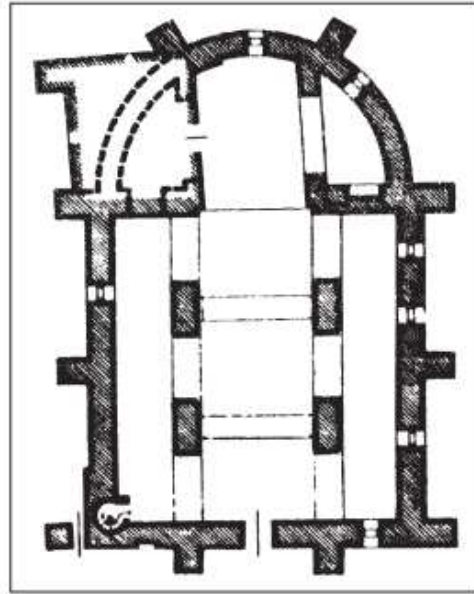

Рис. 4.7. Зимно. Успенська церква. План-реконструкція М. Валицького та І. Річинського. 1929 р.

Рис. 4.8. «Бывший вид церквей в с. Зимно в XVI веке, по рисунку, находящемся в иконостасе большой церкви». 1882. Рис. В. Дейнеки.

жевої цегли доброго випалу розмірами близько 28x14x8 см. Оборонні мури замку мали товщину всього 0,9 м.

Потужні культурні напластування, зафіксовані на Княжій (Святій) горі⁹⁶, походять переважно з моменту побудови там князівського замку з часу після 1495 р., у зв'язку з зростанням загрози татарських нападів. Попри значні земляні роботи, які проводилися на території монастиря у 1970-1990-і рр. (П.О. Раппорт, М.М. Нікітенко), добре документованих розкопок у цей період не було проведено. Відсутність на плато напластувань раніше XV ст. підтвердили й рятівні розкопки ДП «Волинські старожитності» у 2010 р.⁹⁷ Ця монастирська територія займає найвищий в окрузі мисоподібний виступ, що домінує над сусідніми прибережними зонами (рис. 4.9). У минулому це забезпечувало непогані умови для облаштування захисних кордонів.

Для будівництва фортеці на західному схилі Святої гори було закладено піч з випалу цегли, що діяла у XV–XVI ст. (випадково виявлена 1986 р.⁹⁸ Досліджено основу випалювальної

96. Цинкаловський О. Матеріали..., с. 228.

97. Златогорський О. Є., Бузинний М. Г. Обстеження території Святогірського Зимненського монастиря у Володимир-Волинському р-ні // Археологічні дослідження в Україні в 2010 р. – Київ–Полтава, 2011. – С. 128.

98. Малевская М.В. Исследования в Луцком замке и в с. Зимно // Археологические открытия 1986 г.– М., 1988.– С. 305–307.

камери розміром 6х6 м з двома топочними каналами шириною 1-1,1 м. Стіни печі товщиною 30 см складені з брускової бороздчатої випаленої цегли та сирцю розміром 27-29х12-14х7,5-8,5 см. Збереглися також основи декількох поперечних аркових перегородок.

Зважаючи на версію печерного характеру первісного облаштування цієї чернечої оселі, можна припуститися, що саме біля входу до печер був споруджений перший монастирський храм, – найі-

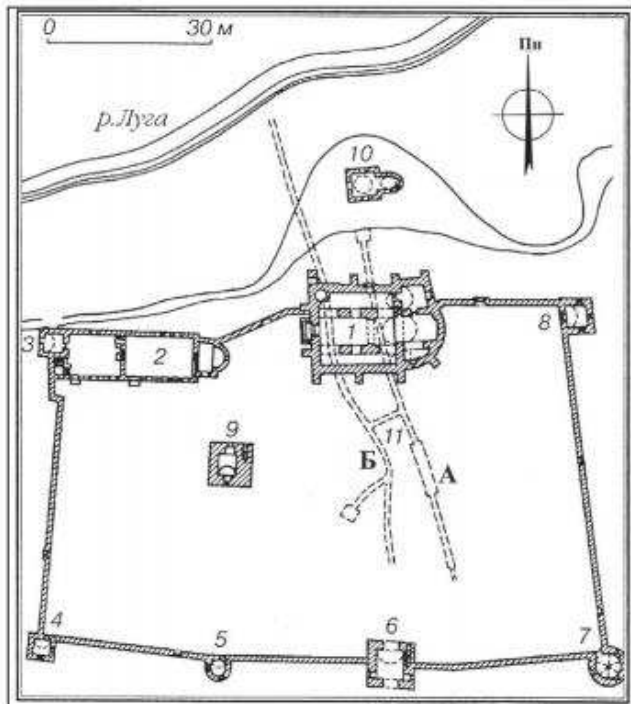

Рис. 4.9. План Зимненського монастиря на кінець XVI – XVII ст.: 1– Успенська церква; 2– трапезна з церквою; 3– північно-західна башта; 4– південно-західна башта; 5– напівкругла башта; 6– в'їзна башта; 7– південно-східна башта; 8– північно-східна башта; 9– дзвіниця; 10– Трійцька церква; 11– підземні споруди (печери): А – «східна», Б – «західна» вулиці.

мовірніше, дерев'яний, очевидно, невеликий за розмірами і майже на тому самому місці, де тепер розміщена мурована церква Св. Трійці, датована найновішими дослідженнями серединою XVI ст.⁹⁹ (рис. 4.10). Сьогодні вона автономно розташована поза просторовими межами монастиря, майже впритул до його північного кордону на вузькій терасі і на значно нижчій висотній позначці рельєфу. Простежується її велика

99. Крощенко Л. Исторично-архивні дослідження Зимнівського монастиря на Волині (реконструкція підвалин), с. 509. Раніше її датували другою половиною XV ст., див.: Логвин Г.Н. Архітектурний комплекс у Зимно // Архітектурні пам'ятки.– К.: Вид-во Акад. архіт. УРСР, 1950.– С. 90–104.

Рис. 4.10. А. Чорпіта. Троїцька церква у Зимно. 1931 р. Літографія. Львівський історичний музей.

подібність до храму аналогічної посвяти на території колишньої князівської резиденції у Данилові коло Крем'янця¹⁰⁰.

Ймовірно, перші печери, які могли існувати в Святій горі (15-16 м над рівнем заплави р. Луга) ще з ранньосередньовічної доби, у XVI-XVIII ст. поширюються та облаштовуються. Вхід в печери влаштовано на вузькій терасі поза мурами Троїцької церкви, у північному схилі гори, укріпленому цегляною стіною.

Існуючі зараз печери монастиря викопані в лесовому ґрунті на глибині 6,5 м від рівня сучасної денної поверхні. Вони складаються із двох спрямованих з півночі на південь майже паралельно один до одного прямолінійних тунелів, з'єднаних між собою перемичкою (орієнтація схід-захід, рис. 4.11), і третього тунелю, який бере свій початок із південної частини підземної Свято-Варлаамівської церкви, що у 1900-1902 рр. за проектом архітектора Н. Козлова була облаштована з невеликої підземної каплички і освячена в ім'я вищезгаданого київського ігумена. Вона прямокутна в плані, північної орієнтації, з двома

100. Див.: Терський С. В. Княже місто Володимир, с. 148, рис. 90.

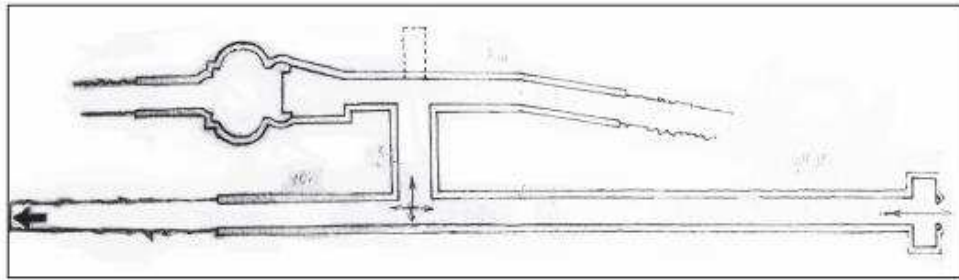

Рис. 4.11. Зимно. План печер, зафіксований у 1964 р. Б. Сайчуком та М. Хільком.

арочними нішами, які розміщені в західній і східній стінах храму та вентиляційним каналом в куполоподібному склепінні над ймовірним місцем знаходження вівтаря. Між печерним ходом та храмом є притвор з нішами під ікони, відділений від основного об'єму церкви стовпом, завершеним двома арками

У середині XIX ст. печери перебували в аварійному стані, тому у 1866 р. під керівництвом О. Ветринського проведено роботи для зміцнення ділянок фундаментів північної стіни Успенської церкви та ремонту головної потерни, личкової цеглою¹⁰¹, в результаті чого склепіння, висота і ширина ходу змінились. Цей факт помітний в місцях прилягання цегляної кладки до залишків не обкладених цеглою лесових коридорів. Укріплена ділянка ходу стала вужча і нижча, а форма склепіння із майже стрільчастої, схожої по своїй конфігурації з деякими ділянками Звіринецьких печер в Києві, стала півциркульною.

Відома зараз загальна протяжність ходів складає близько 140 м. Печерний хід починається з просторої кімнати розміром 2,0х2,5х3,2 м. У східній стіні кімнати на висоті 1,35 м. від рівня поверхні підлоги знаходиться ніша для свічок розміром 40х50х35 см. З цієї кімнати з двох невеликих сходинок розпочинається прямий коридор. За 11,5 м далі він проходить під північними фундаментами Успенської церкви через майже двометрової ширини конструкцію із оброблених гранітних блоків. Перетин підземного коридору в цій конструкції має прямокутну форму. За 19 м від входу в західній і східній стінах печери на висоті 25-71 см від долівки розташовані пара-

101. Крощенко Л. Історично-архівні дослідження Зимнівського монастиря..., с. 509

ми за 2 метри одна від одної чотири бічні аркосолії¹⁰². Три з них на початок ХХІ ст. ще були замуrowані цеглою і заштукатурені цементним розчином. Поховання, яке в 1930-і рр. ще бачив О. Цинкаловський¹⁰³ в розкритій ніші розмірами 1,25x0,50x0,50 у східній стіні проходу вже не має.

На відстані 35,5 м від входу в печеру «східна» із «західна» вулиці з'єднуються перехрестям довжиною 5,50 м, шириною 1,29-1,75 м і висотою 1,77 м, де в північній стіні є ще одна ніша розміром 0,92x0,30x0,35 м. «Східна» вулиця йде по напрямку приміщення, що знаходиться на території колишньої монастирської школи і дзвіниці. Вона частково укріплена цеглою від місця з'єднання з перехрестям, а далі лесове склепіння неукріпленої частини просіло в результаті розконсервації поверхневого ґрунту над проходом. На цій ділянці проходу на склепінні і стінах збереглися, зафіксовані експедицією М. Нікітенка в 1990 р. відбитки від знаряддя праці, яким копався прохід. Знаряддя мало лезо товщиною до 1 см та шириною 7,5 см, яке поширювалося до 10 см у місці кріплення робочої частини з тримачем¹⁰⁴.

«Західна» вулиця, що простежувалася на довжину близько 30 метрів при ширині від 0,70 до 1,00 м і висоті від 1,80 до 2,50 м (в місцях вивалів або обрушення склепіння), майже паралельна «східній» і пролягає на північ і північний – схід північніше Свято-Варлаамівського храму. Її частково розчистили в 1990 році шахтарі із м. Червонограда (рис. 4.12). «Західна» вулиця раніше ймовірно мала вихід до річки, оскільки в північній частині монастирського пагорба помічена відповідна просадка ґрунту.

Найцікавішим є напівзасипане відгалуження печерної галереї довжиною 17,5 м, яке в південній частині Варлаамів-

102. Гулько Г., Мазурик Ю. З історії дослідження печер Святогірського монастиря в с. Зимне на Волині // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. Науковий збірник. Випуск 47. Матеріали XLVII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Упоряд. А. Силюк. – Луцьк, 2013. – С. 81–91.

103. Цинкаловський О. Матеріали..., с. 228.

104. Див.: Гулько Г., Мазурик Ю. З історії дослідження печер Святогірського монастиря в с. Зимне на Волині, с. 90.

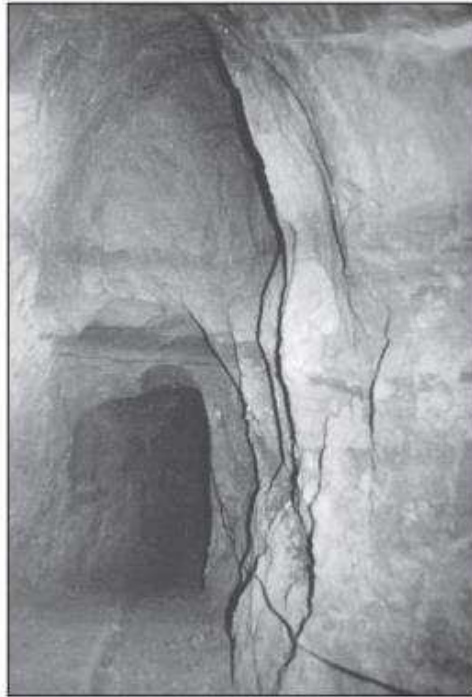

Рис. 4.12. Печери Зимненського монастиря «західна» вулиця, ділянка з пошкодженим склепінням (за М. Никитенком, Є. Осадчим, Т. Маніфасовим).

Рис. 4.13. Графіті, «західна» вулиця Зимненського монастиря. Фото та прорис (за М. Никитенком, Є. Осадчим, Т. Маніфасовим).

ської церкви теж частково зміцнювалось цеглою. Наприкінці простеженої експедицією 1990 р. частини цієї галереї, на її східній стіні на площі біля 2,5 м² вдалося виявити щільно розташовані написи, виконані з допомогою тонкого гострого предмету, як кирилицею, так і буквами латинського алфавіту. Очевидно, саме їх свого часу замальовував відомий дослідник давньоруської культури та палеографії І. Шляпкін¹⁰⁵. Написи, нанесені польською мовою, які перекривають староукраїнську, мають дату 1661 р. (рис. 4.13).

У XVI-XVIII ст. до Володимира тягнулась низка інших монастирів округи: Різвяно-Богородицький Загорівський на Святій горі, Миколаївський у Литовежі, Воздвиженський у Туропині, Миколаївський у Блаженику та Поповому млині.

105. Шляпкин И.А. Лекции читанные в С-Петербургском археологическом институте и стенографически записанные. – СПб., 1905.

Рис. 4.14. Замок з пригороддям у Фалемичах. Сучасна реконструкція (за А. Панікарським та С. Панишком).

Рис. 4.15. Городище «Осіяньська гора» у П'ятиднях на мапі 1920-х рр.

(рис. 4.15). Наступний етап розвитку двору у П'ятиднях – уфортифікування Церковної гірки з храмом Св. Покрови відбувався не раніше XVII ст.

Шляхтичі Коіленські, власники сусіднього з Володимиром замку у Когильному, для прикладу, тривалий час приймали

106. Заяць А.Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI–першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 38.

107. Терський С. В. Дерев'яні шляхетські замки Волині // Od Zborowa do NATO (1649–2009). Studia z dziejow stosunkow polsko-ukrainskich od XVII do XXI wieku. Monografia naukowa. – Т. 1: Historia. – Toruń, 2009. – S. 44–51.

За доби ВКЛ та Речі Посполитої в найближчій окрузі Володимира продовжувала гуртуватися шляхта. Князі Чорторийські збудували замок у Литовежі та двір у Сільці, князі Сангушки – замок у Локачах, князі Козеки – двір в Замличах. Навколо замку у Фалемичах (рис. 4.14), згаданого в документах 1543-1597 рр.¹⁰⁶ було локоване місто. Сліди існування замку раннього, стіжкового типу XV-XVI ст., аналогічного, як у Фалемичах¹⁰⁷, знаходять і на «Осіяньській горі» у П'ятиднях

активну участь у громадському житті Володимира. Дрібніші шляхетські двори існували також у Хмелеві, Хобултовій, Микуличах, Яковичах та інших селах¹⁰⁸.

Давня володимирська пристань – місто Устилуг, незважаючи на зростаючу роль у експорті хліба та інших товарів з України у Західну Європу, навіть найменшою мірою не замінював собою Володимир протягом усього періоду існування, а був лише частиною його інфраструктури.

4.3. Господарське та культурне життя міста XV–XVIII ст. за даними археології

Завдяки задовільній збереженості володимирських архівів маємо достатньо даних для характеристики житла володимирської еліти. Натомість, особливості інтер'єру та побуту пересічних володимирчан традиційно можна реконструювати за даними археології.

Однак, міська забудова пізньосередньовічного та ранньомодерного Володимира досі археологічно не вивчається. Хоча більшість будівель Володимира до кінця XVIII ст. залишалися дерев'яними, ключовим археологічним матеріалом для вивчення міського будівництва є цегла.

Про певний консерватизм місцевого житлобудування свідчить використання традиційних для княжої доби округлих, виліплених з глини печей ще XV ст. у зрубних будинках на Замку Володимира¹⁰⁹. Однак вже з кінця XIV ст. на Волині з'являються прямокутні в плані печі, зведені із брускової цегли¹¹⁰. Фундаменти декількох таких печей досліджені на Замку¹¹¹. Їх могли використовувати з кахлями, яких, щоправда, для XIV–XV ст. у Володимирі поки що не знайдено.

108. Довбищенко М.В. Волинська шляхта..., с. 646-658.

109. Малевская М.В., Шолохова Е.В. Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волынском // АО 1975 года.– М.: Наука, 1976.– С. 355.

110. Терський С.В. Лучеськ X–XV ст., с. 122.

111. фундамент печі розміром 1,7x1,6 м, див.: Терський С.В. Княже місто..., с. 236, рис. 96; фундамент печі розміром 1,1x1,1 м, див.: Златогорський О., Панишко С. Дослідження городища Вали у м. Володимирі-Волинському у 2010-2012 рр., с. 254-255, рис. 7.

Отже, починаючи з другої половини XIV ст. значно зростає використання т.зв. брускової цегли у Володимирі, свідченням чого є її знахідки в напластуваннях цього часу. Масове цегляне будівництво було започатковане роботами, пов'язаними з будівництвом королівського замку. Для володимирського будівництва XIV–XVII ст. характерна прямокутна брускова цегла, яку нерідко називають «жолобковою», «жолобчатою», «пальчатою» — від поздовжніх жолобків на одній з пласких сторін цегли, виконаних пальцями або гребінчастим інструментом. Щоправда, менша частина цегли кінця XIII–XV ст., ймовірно, мала також гладкі поверхні.

Цегла XIV–XVII ст. мала товщину 7-10 см, яка іноді досягала 11-12 см. Довжина 27-30 см, ширина 12-14 см. У практичному плані застосування цегли великого формату (особливо значної товщини) прискорює темпи будівництва. Однак, протягом XV століття товщина цегли зменшувалась.

Це було пов'язано з особливістю виробництва: велика товщина ускладнювала випал виробів, збільшувалась кількість браку, знижувалась якість. Таким чином, з другої половини XVII–початку XVIII ст. товщина цегли досягає товщини плінфи (4,5-6 см). З другої половини XVIII ст., внаслідок застосування прогресивніших технологій, вироби знову стають товстішими, проте зменшуються їх довжина і ширина.

Колір цегли змінювався в залежності від якості випалу: від світло-червоного до майже бордового або жовтого і свідчить також про склад глини. Перепалена цегла набувала темно-зеленого або чорного кольору і покривалася склоподібним шаром. Її іноді називають клінкерною і в XV-XVI ст. широко використовували з декоративною метою, наприклад, в Окольному замку Луцька.

Формат цегли, колір, наявність знаків і клейм, кількість, розташування, глибина та спосіб нанесення борозен є найважливішими візуальними характеристиками цієї категорії знахідок, оскільки дозволяють з'ясувати техніку формування цегли, будівельні артілі та їх традиції.

Постійно зростаючі об'єми будівельних робіт викликали деяке зниження якості жолобкової цегли порівняно з плінфою княжої доби.

Місця виробництва та складування цегли в тогочасних документах часто називалися «цегельницями» або «плитницями». Виробництво цегли організовувалося з метою постачання необхідними матеріалами будівництва якоїсь конкретної споруди. Однак, в багатьох випадках цегельні, продовжували діяти і після їх зведення. У XVII ст. виробництво цегли поступово ставало видом промислу.

Цегельні зазвичай розташовувалися на місцевих родовищах глини, а плитниці – поруч із будівлею. Одну з таких цегельень у другій половині XIV ст. було збудовано за 130 м північніше укріплень Окольного города і за 800 м від замку, який у 1366 р. розпочали зводити за наказом короля Казимира III. Попри складні перипетії, описані у 1-му розділі цієї книги, влітку 2009 р. ця споруда нарешті дочекалась дослідження. Під час розкопок, які проведені під керівництвом археолога-архітектора Ю.В. Лукомського, з'ясувалося, що початково споруда розміром в плані 9,25x7,20 м була вимурована виключно з сирцевої цегли. Споруда була перекрита склепінням, яке з одного боку спиралось на пілони, між якими були прорізи-проходи. Характер випалу долівки та розташування пілонів вказували на випал сирцевої цегли, складеної у чотири штабелі на ширину пілонів. В печі застосовувалась одноярусна та однокамерна технологія випалу цегли, з горизонтальним рухом газів¹¹². Внутрішня площа печі становить понад 40 кв.м, що передбачало дуже великі, як на той час, об'єми виробництва цегли (рис. 4.16).

Таким чином, закладення польським королем Казимиром III замку у Володимирі поклато початок масовому виробництву цегли та систематичному цегляному будівництву у місті. Довший час наприкінці XIV–першій половині XV ст. продукція вищеописаної цегельні могла постачатися, наприклад, на важливіші новобудови нової столиці Волині – Лучеська, а згодом, з її продукції могли зводити Домініканський монастир, палац єпископа і укріплення його замочка.

112. *Лукомський Ю., Панишко С.В.* Цегляна піч XIV–XV ст. у Володимирі-Волинському // Наукові студії: збірник наукових праць. / Історико краєзнавчий музей м. Винники.– Вип. 4.– Львів: Вид-во "Растр-7", 2011.– С. 268-279.

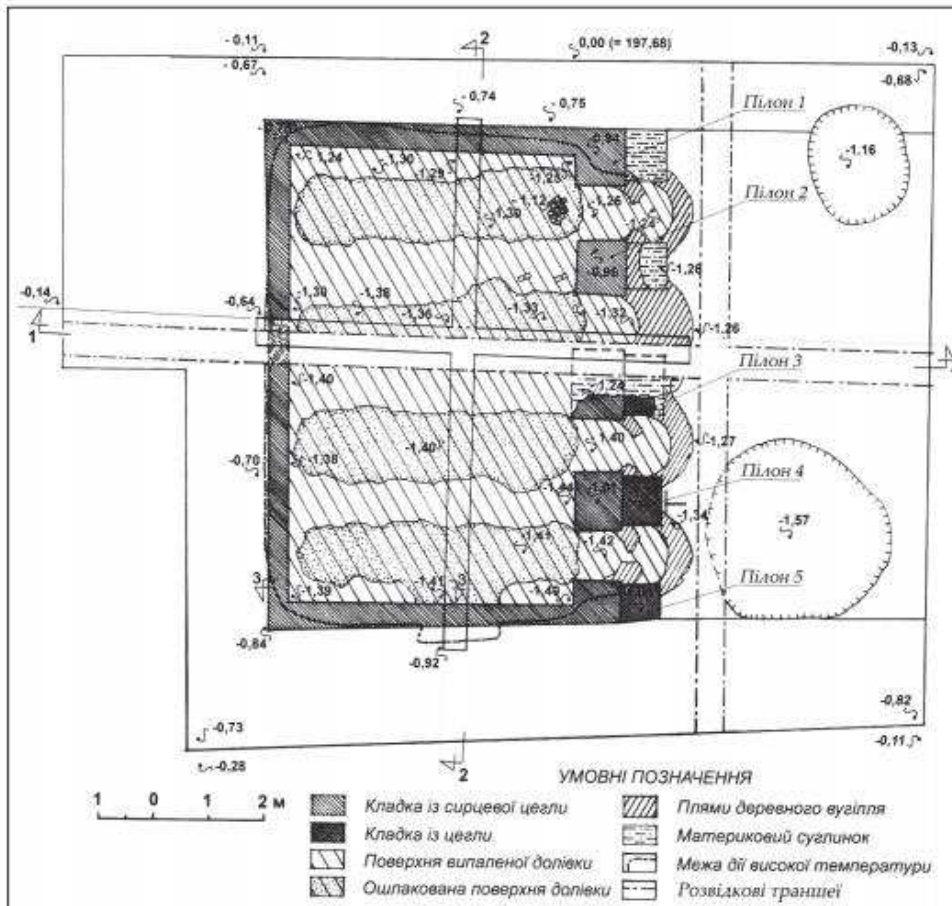

Рис. 4.16. План фундаментів печі для випалювання цегли кінця XIV-XV ст. північніше валів Окольного города Володимира (за Ю. Лукомським та С. Панишком).

Щоправда, фундаменти печей першої половини XV ст. із будівель на замку, складені з цегли різного формату, вказують на діяльність вже на той час кількох цегельень у місті. Цегельня належна місту занепала щойно в другій половині XVIII ст. Відомо, що вже з XVI ст. на Волині виробництвом цегли займалась низка монастирів та окремі шляхтичі. Очевидно, цегельні мала також і володимирська єпископія. На цегельнях, окрім цегли мали б виготовляти долівкову плитку та черепицю.

Принаймні з другої половини XVII ст. частина виготовленої цегли маркувалась спеціальними клеймами. Як виглядає, найпоширенішим типом клейма у Володимирі XVIII ст.

був шляхетський герб «Радван» (рис. 4.17), який часто сприймають за стилізоване зображення Успенського собору або за «тризуб з хрестом» (якщо повернути на 180°). Оскільки таку цеглу у Володимирі знайдено, насамперед, на давніх церквях,

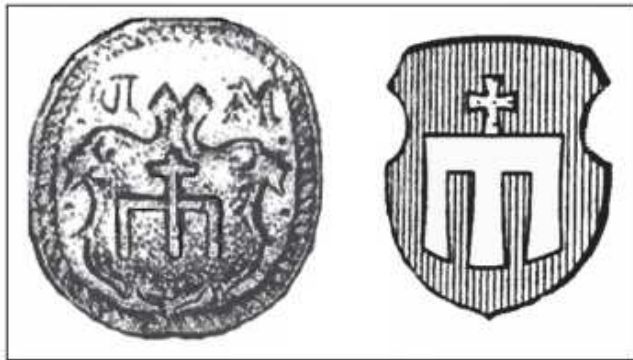

Рис. 4.17. Печатка з ініціалами «MD» (Волинь, приватна колекція); гербовий знак «Радван» (за Szymański Józef. *Herbarz rycerstwa Polskiego z XVI wieku.*—Warszawa, 2001, S. 257).

можна припустити, що цегельня, яка її продукувала, належала до власності котрогось з володимирських єпископів. На роль активного розбудовника найбільше підходить представник шляхетського роду Володковичів гербу Радван — Пилип Володкович (у світі — Феліціян Пилип Володкович (6.06.1698—12.02.1778), який у 1756—1758 роках був адміністратором Володимирської єпархії, а 21 листопада 1758 року переведений на Володимирську єпархію з титулом єпископ Володимирський і Берестейський. 18 липня 1762 року його обрали митрополитом Київським, Галицьким та всієї Руси. Підтверджує це припущення й присутність даного герба на запрестольному хресті із Успенського собору¹¹³.

Вперше цеглу з таким клеймом було знайдено під час археологічно-архітектурних досліджень цього храму та фундаментів в ур. «Стара кафедра», проведених у 1886 р. А.В. Праховим¹¹⁴. Згодом в 1933 р. мистецтвознавець В. Січинський знайшов подібні знаки «тризуба» на цеглинах, з яких була викладена стежка біля Успенського собору, цеглу брали «з фундаменту монастиря св. Апостолів, побудованого близько

113. Цинкаловський О. Княжий город..., рис на с. 87. Тут дослідник стверджує спільність гербу володимирських єпископів.

114. Раппопорт П.А. Мстиславов храм во Владимире-Волыньском, рис. 7; Научный архив Ин-та истории материальной культуры РАН (далі — НА ИИМК). ФА. № 0.705.15.

ХІІІ в.»¹¹⁵. О. Цинкаловський вказує, що цеглини з тризубами зустрічалися також на урочищах «Ільїнщина», «Білі Береги», «Нова кафедра»¹¹⁶. Однак, не дивлячись на те, що формат цієї цегли (ширина 15, товщина 6 см) відрізняється від основного формату плінфи, підвищена увага до «князівських» знаків на плінфі змусила П.А. Раппопорта побачити в рельєфних «тризубах» на постелистій стороні цегли,

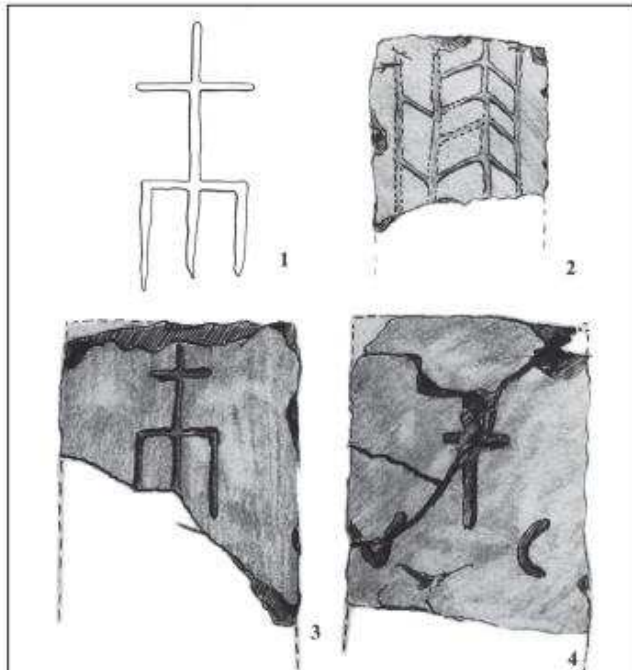

Рис. 4.18. Цегла з клеймами: 1– клеймо цегли з ур. Стара кафедра (за П. Раппопортом); 2–4–клейма на цеглі із Старого міста (за Б. Сайчуком). Фонди ВІМ.

– знаки князя Мстислава Ізяславича, замовника Успенського собору і церкви в урочищі «Стара кафедра» (рис. 4.18: 1)¹¹⁷. Згодом подібне хибне трактування даних клейм набуло поширення¹¹⁸, а окремі екземпляри цегли осіли в низці музейних колекцій¹¹⁹.

115. Пастернак Я. Пояснення тризуба, герба великого київського князя Володимира Святого. – Ужгород, 1934 (Перевидання: Київ, 1991), с. 7.

116. Цинкаловський О. Матеріали..., с. 200, 201, 209.

117. Раппопорт П.А. Мстиславов храм во Владимире-Волыньском, с. 19, рис. 7; Його ж. Строительное производство Древней Руси X— XIII вв.– СПб, 1994, с. 87, рис. 2; Його ж. Княжеские знаки в памятниках древнерусского зодчества // Средневековая архитектура и монументальное искусство.– СПб, 1999, табл. IV, рис. 9; НА ИИМК РАН. ФА. № 0.3075.42.

118. Белецкий С.В. Знаки Рюриковичей на пломбах из Дорогичина (по материалам свода К.В. Болсуновского) // Stratum plus: Время денег.– СПб.; Кишинев; Одесса, 1999.– № 6.– С. 320-321.

119. Цеглини виставлені в експозиціях НМІУ (в-5362, записаний в інвентарній книзі як цегла ХІІ в.) і музею Трипілья в с. Трипілья. Зразки цієї цегли є й у Володимирському історичному музеї (ВВІМ. № А-392 / кв 5722).

Як зауважив відомий знавець плінфи Д.Йолшин, вже «сама по собі кількість виявлених знаків вказує на традицію маркування, що відрізняється від домонгольської»¹²⁰. Характеристики формування аналогічного цегли з тризубом не залишають сумнівів щодо її пізнього датування (XVII-перша половина XVIII ст.). Цьому часу цілком відповідає і її формат. У будівлі княжої доби цеглини, мабуть, потрапили в ході ремонтів. Це підтверджують і більш сучасні знахідки цегли розміром 7x16x6 см зафіксовані краєзнавцем Г.Гульком у будівлі єпископського замочка під час реставраційних робіт 1998 р. (її фрагменти зберігаються у ВКМ).

Вживання аналогічного клейма наприкінці XVIII ст. набуває поширення на Волині. Зокрема, аналогічну володимирську цеглу з гербом «Радван» в десятках екземплярів зібрано у руїнах в районі храму в Рівному¹²¹. На такий же матеріал натраплено й під час розкопок в Острозі у 2017-2018 рр. (інформація О. Войтюка).

В декількох місцях середмістя було зібрано цеглу із клеймом у вигляді «котвиці»¹²². Оригінальний тип клейма застосовували при спорудженні храму Послання апостолів оо. Єзуїтів (рис. 4.19). В колекції Володимирського історичного музею є зібрана поряд низка клеймованої цегли із зображенням літер М, Р, О, Е та дерева і хреста¹²³.

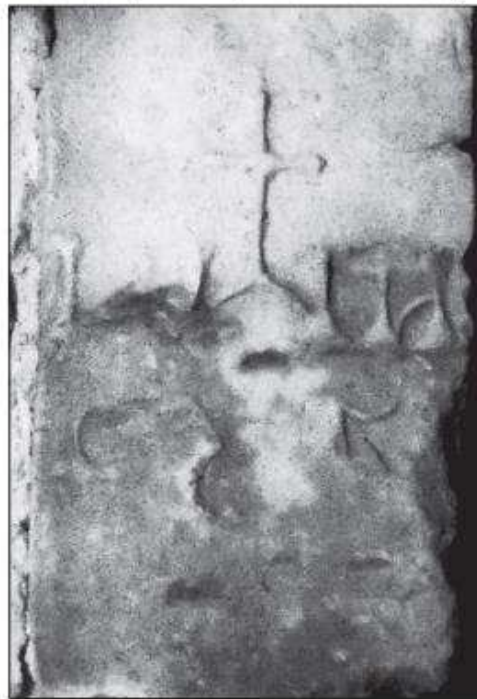

Рис. 4.19. Цегла з клеймом із склепіння крипт костелу оо. Єзуїтів.

120. Елшин Д.Д. Новые исследования древнерусской плинфы: итоги и перспективы, с. 401-402.

121. Зразки зберігаються у фондах РОКМ.

122. Цинкаловський О. Матеріали..., с. 200,

123. ВІМ А-395, 401, 402.

На Білих Берегах традиційно, мабуть ще з XII ст. працювали печі для випалу вапна – основного компоненту для зв'язки цегляної кладки¹²⁴. Там же, а також поблизу «Старої катедри» здавна випалювали й цеглу.

Виготовляли жолобкову цеглу традиційним способом. Цеглини виготовлялися у формах, що лежали формувальних столах, глина ущільнювалася вручну. У XVIII ст. на різних українських землях все ширше застосовується «підніжний» або «підп'ятний» спосіб формування, при якому робітники ущільнювали глину в формах ногами, а поверхня цеглин залишалася рівною. При «підніжному» виготовленні цеглин форма без денця встановлювалася на спеціальній низькій лаві, біля краю довгої сторони якої був вмонтований виступ у вигляді літери Г. Глиняне тісто набивало форму вручну і ущільнювалося ногами. Надмір глини з верхнього краю форми видалявся спеціальним ножом або валком, після чого форма пересувалася на край лави і фіксувалася Г-подібним виступом, а відформована сира цеглина виштовхувалася вниз на долоні робітника. Ущільнення глиняного тіста у формах могло відбуватися і за допомогою дерев'яних молотів на коротких держаках. З цією метою використовували короткі обрізки товстих гілок. Один з кінців дерев'яного молота був обрізаний рівно і мав округлий край, другий обтесувався у вигляді лека сокири. Глиняне тісто збивалося ударами молота по обох площинах форми, що теж не мала денця. У другій половині XVII—XVIII ст. у виробництво будівельної кераміки поступово запроваджуються і деякі інші вдосконалення. Так, поступово збільшується корисний обсяг випалювальних печей. В кінці XVIII ст. стає відомою вертикальна глиномішалка, яку пускали в рух запряжені коні. Ходячи по колу, вони обертали довкола осі вертикальний вал у дерев'яній бочці. Закріплені на внутрішніх стінках бочки та на валі горизонтальні ножі переміщували глину, яка опускалася на дно бочки і виходила назовні через отвір¹²⁵.

124. Цинкаловський О. Матеріали..., с. 209.

125. Кошовий О.П. Будівельна кераміка України. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 96.

Наприкінці XVIII ст. у Володимир-Волинському повіті діяло 20 цегелень, з яких 18 належали поміщикам, одна – сільському старості і одна – духовній особі. В цьому повіті значна кількість цегелень мала вільнонайманий персонал. На більшості, що виготовляли цеглу для потреб власників, працювали від двох до п'яти робітників¹²⁶.

Більшість храмів Володимира залишалися дерев'яними до XIX ст. Відомо, що найдавнішим типом храму в Україні був дво-, три зрубний. У випадку, якщо храмова будівля знаходилася за межами щільної забудови, як у випадку із збудованим з дубових брусів храмом Св. Онуфрія, який стояв посеред гаю на острові, вона могла проіснувати без суттєвого ремонту до 300-400 років. Найчастіше дерев'яна забудова гинула через пожежі.

Ця характерна планувальна схема широко вживалася до XVI-XVII ст. Відомо що аналогічним відомій з опису XVI ст. Іллінській церкві Володимира був храм у с. Суходолах 1580 р. (рис. 4.20). Цінними пам'ятками історії та культури міст є міс-

Рис. 4.20. А. Чорпіта. Вигляд церкви Св. Симеона у Суходолах. 1931 р. Літографія. Львівський історичний музей.

126. Там само, с. 99.

ця поховання. Особливо багато для розуміння духовної культури дають крипти – спеціальні приміщення під храмами для поховань ктиторів та інших поважних парафіян.

Частими знахідками під час розкопок напластувань XV–XVII ст. у містах є обкладені деревом колодязі, які добре зберігаються завдяки глибокому рівню залягання у перезволожених ґрунтах. Одна з таких конструкцій квадратної форми 1.2x1.2 м, з дощатими стінками товщиною 3–5 см, збитими в обло простежена на глибині 4,8 м під час земляних робіт по вул. Ковельській. Дно колодязя входило в материкову глину¹²⁷. Подібні характерні об'єкти раніше були відкриті, зокрема у Луцьку та Львові¹²⁸.

З найдавнішого плану міста 1798 р. бачимо, що забудова загалом мала нерегулярний характер.

З причини дефіциту вільних площ на території середмістя ремесла найбільш повноцінно розвивалися у Володимирі на передмістях. Довговічність кераміки є однією з причин частішої фіксації об'єктів гончарного ремесла. Присутність гончарних глин вже на території міста сприяло концентрації гончарів на передмістях. Рештки їх діяльності, насамперед, покинуті гончарські печі з керамікою XV–XVI ст. фіксувалися ще О. Цинкаловським на Миколаївській вул. в садибі Березовського й Савича¹²⁹. А поселення гончарів на ур. „Зап'ятниче" володимирчани добре пам'ятали ще на початку XX ст.

Окремою спеціалізацією гончарів було кахлярство. Відомо, що воно розвивалося на передмісті Провале, в ур. Печище, де «є останки мурів, а навколо багато побитих кафлів»¹³⁰. Там же

127. *Златогорський О., Панишко С.* Археологічні дослідження у м. Володимир-Волинському по вулиці Ковельська, 1 2009 року // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині.* – Луцьк, 2009. – Вип. 32. – С. 25–28.

128. Там само, с. 162; *Терський С. В., Овчінников О. Г., Войнаровський В. М.* Чинбарський спеціалізований комплекс XV–XVI ст. з розкопок на площі Старий Ринок у Львові 1997 року // *Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині.* – Вип. 11. – Львів: Ін-тут українознавства НАНУ, 2007. – С. 295–314.

129. *Цинкаловський О.* Матеріали..., с. 206, 210.

130. *Цинкаловський О.* Матеріали..., с. 203.

були й "печі для випалювання кахлів на схід від валів Рилавиці"¹³¹. Чимало даних про цю спеціалізацію волинських гончарів дали дослідження Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею в 1999-2000 рр. на території сучасної гуманітарної гімназії. Відтак, ці розкопки на території т. зв. "засмоцького передмістя" на сьогодні є найбільш результативними дослідженнями пам'яток XV–XVIII ст. у Володимирі¹³². Одночасно із фіксацією промислових об'єктів зібрано великий масив знахідок предметів побуту цього періоду. При цьому слід мати на увазі, що хоча значна частина будівель та предметів побуту за ранньомодерної доби продовжували створюватись з дерева, яке погано зберігається в сухому ґрунті, найбільша кількість предметів є керамікою. Це, насамперед, будівельна кераміка та гончарний посуд.

На відкритій вищезгаданою експедицією площі близько 600 кв.м вдалося зафіксувати частину промислового району, що діяв наприкінці XVI–у XVII ст. Деся у XVIII ст. територіальний розвиток цього промислового району зупинило розростання сусіднього кладовища. На гл. 1,0-1,2 м від сучасної поверхні у крайніх західних розкопах 1999 р. було досліджено два поховання. Одне з них перекрило один невеликий кар'єр з добування глини.

Всього під час розкопок 1999-2000 рр. на дослідженій площі виявлено 6 заглиблених в материк об'єктів із матеріалами XVII ст., чотири з яких використовувались для добування глини – сировини для розташованих неподалік печей для випалу кахлів.

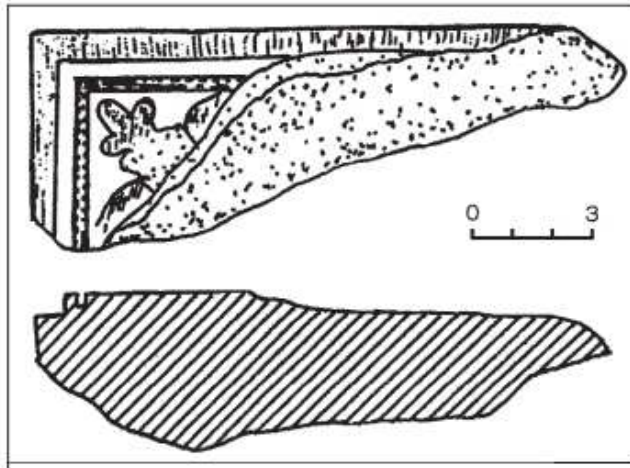
Ями, в яких добували глину, згодом щільно заповнювались сміттям. Про масштаби діяльності кахлярських майстерень свідчить приблизна синхронність всіх шести виявлених об'єктів, на що вказує присутність в їх заповненні приблизно одного і того ж асортименту посуду і кахлів.

Повсюдне зростання виробництва відображало помітну активізацію економіки, що добре помітна під час досліджень культурних шарів кінця XVI–першої пол. XVII ст. у волинських містах.

131. *Synkałowski A. Materiały do pradziejów...*, s. 165.

132. *Терський С. В.* Керамічний посуд міщан Волині XVI–XVII ст. // *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ.*— Вип. 2.— Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005.— С. 125–133.

У виробництві місцевих кахлів використовувалась керамічні форми, які служили для відтискання кахлів. Вони мали вигляд масивних плиток, товщиною понад 5 см. Негатив зображення на лицевій стороні різьбився по сирій глині. Фрагмент подібної керамічної

матриці з центричним рослинним орнаментом у рамці, характерним для другої половини XVI ст. було знайдено поруч згаданих споруд (рис. 4.21).

Матрицю викинули, оскільки у 1-ій пол. XVII ст. у Речі Посполитій в моду входять кахлі з іншими мотивами, зокрема, набувають значного поширення кахлі з т.зв. "килимовим" орнаментом¹³³. У всіх шести спорудах було зібрано десятки фрагментів та 8 цілих форм однотипних бракованих кахлів цього типу, покритих світло-салатовою поливою (рис. 4.22: 2).

Ями-кар'єри для добування глини були приблизно розраховані на 2-4 кубометри сировини. Їх розширенню, очевидно, перешкоджали коріння дерев. Верхні частини заповнення таких ям опосередковано вказують на давню денну поверхню. Так, одна з ям (рис. 3.17, № 7), неправильно-овальної форми (рис. 4.23) діаметрами у верхній частині понад 2x1,6 м та глибиною 2,0 м від сучасної поверхні була заповнена, переважно, керамічним матеріалом XVII ст. з глибини 0,5 м від сучасної поверхні.

Окрім ям-кар'єрів поруч з ними була частково розкрита заглиблена господарська споруда XVII ст., від якої залишився

133. Терський С. В. Кахлі з "килимовим" орнаментом з розкопок українських міст Прикарпаття та Волині // *Gotické a renesančné kachlice v Karpatoch.* – Trebišov, 2005. – S. 221–229.

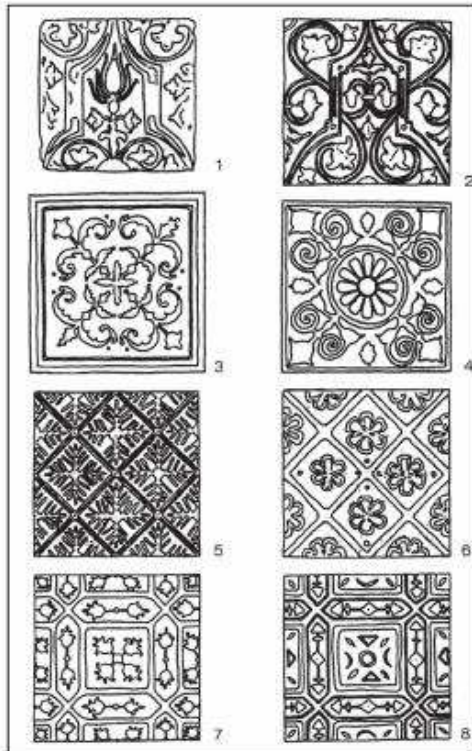

Рис. 4.22. Апостольщина. Кахлі з «килимівим» орнаментом (реконструкція) із заповнення ям XVII ст. Розкопки С.Терського. 1999 р.: 1– червоно глиняна, темно-коричнева полива; 2– місцеве виробництво, салатова полива поверх ангобу; 3–4– Фонди Володимирського історичного музею.

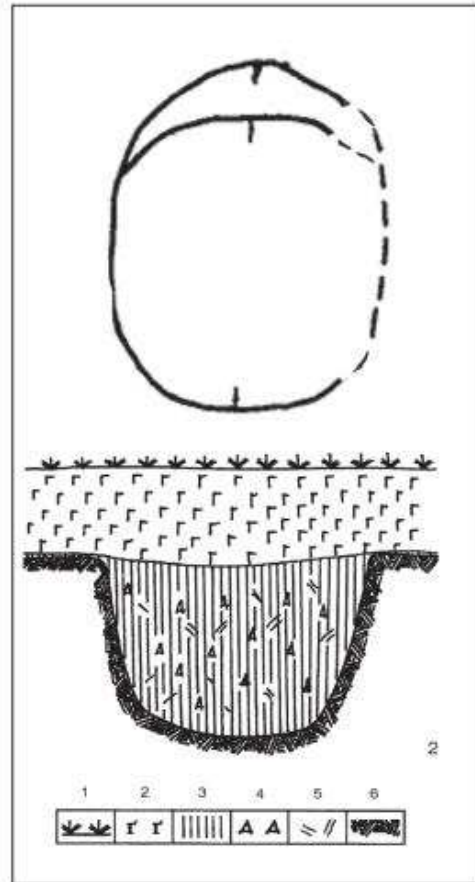

Рис. 4.23. Апостольщина. План та перетин об'єкту № 7. Розкопки С.Терського. 2000 р.: 1– дерновий шар; 2– гумус; 3– сіра земля; 4– кераміка; 5– сміття; 6– материк

округлий котлован діаметром до 2 м з вертикальними стінками та горизонтальним дном на глибині 2,0 м від сучасної поверхні, досліджений в 2000 р. У верхній та середній частині її заповнення простежені сліди печеної глини, попелу та золи сірого кольору, рештки череня. Очевидно, ця споруда теж була пов'язана з гончарним виробництвом, як і інші досліджені об'єкти XVII ст. на цьому урочищі¹³⁴.

134. Терський С.В. Матеріальна культура населення Володимира у XVII ст.: постановка проблеми // Хроніки Ладомерії. Наук. зб. – Вип. 3:

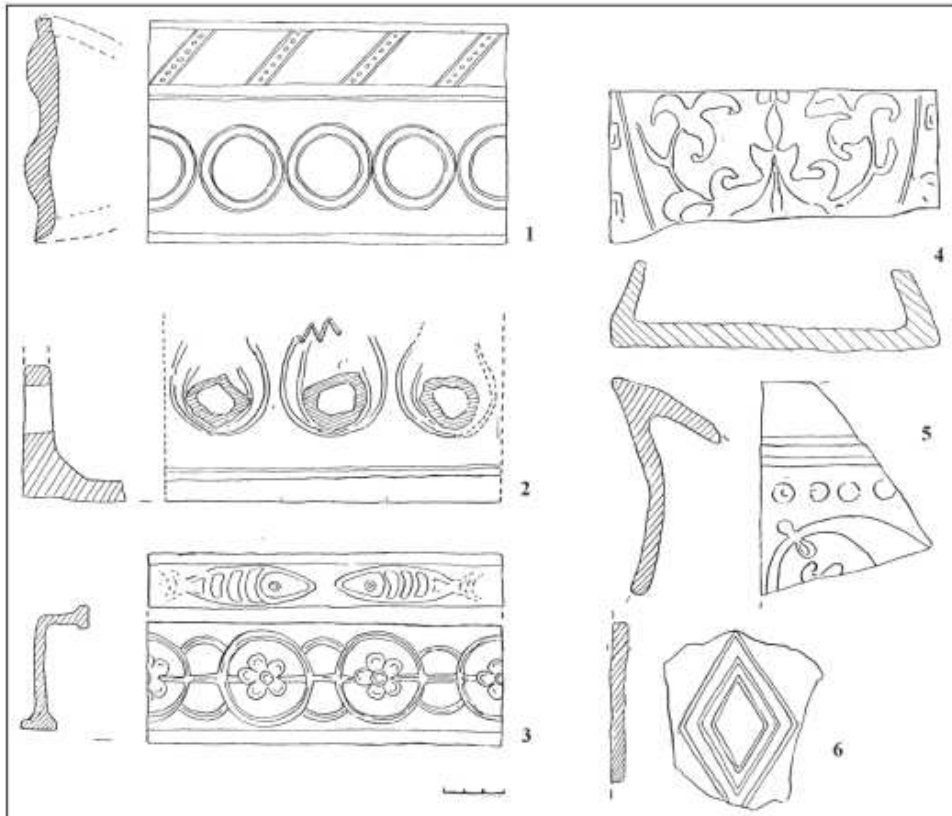

Рис. 4.24. Апостольщина. Пояскові кахлі із заповнення ям XVII ст. Розкопки С.Терського. 1999 р.: 1- високий рельєф, червоноглиняна, жовта полива; 2- з отворами зелена полива; 3, 5- без поливи; 4, 6- темно-зелена полива. Фонди Володимирського історичного музею.

У досліджених об'єктах XVII ст. було зібрано «килимові» кахлі восьми різних варіантів (рис. 4.22). Переважна більшість з них не були у користуванні. Окрім стінних кахлів зібрано низку пояскових, що з'являються в XVII ст. (рис. 4.24)

На території Засмоччя та у середмісті зібрані також кахлі кінця XVI ст. з орнаментальним мотивом «кованого металу» (рис. 4.25).

Проте, найбільш повно побутову культуру володимирців відображають знахідки гончарного посуду. Якщо кераміка

Мат-ли III Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1030-ій річниці заснування міста Володимира (м. Володимир, 15 листопада 2018 р.). – Володимир-Волинський, 2018. – С. 35, рис. 3.

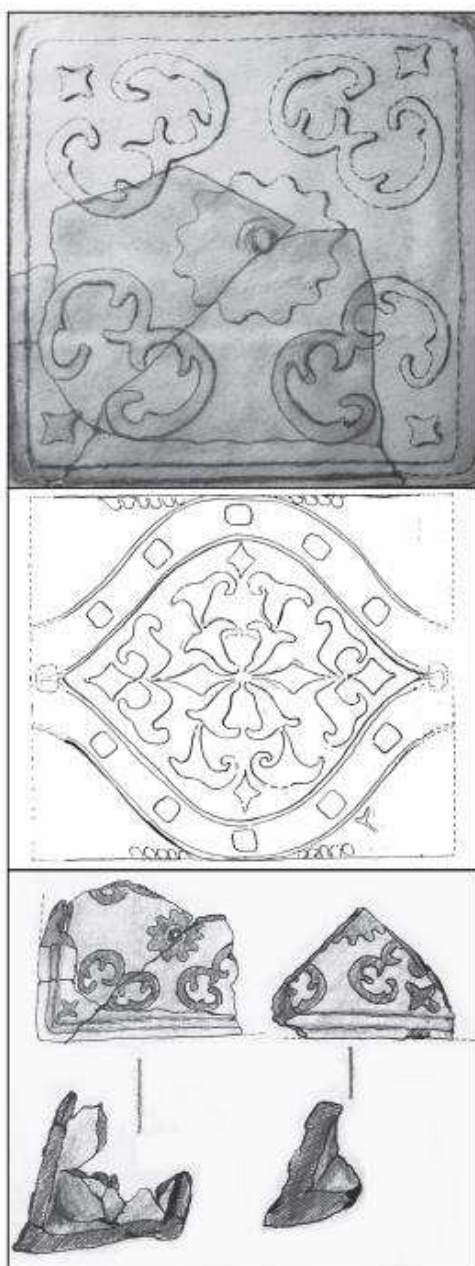

Рис. 4.25. Кахлі з «кованим» орнаментом: а-в- середмістя, рис. Б. Сайчука, 1966 р.; б- Апостольщина, розкопки С. Терського. 1999 р. Фонди Володимирського історичного музею.

XV–XVI ст. в більшій кількості насьогодні виявлена під час розкопок старостинського замку, то гончарний посуд XVII ст. найрізноманітнішими формами представлений на Засмоччі.

Серед досліджених під час розкопок 1999-2000 рр. зразків посуду цього часу багато майже цілих форм¹³⁵. На початку XVII ст. у Володимирі переважав тонкостінний посуд з сірою димленою поверхнею (рис. 4.26-27). Часто його оздоблювали лощеною зигзагоподібною лінією, меншу частину вкрито коричневою та зеленою поливою. Набувають значного поширення макітри та сковорідки (рис. 4.28)

Денця посудин, як правило, без поливи, зрізані ниткою. Хоча трапився, наразі, унікальний варіант – денце димленого горщика XVII ст. з клеймом (рис. 4.29: 2). Серед димленої кераміки привертає увагу цілий дзбан (рис. 4.30) та три великі сіролощені миски (рис. 4.31).

135. повна колекція реставрованих предметів з розкопок в ур. Апостольщина виставлялась у Володимирському історичному музеї восени 1999 р., після чого була здана у цей музей на постійне зберігання.

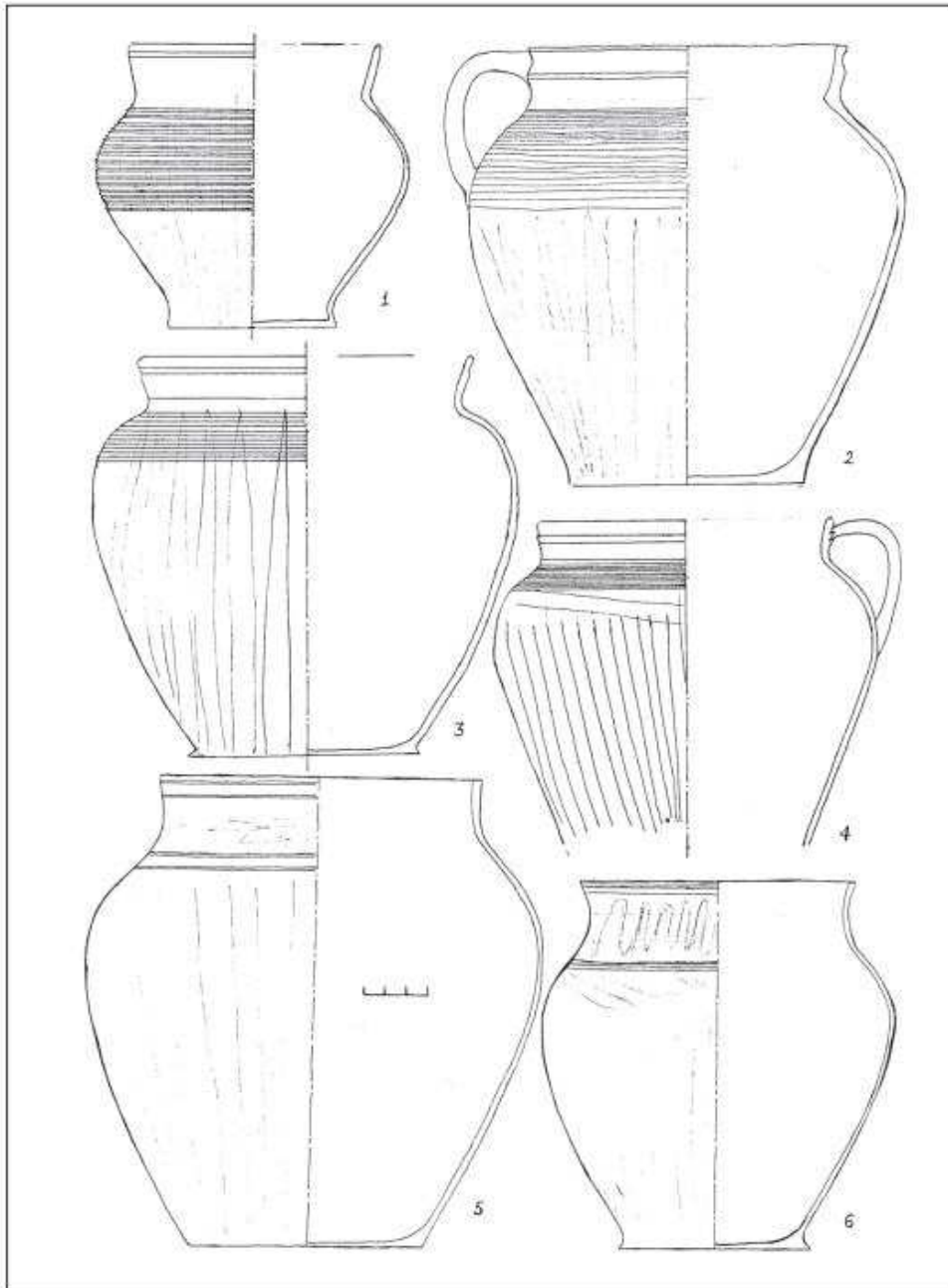

Рис. 4.26. Апостольщина. Гончарний димлено-лощений посуд із заповнення ям XVII ст. Розкопки С.Терського. 1999 р.: 1- діаметр вінець 12 см, висота 13 см, діаметр денця 8 см; 2- 15/21/11 см; 3-16/19/10,5 см; 4- 14/16/11 см; 5- 15/22,5/11 см; 6 -13/17/9 см. Фонди Володимирського історичного музею.

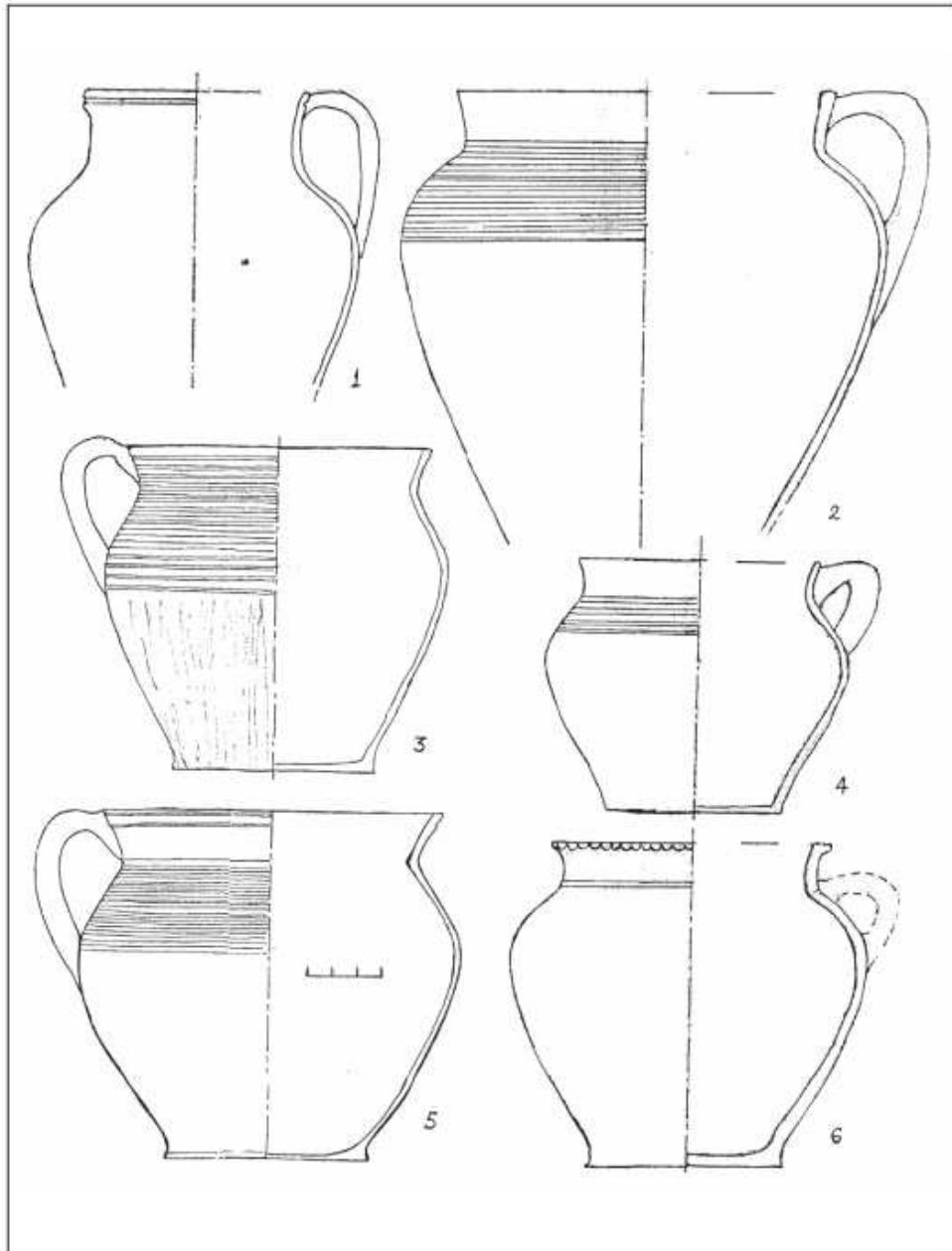

Рис. 4.27. Апостольщина. Гончарний сіроглиняно-срібнолощений посуд із заповнення ям XVII ст. Розкопки С.Терського. 1999 р.: 1- діаметр вінець 9 см, висота не більше 11 см, діаметр денця менше 9 см; 2- 15/18/10, жовта глина, пролощений орнамент; 3- 12/12,7/8 см; 4- 9/10/7 см; 5- 13/13,5/8 см, без лощення; 6- 11/13/7,5 см. горизонтальні пролощені лінії. Фонди Володимирського історичного музею.

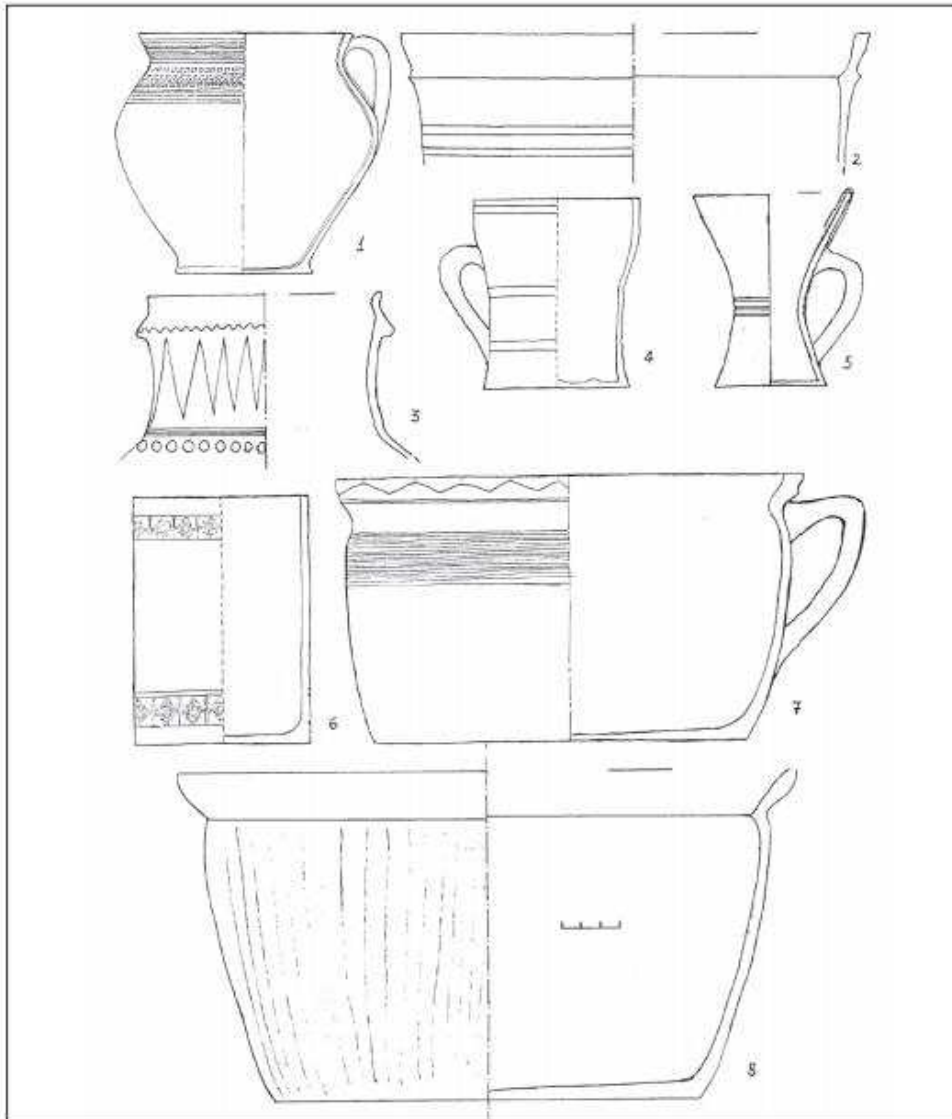
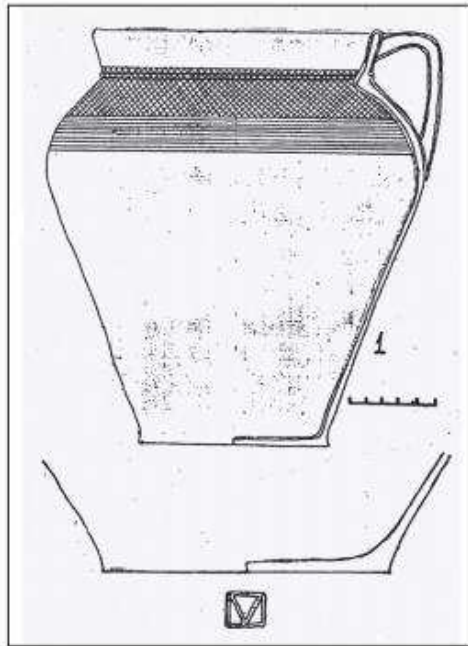

Рис. 4.28. Апостольщина. Гончарний посуд із заповнення ям XVII ст. Розкопки С.Терського. 1999 р.: димлено-лощений: 2- діаметр 24 см; 3 -діаметр вінець 12 см; 8 - діаметр вінець 32 см; висота 17 см; діаметр денця 22 см; полив'яний посуд: 1- діаметр вінець 11 см, висота 12,5 см, денце 7 см, біла глина салатова полива «у крапку»; 4- 8,5/10/7,5 см, червона глина, жовта полива; 5 - зелена полива. 8/10/5,7 см; 6 - 9/13, біла глина сіра в зламі, 3-шарова, прозора жовто-зелена зсередини та коричнева зверху полива; 7- червоноглиняний, коричнева полива зсередини, 24/14/19. Фонди Володимирського історичного музею.

Покритий плямистою жовто-коричневою поливою всередині та зовні у верхній частині горщик з вертикальними вінцями, прикрашений під шийкою половою з перехрещених ліній, що утворюють квадрати (рис. 4.29: 1), має анало-

Рис. 4.29. Апостольщина. Гончарний посуд із заповненням XVII ст. Розкопки С.Терського. 1999 р.: 1- висота 22 см, діаметр вінець 16 см, діаметр донець 10,5 см; 2- клеймо на донці сіроглиняного посуду. Фонди археологічного музею Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича.

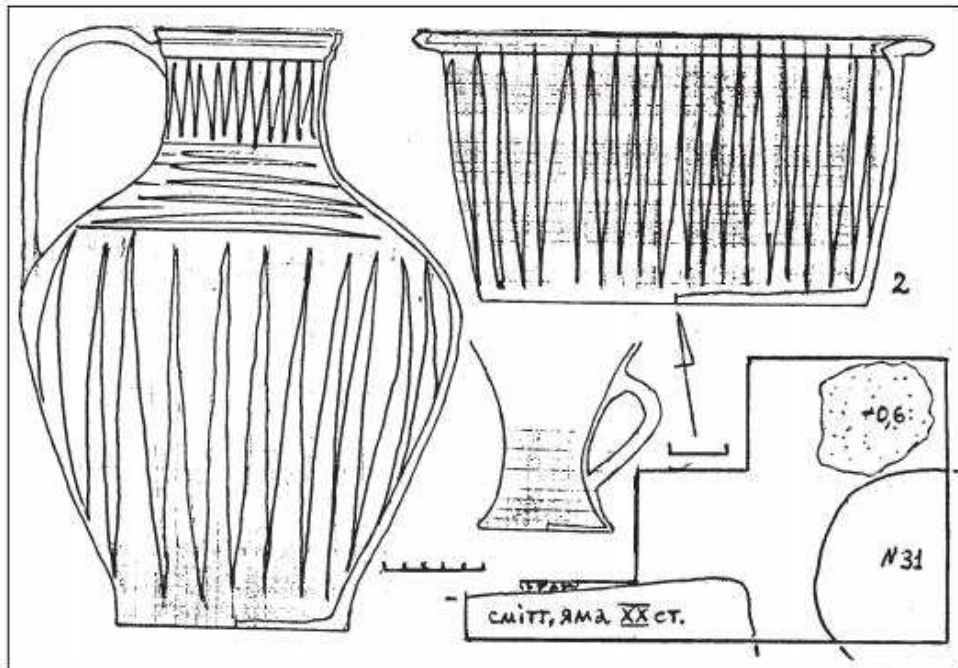

Рис. 4.30: Володимир. ур."Апостольщина". вересень 2000 р. Розкоп IV. План. Об'єкт 31. Гончарний сіроглиняний посуд з лощеним орнаментом XVII ст. Фонди Володимирського історичного музею.

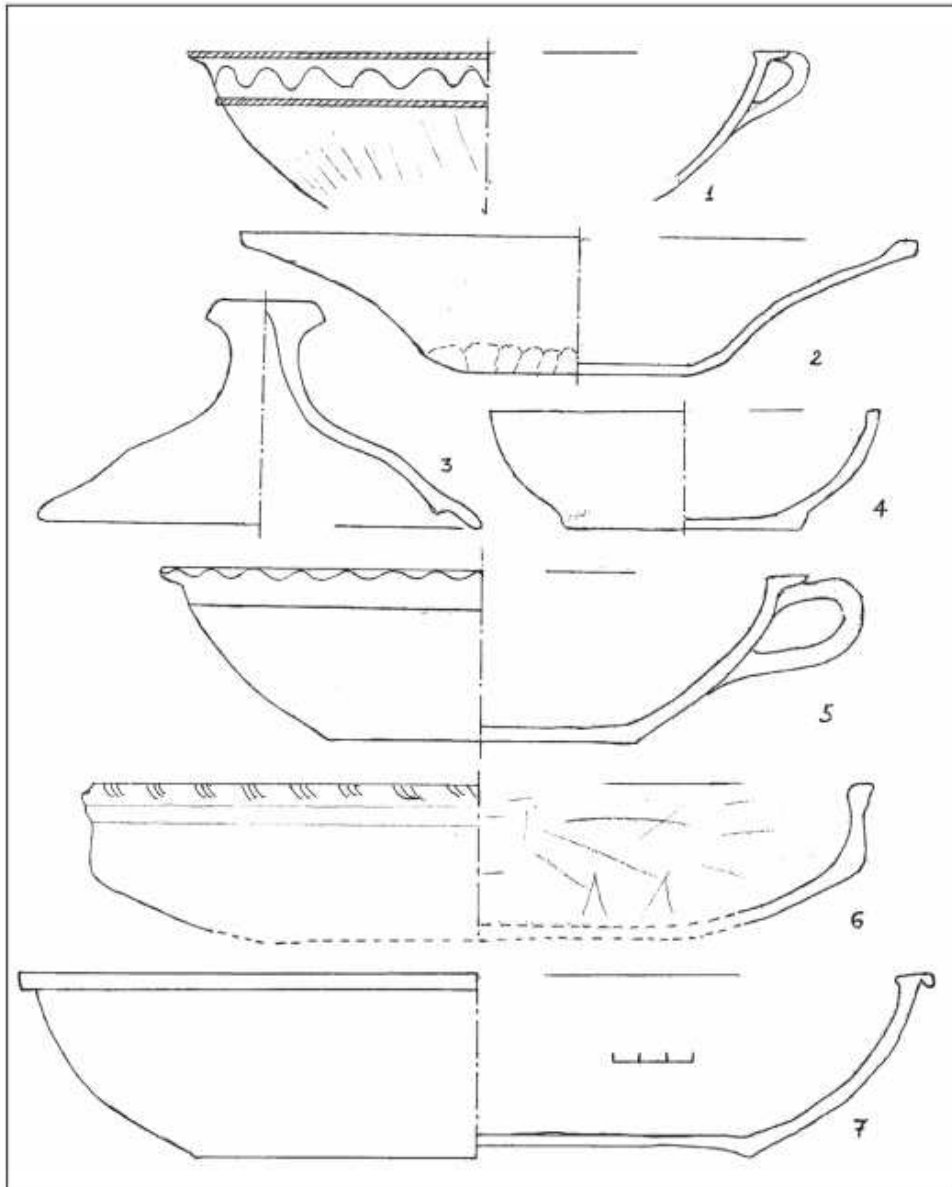

Рис. 4.31. Апостольщина. Гончарний сіроглиняний посуд із заповнення ям XVII ст. Розкопки С.Терського. 1999 р.: 1- «тазик» діаметром 43 см, висотою 10 см, товщина стінок 0,5-0,7 см; 2- діаметр вінець 25 см, висота 5, діаметр донець 9 см, біла глина, зелено-коричнева полива зсередини; 3- 17/16 см; 4- 7,5/4/9 см, лощення зсередини; 5- сіро-жовтувата глина. 25/ 6,5/12 см; 6- 30/6/16 см, світло-сіра; 7- 35/6,5/21 см, лощення зсередини. Фонди Володимирського історичного музею.

Рис. 4.32. Апостольщина. Гутне скло (1, 2) та гончарний посуд із заповнення ям XVII ст. Розкопки С.Терського. 1999 р.: 1- діаметр 3 см, висота 6,5 см; 3-6- червоноглиняні; 4- жовта полива; 5- коричнева полива; 6- коричнева полива по ангобу; 7- цеглиста шорстка. Фонди Володимирського історичного музею.

фонди новоствореного міського музею. Найчастіше – це денця різноманітних "скляниць" та скляна тара (рис. 4.33).

У першій половині XVII ст. скляна тара ще не мала поширення у Володимирі, тому під час розкопок на Засмоччі зібрано лише продукцію місцевих гутних майстерень (рис. 4.32: 1, 2).

Порівняно з попереднім періодом, у побуті володимирців широко використовувались залізні ножі із ручками на заклепках, різноманітні замки та ключі від них.

Тривалий час у користуванні володимирців знаходились архаїчні для початку XVII ст. залізний ключ-лабіринт типу Д

136. Терський С. В., Овчінников О. Г., Войнаровський В. М. Чинбарський спеціалізований комплекс XV–XVI ст. з розкопок на площі Старий Ринок у Львові 1997 року, с. 295-314.

137. Терський С. В. Керамічний посуд міщан Волині XVI–XVII ст., с. 125-127, рис. 2-6.

гії із синхронних комплексів Старого Ринку у Львові¹³⁶, де подібні комплекси надійно датовані монетами на кінець XVI- початок XVII ст., та Луцька¹³⁷. Типовими формами представлені пташка-свисток та скарбничка (рис. 4.32: 3, 4). Верхньою частиною світильника міг бути виріб з отворами в одній лінії (рис. 4.32: 5).

Зібраний керамічний та скляний посуд Засмоччя аналогічний до виявленого на Старому Ринку у Львові, що закономірно, оскільки, монетні скарби в одному і другому випадках датуються одним і тим же часом.

Великі колекції різноманітного скляного посуду XVII-XVIII ст., зібраного, переважно у районі середмістя, у 1960-і рр. були передані у

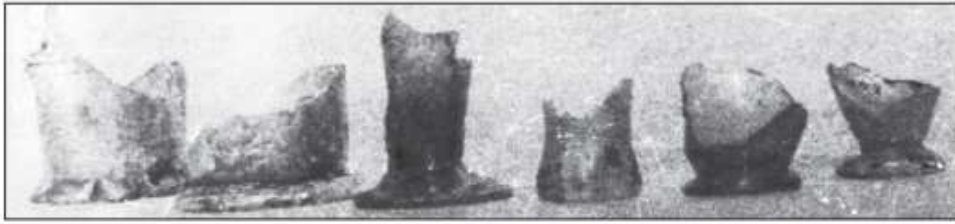

Рис. 4.33. Денця «скляниць» із Старого міста. Збори Б. Сайчука та М. Хілька, 1964-1966 рр. Фонди Володимирського історичного музею.

за класифікацією Б.О. Колчина та замок типу Е. Подібні знахідки у спорудах Лучеська¹³⁸ датуються XIV-XV ст.

Набули поширення азартні ігри, свідченням чого є знахідки гральних костей-астрагалів, а також шашок. Наприклад, на Засмоччі знайдені глиняні предмети конусоподібної форми, висотою 1 см, ймовірно, шашки. На замку, поряд з гральними костями-астрагалами, з отворами, залитими свинцем, знайдено характерну для кінця XIV-XV ст. чотиригранну пірамідальної форми кістяну фішку з одинарним кружком на кожній грані¹³⁹.

Подібні предмети для планшетних ігор (рис. 4.34: 1) є характерними для міського побуту. Їх знайдено у культурних напластуваннях XIV—XV ст. багатьох східноєвропейських міст, а, зокрема, на південній та північній околицях середмістя у Львові (розкопки 1992 та 1999 рр.), в розкопі в Малій Південній вежі кам'янець-подільського замку, а також на Ринку у Вроцлаві. Шестигранні гральні кістки, але з отвором знайдено в Городниці на Дністрі та у Києві. Стародавня гра з пересуванням подібної фішки зберігалася до середини XX ст.¹⁴⁰

Економічні потреби великого міста задовольняла величезна кількість монет різних країн та номіналів. До найпоширеніших належали, зокрема, срібні півтора гроші (рис.4.34: 4). Ринки

138. Терський С. В. Історія Луцька у 3-х томах.— Т. 1: Лучеськ X–XV ст.— Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2007, с. 152.

139. Златогорський О., Панишко С. Дослідження городища Вали у м. Володимирі-Волинському..., с. 262, рис. 166 .

140. Терський С. В. Історія Луцька у 3-х томах.— Т. 1: Лучеськ X–XV ст..., с. 195, рис. 132: 8.

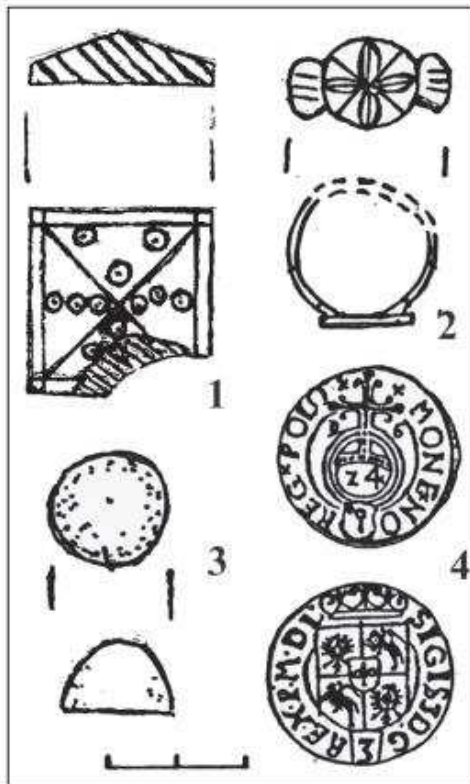

Рис. 4.34. Дрібні предмети міського побуту: 1- кістяна фішка Львів, пл. Міцкевича, розкопки 1999 р.; 2- бронзовий перстень XVII ст.; 3- глиняна шашка; 4- срібний півгрош Сигізмунда III. Апостольщина. Розкопки С. Терського. 1999 р. Фонди Володимирського історичного музею.

Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2015.– С. 46-47; Орлик В. Монеты государства Тевтонского ордена в Пруссии в составе денежных и денежно-вещевых кладов, найденных на территории Украины // Наукові записки з української історії: 36. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2013.– Вип. 33.– С. 39-45; Орлик В. Топографія знахідок в Україні монет держави тевтонського ордену в Пруссії та її лівонського відділення (зведені відомості по областях) // Український нумізматичний щорічник.– Вип. 1.– С. 37-74; Орлик В. Монети держави тевтонського ордену в Пруссії у скарбах, виявлених на території України (XIX – поч. XXI ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична.– 2019. Спецвипуск.– С. 133–143

Володимира належали до тих торгових Волині, де найчастіше можна була натрапити на фальшиві монети. На це вказують й певні ознаки окремих володимирських знахідок. Як відомо, виготовлення фальшивих монет Речі Посполитої було поширеним у XVII ст.¹⁴¹

Далекосяжні торгові зв'язки володимирчан сприяли появі значної кількості привізної монети. Зокрема, присутність у скарбах, виявлених в околицях Володимира, монет XV–XVI ст. карбування Тевтонського Ордену¹⁴², підтверджує збере-

141. Див.: Szlapinskij Wladimir. Falszywe szelagi woloskie na rynku pienieznyim wojewodztwa Ruskiego w szescdziesiatych latach XVII w. // Wiadomosci Numizmatyczne, R. XLI, 1997, z. 3–4 (161–162).

142. Орлик В. Знахідки на Волині монет банату Северин із символікою Тевтонського ордену. Актуальні проблеми нумізматичної науки: тези доп. III-ї міжнар. наук.-практ. конф., 5-6 листопада 2015 р.–

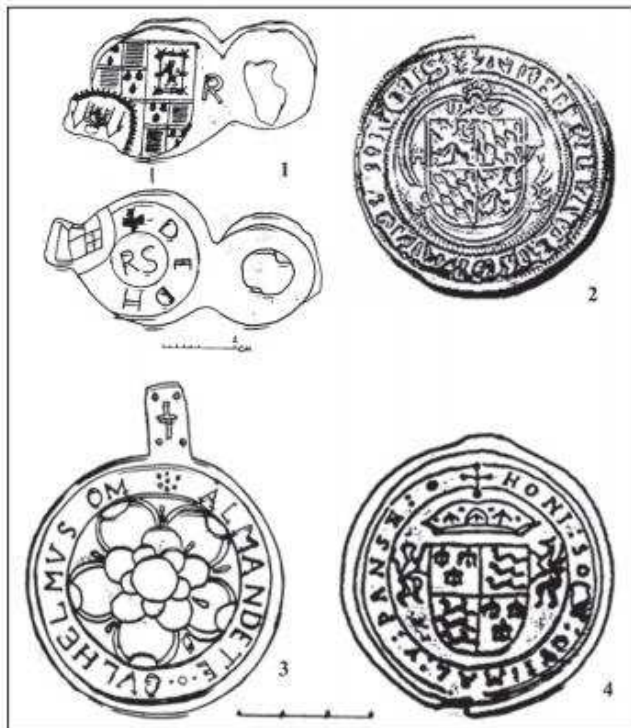

Рис. 4.35. Свинцеві торгові пломби XVI-XVII ст.: 1– Володимир; 2– монета з гербом м. Регенсбург; 3– з «тюдорівською» трояндою, Луцьк, середмістя, розкопки С. Терського. 1996 р.; 4– аверс пломби цього типу, Київ, садиба Флорівського монастиря.

(1441 – 1449), шилінги Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 – 1489), Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414-1422) емісії 1414–1416 рр., Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 – 1489), Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497)¹⁴³.

У торгівлі з Прибалтикою ключовою була роль Устилуга. Цей порт був хлібною пристанню України, через яку по р. Західний Буг хліб вивозився у Гданськ (Данциг) – основний центр хліботоргівлі у Прибалтиці¹⁴⁴. У зимовий період зв'язки

ження на цей час традиційних балтійських торгових зв'язків. Зокрема подібні знахідки фіксувалися навесні 2009 р. в урочищі Старе Село понад р. Лугою, поблизу с. Житані, Заріччі, ур. «Глибока балка» на околиці Володимира, на березі р. Луга у с. Черничі тощо (рис. 4.35). Серед цих монет найчастіше трапляються шилінги Генріха Ройсса фон Плауена як адміністратора Держави Тевтонського ордену в Пруссії (1467 – 1469), Конрада фон Ерліхсхаузена (Елльріхсхаузена)

143. Орлик В. Топографія знахідок в Україні монет держави тевтонського ордену в Пруссії та її лівонського відділення, с. 46-49.

144. Верзилов А. Очерки торговли Южной Руси (1480–1569). – Чернигов: "Земск. сборник Черниг. губ.", 1898, с. 77.

Володимира із Східною Прибалтикою здійснювалися виключно сухопутними шляхами. Відомий з чисельних документів XVI–XVII ст. великий "зимовий", або "Вітольдів" гостинець пролягав через Турійськ-Ковель-Вижву-Ратно-Берестя і далі до Литви, Східної Пруссії та ін.

Відомо, що через Володимир у західні країни вивозилася значна кількість сільськогосподарських продуктів (мед, віск, риба, хліб, худоба, шкіра, смола тощо). Для накопичування цих товарів в очікуванні річкової навігації, переважно, в Устилузі були влаштовані відповідні складські приміщення.

Особливістю волинського монетного обігу XV–XVII ст. була наявність порівняно значної кількості фальсифікату, що дало підстави припускати існування у Володимирі та Луцьку добре налагодженого «підпільного виробництва фальшивих монет, збут яких здійснювався по всій території Волині та сусідніх регіонах» (зазвичай, частка фальшивих монет у скарбах не перевищувала 1%). Певні види фальшивих монет призначалися для збуту за межами Речі Посполитої¹⁴⁵.

Володимир залишався визначним центром, через який українські землі здійснювали економічні контакти із Західною Європою і в XV–XVI ст. У фондах Володимирського музею зберігаються численні свинцеві пломби з латинськими написами, зібрані в місті та його околицях. На одній з них присутній герб Регенсбургу (ВВІМ Н-2067, рис. 4.36), визначного центру на Верхньому Дунаї, на іншій – англійській торговельній пломбі XVI ст. – частково, збережені рештки зображення т.зв. тюдорівської троянди. Повністю збережені такі пломби знайдено під час розкопок 1996 р. у середмісті Луцька¹⁴⁶, в містечку сусідньому Крупа

Рис. 4.36: Околиці Володимира. Одностороння срібна монета (брактеат) типу «Хрест грецький ІІ» емісії 1416 – 1460 рр. (знахідка 2011 р., за В. Орликом).

145. Бойко-Гагарін А. Особливості фальшування монет на Волині у XVI–XVII століттях // Львівські нумізматичні записки. – № 11–12. – 2014–2015. – С. 25–26

146. Терський С. В. Керамічний посуд міщан Волині XVI–XVII ст., с. 127, рис. 7.

та в Києві. Вважається, що ці свинцеві пломби, якими виробники на Заході скріплювали рулони текстилю, найбільш точно ідентифікують існуючі торгівельні шляхи, напрямки і характер товарообігу певних регіонів в певний час¹⁴⁷.

У XVI ст., безперечно, зберігалася й причорноморська торгівля Володимира. Звідси у напрямі Хаджибея (сучасна Оdesa) ще з часів Вітовта теж вивозився хліб, оскільки, Володимир залишався одним з основних центром хліботоргівлі Волині¹⁴⁸.

Окрім монет та торгових пломб, торгівлю цього часу репрезентують речові знахідки. Зокрема, серед поширених археологічних знахідок найімовірніше, турецьким або китайським імпортом могли бути уламки фаянсового посуду, забрані під час розкопок 1999-2000 рр. в ур. Апостольщина¹⁴⁹. Цей імпорту був характерним для українських міст XVII-XVIII ст.¹⁵⁰

Окремої уваги заслуговує поява на Волині починаючи з XIV ст. т.зв. «рейнського кам'яного товару» – елітного гладкостінного посуду, виготовленого за спеціальною технологією – характерного імпорту з міст Ганзейського союзу, вперше зафіксованого під час розкопок 1989 р. у кварталі поруч Ринку в Лучеську¹⁵¹. Вироби з цього матеріалу широко використовували, насамперед, у німецьких землях протягом XIII-XIX ст. Найпоширенішими серед "кам'янок" в XIX ст. були пляшки для мінеральної води, знайдені у значній кількості під час розкопок середмістя Львова. У XVI-XVII ст. цей «кам'яний товар» набуває поширення в українських містах. Горняткою з цього матеріалу на Волині було знайдено, зокрема, під час розкопок Г.О. Пескової та В. Малевської у Дорогобужі.

Виявлена в ур. Апостольщина пустотіла скульптурка Св. Георгія Зміборця, покровителя міста Володимира також

147. *Мусін Олександр, Миронюк Іван.* Торгові пломби Турне з Галича та надходження західноєвропейських тканин до Східної Європи в XIV-XV ст., с. 16-18.

148. *Верзилов А.* Очерки торговли Южной Руси (1480-1569), с. 47, 76.

149. *Терський С.В.* Матеріальна культура населення Володимира у XVII ст.: постановка проблеми, с. 36.

150. *Терський С.В.* Археологія України (середньовічна доба). Навчальний посібник. – Львів: Вид-во Національного університету "Львівська політехніка", 2017. –С. 245.

151. *Терський С. В.* Історія Луцька у 3-х томах.— Т. 1: Лучеськ X-XV ст., с. 165.

була виготовлена виготовлена саме з такої спеціальної однорідної світло-жовтої глиняної суміші (рис. 10 на кольор вкл.). Фрагменти іншого типу фігурки з аналогічного до володимирської характерної світло-жовтої «кам'яної маси» трапились під час розкопок В. Артюха та Н. Сириної 2005 р. у Комарові на Дністрі (Чернівецька обл.)¹⁵².

Поверхня володимирського виробу зсередини гладка, зовні помітні рештки стертої зеленої поливи, сліди якої збереглися у заглибленнях. Датувати час створення скульптурки дозволяє захисний обладунок Святого, який на грудях нагадує типову для 2-ї пол. XVII ст. т.зв. "карацену" – нашиті на шкіряній основі сталеві пластини. Відомо, що карацена була улюбленим обладунком польського короля Яна III Собеського (1629-1696) – Героя Відня (1683 р.). Це видно на прикладі ряду його прижиттєвих портретів¹⁵³. Таким чином, скульптурка могла бути створена у 1670-1680-х рр., найімовірніше, у Німеччині і служила оздобою якоїсь функціональної речі, наприклад, світильника.

Розташування міста на перетині торговельних шляхів робило необхідним існування різноманітних майстерень для виготовлення та ремонту транспортних засобів. Зокрема, торгове передмістя Володимира – Устилуг відоме, як один із найбільших в Україні центрів з виготовлення річкових суден¹⁵⁴. Так, лише на замовлення шляхтянки Федори Требухівської (1565 р.) до Устилуга мало бути доставлено 14 возів з "деревом ком'яжним"¹⁵⁵.

Таким чином, протягом ранньомодерної доби економічний та культурний потенціал Володимира принаймні частково вдалося зберегти. І саме на цій базі ґрунтувалися розвиток міської інфраструктури та політична вага міста. Однак, повніше представити реалії XV–XVIII ст. у Володимирі, а також і на всій Волині можуть лише більш ґрунтовні і систематичні польові дослідження.

152. Терський С.В. Матеріальна культура населення Володимира у XVII ст.: постановка проблеми, с. 40, рис. 4.

153. Zygulski Zdzislaw Jun. Husaria w bitwie pod Wiedniem // Tryumf Wiedenski. 1683.– Krakow: Krajowa agencja wydawnicza, 1985.– S. 22.

154. Див. Сас П.М. Феодалные города Украины в конце XV–60-ых гг. XVI в.– К.: Наук. думка, 1989, с. 89.

155. Торговля на Україні. XIV — середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина.— К.: Наук. думка, 1990, с. 160.

Висновки

Попри тривалий період, який минув з перших археологічних досліджень Володимира, стан вивчення його пам'яток бажає бути кращим. Попри це навіть ті нечисельні археологічні пам'ятки Володимира та його округи, які вдалося дослідити та опублікувати в даній книзі, демонструють помітну вагу міста в світовому історичному процесі. Відтак, міцніє переконання, що археологічні розкопки в цій частині Західного Побужжя будуть відновлені не лише на папері. Адже лише вони здатні будуть прояснити процеси, які призвели до економічного піднесення місцевих племен, структурування суспільства давніх волинян, який завершився створеннями перших племінних ранньослов'янських держав та великих поселенських агломерацій. Ці розкопки дозволять також з'ясувати особливості етно-політичних та демографічних процесів на різних історичних етапах заселення Західного Побужжя, процеси, що покликали до життя потужні племінні центри та передміські агломерації.

Таким чином, наявними дослідженнями поставлено низку запитань, на які може дати відповідь лише археологія. Очевидно, що вирішення цих питань не може замикатися лише на пам'ятках, розташованих в межах сучасного міста. Середньовічний Володимир та його агломерація в т.ч. передміського етапу охоплювала багатокілометрову смугу на обидвох берегах р. Луга на протязі понад двадцять кілометрів¹. Саме

1. Як тут не згадати, що площа Національного заповідника «Давній

в межах цієї території слід шукати відповіді на історичні моменти, важливі не лише для історії Володимира.

Адже сам процес появи міста мав низку особливостей, пов'язаних з дружинною епохою. Розбудова міста поруч поживавленого балто-чорноморського коридору сприяла залученню передових ідей та спільнот.

Отже, територіальна структура княжого Володимира складалася на здавна освоєній території, тому значною мірою вона повторювала конфігурацію передуючих їй слов'янських "гнізд поселень". Разом із тим розпланування міста відбувалося під керівництвом великокняжої адміністрації. Мабуть з цієї причини існували певні паралелі у планувальній структурі раннього Києва та Володимира.

Разом з тим, розташований поблизу західного кордону Русі Володимир мав низку своєрідностей, насамперед, у матеріальній культурі. Роль середньовічного Володимира, який тривалий час був важливим контрагентом у торгівлі Західної Європи із Сходом, не обмежувалася лише економічними зв'язками з далекими краями. Місто було видатним центром обміну культурними здобутками в масштабах цілої Європи.

На жаль, досі не розкриті багаті культурні напластування Старого міста, а серед них і рештки монументальних будівель, фундаменти яких фіксувались близько ста років тому О. Цинкаловським. Їх розташування в нижніх пластах добре стратифікованої території середмістя вказує на належність до княжої доби. З цієї причини триваюче і масштабне будівництво у старій частині Володимира, яке, за невеликими винятками, проводиться без належного попереднього дослідження є злочином не лише проти української культури, але й одночасно знищує світове культурне надбання.

Відтак, досі не з'ясовані особливості планування міста на ранніх етапах його розвитку породжують фантастичні гіпотези, які ще більше заплутують розуміння давньої історії Володимира.

Практично повна зупинка в останні десятиліття планомірних досліджень міста призводить до несанкціонованих втру-

Галич», для прикладу, складає майже 80 км².

чань у культурні напластування сотень добровільних «пошуковців». Завдяки цьому маємо хаотичну інформацію про незбагненні реліквії, позбавлені історичного тла, які лише підкреслюють трагічність ситуації.

Незбагненні, оскільки більшість з цих знахідок виявлені за нез'ясованих обставин. Добре, якщо їх вдалося зберегти завдяки збиральницькій діяльності місцевих музейників. Адже найповнішу інформацію дають лише речі, які виявлені в закритому середовищі свого побутування. У випадку з археологічними знахідками – це культурні напластування, а також т.зв. «закриті комплекси», які дозволяють не лише ґрунтовніше продатувати виявлені предмети, але й повніше уявити характеристику досліджуваних об'єктів, співставити різні за хронологією та топографією комплекси. На цій основі робляться висновки стосовно історичних етапів розвитку міста, його топографії, а, інколи, за наявності писемних джерел (а ними можуть бути також т.зв. «берестяні грамоти», які цілком, ймовірно, ще лежать у перезволожених напластуваннях подолу) про конкретних мешканців міста тощо.

В цьому полягає цінність кваліфікованих археологічних розкопок, під час яких фіксуються усі ці деталі. Натомість, коли стаціонарні дослідження у містах рангу Володимира підміняються т.зв. «археологічними наглядом» за роботою екскаватора – це лише імітація наукових досліджень. На жаль подібною імітацією тільки й займаються чисельні «археологічні» кооперативи, які масово діють у Волинській області починаючи з 1999 р. За цей час у держави, забудовників та приватних громадян видурено шалені кошти, які т.зв. «наукова еліта» розділила з місцевими адміністраторами та «правоохоронцями». Натомість, як видно з прочитаної Вами монографії – в умовах наростаючої руйнації культурних напластунків, а по суті знищення захованої в землі історії Володимира за останні двадцять років не зроблено, практично нічого для вивчення важливої історичної столиці України.

Відтак, історичним пам'яткам Галицько-Волинської держави залишається лише «заздрити» тій увазі, яку державні чинники у сусідніх країнах приділяють, практично за ті ж

кошти, старожитностям Берестя, Холма або Червена. Однак, значимість культурної спадщини середньовічного Володимира неспівмірно вища, ніж у названих міст.

Тому подібні дослідження та організацію експонування пам'яток княжого Володимира в майбутньому слід ініціювати під егідою ЮНЕСКО. Цю вимогу часу наше суспільство прогавило вже кілька десятиліть тому. І зволікання з цим кожного року призводять до непоправних втрат.

Основна література

Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX–початок XVI ст. Склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження.– Львів: Ін-т українознавства ім. І.П. Крип'якевича, 2000.– 649 с.

Заяць А. Міське суспільство Волині XVI-першої половини XVII ст.: монографія – Львів, 2019. – 582 с.

Златогорський О., Панишко С. Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010–2012 роках: Джерела і матеріали. — Луцьк: Волинські старожитності, 2013. — 164 с.

Златогорський О., Панишко С. Дослідження городища Вали у м. Володимирі-Волинському у 2010-2012 рр. // Вісник Рятівної археологічної служби. Вип. 1. – Львів, 2016. – С. 245-287.

Горін Сергій. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть) .– Львів: Місіонер, 2007.– 334 с.

Дверницький Е.Н. Памятники древнего православия в городе Владимире-Волынском.– К., 1889.– 63 с.

Диба Ю. Архітектура ротонди “Св. Михаїла Великого” у Володимирі // Сакральне мистецтво Волині: Науковий збірник: Матеріали IX Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 31 жовтня–1 листопада 2002 р.– Луцьк, 2002.– С. 60–64.

Каргер М.К. Вновь открытые памятники Волынского зодчества XII–XIII вв. // Ученые записки ЛГУ.– Л.: Изд-во ЛГУ, 1958.– Вып. 252.– С. 3–33.

Кравченко В. Документи володимирських гродських книг до історії Володимирського замку останньої третини XVI–першої половини XVII ст. // Середньовічні та ранньомодерні оборонні споруди Волині. Зб. наук. праць.– Крем'янець, 2006.– С. 92–99.

Кравченко Володимир. Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття // Український археографічний щорічник.– 2009. – Вип. 13–14. – С. 420–440.

Кучинко М.М., Охріменко Г.В., Петрович В.В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії).– Луцьк, 2004.– 260 с.

Кучинко М.М. Володимир середньовічний: Історико-археологічні нариси.– Луцьк, 2006.– 144 с.

Левицкий Ор. Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма, построенного в первой половине XII вв. князем Мстиславом Изяславовичем / Издание Свято-Владимирского православного братства в г. Владимире-Волынском.– К., 1892.– 132 с.

Логвин Г.Н. Архітектурний комплекс у Зимно // Архітектурні пам'ятки.– К.: Вид-во Акад. архіт. УРСР, 1950.– С. 90–104.

Логвин Г.Н. Ротонда во Владимире-Волынском // Архитектурное наследство.– 1958.– № 10.– С. 33–42.

Лукомський Ю., Панишко С.В. Цегляна піч XIV – XV ст. у Володимирі-Волинському // Наукові студії: збірник наукових праць. / Історико краєзнавчий музей м. Винники.– Вип. 4.– Львів: Вид-во "Растр-7", 2011.– С. 268–275.

Пескова А.А., Раннопорт П.А. Неизвестный памятник волынского зодчества XII в. // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология: Ежегодник, 1986.– Л.: Наука, 1987.– С. 542–546.

Раннопорт П.А. "Старая Кафедра" в окрестностях Владимира Волинского // Советская археология.– 1977.– № 4.– С. 253–266.

Раннопорт П.А. Мстиславов храм во Владимире-Волынском // Зограф.– Београд, 1977.– № 7.– С. 17–18.

Ричков П.А., Луц В.Д. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. – К.: Техніка, 2004.– 192 с; іл.

Старченко Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // Соціум. Альманах соціальної історії. — 2003. — Вип. 3. — С. 65–98.

Теодорович Н.И. Город Владимир-Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии: Исторический очерк. В память девятьсотлетнего юбилея Волынской епархии. 992–1892.– Почаев, 1893.– 255 с.

Терський С.В. Садиба вельможі в околиному городі княжого Володимира // Записки НТШ.– Т. 244: Праці археологічної комісії.– Львів, 2002.– С. 645–662.

Терський С.В. Володимир у світлі археології // Княжа доба: історія і культура.— Вип. 1.— Львів: Ін-т українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України, 2007. — С. 243–270.

Терський С.В. Княжа столиця Волині в просторі і часі: порівняльний аналіз поглядів луцьких та львівських істориків /Рец. на: Кучинко М.М., Охріменко Г.В., Петрович В.В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини ХХ ст. (у світлі соціотопографії).— Луцьк, 2004.— 260 с.) // Княжа доба: історія та культура.— Вип. 1.— Львів: Ін-т українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України, 2007. — С. 314–325.

Терський С.В. Новий погляд на історичну топографію Володимира-Волинського (Х–ХІV ст.) в світлі розкопок 1999–2000 рр. // МДАПВ.— Вип. 11.— Львів: Ін-т українознавства НАН України, 2007.— С. 256–263.

Терський С. В. Княже місто Володимир.— Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2010.— 320 с., іл.

Терський С. В. Історія археології та історичного краєзнавства Волині.— Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2010.— 380 с., іл.

Терський С.В. Культ Св. Володимира у легендах та переказах Волині: питання походження та поширення // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць.— Рівне, 2012.— № 13. Серія “Історичні та політичні науки”.— С. 108–111.

Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки НТШ.— Т. 154: Праці історично-філософської секції.— Львів, 1937.— С. 183–240.

Цинкаловський О. “Стара Волинь і Волинське Полісся”: Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р.— Вінніпег, 1984.— Т. 1.— 600 с.; Т. 2.— 567 с.

Цинкаловський О. Княжий город Володимир.— Луцьк: Надтир'я, 2003 (Львів: Просвіта, 1935).— 124 с.

Walicki Michał. Średniowieczne cerkwie Włodzimierza // Rocznik Wołyński.— Т. 2.— Równe, 1931.— S. 371–383.

Наукове видання

Святослав Терський

Археологія Володимира

Монографія

Верстка *Раїса Тверда*

Тексти подано в авторській редакції.

Підписано до друку *хх.хх.2020*.

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 14,18 + 0,23 (кол. вкл.).

Тираж 100 прим. Замовлення №77.

Видавець і виготівник *ФОП Гембарський О.П.*
(видавництво «*НОВОГрад*»)

11701, м. Новоград-Волинський, вул. Шевченка, 11;
тел.: 093-682-62-52, 067-599-15-46.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 5137 від 30.06.2016 року.

У монографії на археологічних матеріалах розглянуто культурно-історичні процеси у Західному Побужжі від давньої до ранньомодерної доби. На цій території у X–XI ст. сформувалося місто Володимир – одне з найстаріших міст Східної Європи, засноване великим київським князем Володимиром. Простежено зміни у топографії, матеріальній культурі міста Володимира в продовж X–XVIII ст. Аналіз археологічної спадщини міста проведено через призму результатів робіт Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею під керівництвом С. Терського, яка у 1987–2001 рр. досліджувала археологічні пам'ятки Володимира – столиці древньої Волині.

Для істориків, археологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться давнім історичним минулим України.

